

KRONIKA
ČASOPIS ZA
SLOVENSKO
KRAJEVNO
ZGODOVINO

LETO X. **3**

KRONIKA
ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

X. letnik Ljubljana 1962 3. zvezek

Vsebina tretjega zvezka:

- S. Vilfan: K zgodovini kmečkega kupčevanja s soljo — Stran 129
J. Šorn: Vzpon in zaton spodnještajerskega fužinarstva — Stran 144
J. Gašperšič: Rudarsko poklicno znamenje »kladivo in klin« — Stran 157
B. Reisp: Višje šole na slovenskem ozemlju v XVII. in XVIII. stoletju — Stran 163
A. Režek: Rogaška Slatina in Zrinjski — Stran 172
O. Janša: Agitacija »Novic« za preseljevanje Slovencev v Srbijo v letu 1865 in 1866 — Stran 185
I. Mikl: Novo odkriti spomenik rimskega materinskega božanstva v Ptuju — Stran 187
F. Gestrin: Ob sedemdesetletnici akademika Milka Kosa — Stran 190

ZGODOVINSKO BRANJE:

- B. Marušič: Laura Kraker, L'attività giornalistica di Domenico de Manzoni — Stran 191
B. Marušič: Donge l'Isunz — Stran 192

Na ovitku:

Grobniča narodnih herojev v Ljubljani (Foto: Vlastja Simončič)

Ureja uredniški odbor

Odgovorni urednik prof. Zvone Miklavič

Izdaja in zalaga Zgodovinsko društvo za Slovenijo, sekcija za krajevno zgodovino — Predstavnik dr. Jože Šorn — Tiska tiskarna »Toneta Tomšiča« v Ljubljani — Uredništvo in uprava v Ljubljani, Mestni trg 2/II — Tekoči račun pri Narodni banki št. 600-14-3-625 (Ljubljana, Miklošičeva 8) — Letna naročnina 400 din, posamezna številka 150 dinarjev

K ZGODOVINI KMEČKEGA KUPČEVANJA S SOLJO

(GOSPODARSKO-PRAVNE PODLAGE POVESTI O MARTINU KRPANU)

SERGIJ VILFAN

Spominu dr. Borisa Orla

Lik tovarnika in zgodovina. Da si Levstik povesti o Martinu Krpanu ni izmislil, velja danes najbrž kot splošno mnenje. Brž ko pa gre vsaj v »najbistvenejšem jedru« za resnično ljudsko pripovedko,¹ se nam mora postaviti tudi vprašanje o izvoru tega jedra. Kolikor gre pri tem za prvine starejšega ljudskega izročila, prepletene z motivi, ki jih sicer srečujemo v pravljicah in pripovedkah,² je seveda upravičeno že vprašanje o morebitnem »mitičnem jedrišču« Martina Krpana.³ Pokojnega Borisa Orla je prav ta plat povesti pred dobrimi tridesetimi leti postavila pred hvaležni, toda tudi preobsežni problem o tradicijah slovenskega tovarništva, ki mu je nato posebno z zbiranjem etnografskega gradiva posvetil mnogo truda, a mu je prazgodnja smrt preprečila, da bi to delo zaključil.⁴ Toda če je govor o tem, da so mogli tovarniki ustvariti mit junaka iz sebe, da je bil Krpan poveličanje slovenskega tovarnika,⁵ se težišče že prenaša s področja mitologije na področje zgodovinskih dogajanj in posebej na področje slovenske družbene zgodovine, neločljivo povezane s svojimi gospodarskimi podlagami.

Tudi takó zastavljeno in na področje zgodovine preneseno vprašanje ni popolnoma novo, toda ob njegovi obsežnosti in ob še večji obilici gradiva presenetljivo skromno obdelano. Pri tem ne mislim v prvi vrsti na določitev kraja »Vrh pri sv. Trojici«, ki si ga je najbrž nesporno priboril primorski Kras,⁶ čeprav poleg kraja pri Pivki utegne priti v poštev še kak drug kraj. Prav tako ni bistvo v tem, ali je Levstik posnel ime Martina Krpana po živem človeku ali pa po kakem junaku ljudskega pripovedovanja, čeprav je tudi to vprašanje mikavno in ni izključeno, da bo kdaj pojasnjeno.⁷ Tudi nekatere sestavine več ali manj anekdotskega značaja (Močilar, tradicija o Štempiharju) lahko pustimo ob strani. Da je bila sol Levstikove povesti »angleška«, je slednjič le nebitvena verzija prvotnega izročila, pri kateri je pripovedovavec pridružil staremu izročilu

spomine na celinsko zaporo v Napoleonovih časih, ko dejansko Angleži niso bili brez pomena za preskrbo naših krajev s soljo.⁸

Tudi glede širših vprašanj se je treba na tem mestu omejiti. Bolj ko na tehniko pri proizvodnji soli, na količine proizvodnje in na količine soli v menjavi — vse to je v precejšnji meri obdelano⁹ — se kaže to pot osredotočiti na gospodarsko in posebej finančno-pravne predpise, ki so urejali kupčevanje s soljo in katerih izvajanje je bilo v središču stoletnih trenj. Kot primer takih trenj pa želimo predvsem opozoriti na dogodke v letih 1609 in 1610, ki so dosegli svoj višek v oboroženih spopadih slovenskih tovarnikov s finančno stražo na konjih, ki jim je delala silo. Čeprav spopada pri Hrušici in v Postojni v letu 1610 nista bila edina te vrste, sta prva, ki sta nam izčrpno znana in sta najbrž tudi najbolj značilna.

Zadoščal bi morda samo suh povzetek predpisov in opis dogodkov. Toda ali moremo danes, ko imamo sol za nekaj samoumevnega in cenenega, razumeti, kako so nekdaj spremembe v kupčevanju s soljo mogle v živo zadeti slovenskega kmeta, ker je bil lep del slovenskega gospodarstva vezan prav na to kupčevanje? Ali se danes zavedamo, kako je državna finančna politika skozi stoletja občutno zadevala vse, kar je bilo v zvezi s soljo? Prav v tem pa je glavna stična točka med našim predmetom in Martinom Krpanom, ki ni tovoril soli le zaradi pripovedovavčeve ali piščeve domislice, marveč jo je tovoril zato, ker so jo skozi stoletja tovorili njegovi vrstniki, ki jim je bil ta opravek življenjsko pomemben. Tovorjenje soli in včasih tudi tihotapstvo z njo nista bila opravka za priboljšek ali razburljivo razvedrilo. Pri sistemih agrarne proizvodnje, kakršni so tudi na Slovenskem veljali do velike »agrarne revolucije« XVIII. stoletja, je nedvomno mnogo resnice na — čeprav tendenčnih — poročilih deželnega plemstva, da so kmetije na Kranjskem in Primorskem manjše in slabše kot drugod in da kmet brez tovarništva in nekih vrst kupčevanja ne bi zmozel življenjskih stroškov in dajatev.¹⁰ Ne samo to. Sam gospo-

darski položaj naših krajev v zvezi z razvojem transportnih sredstev je slovenskemu kmetu za dolgo dobo do razmeroma novejših časov namenil vlogo posredovavca soli. Tudi v gospodarskem smislu je Krpan, kot je zapisal Stritar, »prav lahko reprezentant — in ne slab! — našega kmeta.«¹¹ Seveda za določena obdobja. Morda se nam bo posrečilo, da to zastopniško vlogo bolje osvetlimo.

Pregled starejših obdobj. Čeprav je težišče teh vrstic na začetku novega veka, bi pri dosledni omejitvi na to dobo ostalo marsikaj nerazumljivo. Poseči je treba tudi čez ta okvir. Z gledišča javnih financ lahko razberemo v starejšem razvoju tale obdobja:

Srednji vek: Po naselitvi Slovencev nastopi najprej do IX. stoletja, ponekod tudi do začetka XI. stoletja, obdobje, ko tvori sol nedvomno enega izmed glavnih predmetov menjave, ki pa ima skromno razvite oblike, ustrežajoče rodovno-plemenski družbeni ureditvi. Ta se v primorskih mestih stika z ostanki poznoantične družbe. Prav za slovensko plemensko ozemlje pa smo v zadevi menjave soli prepuščeni domnevam.

Od prevlade zemljiških gospodstev dalje do približno l. 1200 štejemo drugo dobo, ko je proizvodnja v rokah visokih fevdalcev oziroma pripadnikov primorskih občin. Menjava v notranjščini poteka predvsem na podeželskih sejmih. Posamezni lastniki solarn in ozemelj, po katerih se razširja sol, nedvomno poskušajo usmerjati promet, da bi si zagotovili z njim zvezane dohodke.

Od približno l. 1200 dalje se začenja tretja doba, ko proizvodnja soli prehaja pod okrilje deželnih kneževin v hribih oziroma beneške države ob morju, ko se skušajo novo nastala celinska mesta vključiti v menjavo soli. Odtlej pa nekako do srede XIV. stoletja se pri nas nova razmerja sil šele oblikujejo.

V drugi polovici XIV. stoletja nastopi četrto obdobje, ko se s prevlado Habsburžanov v slovenskih deželah tudi na celinski strani pojavi enotnejša državna oblast, ki vzame pod svoje okrilje tudi Trst. Državna oblast prehaja od zavzemanja proizvodnje tudi na osvajanje tržišča za svoj proizvod. Rajonizacija trga, obvezni odkup morske soli od zasebnih lastnikov v nekaterih istrskih mestih in maksimiranje proizvodnje so prve značilne posledice vmešavanja državne oblasti v promet s soljo.

Fevdalna doba novega veka: Za peto obdobje, ki se začenja v drugi polovici XV. stoletja, je značilno, da se v znamenju zgodnjega kapitalizma vmešavanje države še okrepi, da država s precejšnjim uspehom uvaja nova gmotna bremena na promet s so-

ljo, da postaja ta promet čedalje bolj tudi meddržavni problem in da država — čeprav z zelo dvomljivim uspehom — skuša tu in tam promet s soljo tudi monopolizirati.

V šesti dobi, od začetka XVII. stoletja dalje, se stremljenja po ustanovitvi državnega monopola na promet s soljo okrepe, predvsem v obliki zakupa, podeljenega zasebnim kapitalistom (apalt). Taki poskusi včasih uspejo tudi za daljšo dobo.

V prvi polovici XVIII. stoletja začenja sedma doba, ko skuša država uveljaviti svoj monopol na promet s soljo tudi v obliki uradov, torej po možnosti brez sodelovanja privatnih kapitalistov. Vendar se med poskuse polne ali delne monopolizacije vrivajo leta, ko je promet prost, tako da je doba značilna po naglih spremembah sistema. Potem ko sredi stoletja pod vplivom merkantilističnih nazorov prevladuje tendenca po državnem vmešavanju, se v zadnjih desetletjih stoletja uveljavi pod vplivom fiziokratizma bolj tendenca po sprostitvi, toda kmalu tudi skrajne oblike monopolizma, ki dobe svojo najmočnejšo obliko v francoskih ilirskih provinciah.

Razvojni činitelji in glavna nasprotja. V tem zelo na splošno, predvsem z organizacijskega gledišča načrtanem razvoju, je udeležena vrsta razvojnih činiteljev in pojavov, ki bi vsak zase zahtevali osvetlitve. Tako se na primer že postavlja vprašanje, kako so se razvijale potrebe po soli v zvezi z razvojem človeške prehrane, živinoreje in različnih proizvodnih postopkov, zlasti kar zadeva proizvode živinoreje (hramba mesa, obdelava kož). V splošnem je bila potreba nekega območja po soli v starejših dobah, ko so se proizvodjalni načini le počasi spreminjali, razmeroma stalna. Nagle spremembe so bile izjemne, kakor na primer tista, ki jo je v zahodni Evropi sprožilo odkritje Amerike: Ko se je ribištvo z zahodnoevropskih obal usmerilo v bolj oddaljene vode, je bilo treba plen za dolgo pot domov nasoliti, kar je povzročilo nagel porast potrebe po soli, posebno še, ker se je uveljavilo mnenje, da je soljena riba boljša od sušene in je soljena riba prišla v navado predvsem pri imovitejših plasteh.¹² Včasih je prišlo tudi do premestitve potreb, kakor na primer tedaj, ko so se proti začetku XVI. stoletja jate slanikov premestile proti jugu in je za konserviranje nalovljenih rib pristopnejša morska sol izpodrinila lüneburško, kar je vse povezano z gospodarskim porastom Holandske.¹³ Pri nas trenutno ne poznamo takih izrednih sprememb v potrebah po soli in jih v večji meri do novejših dobe najbrž tudi ni bilo. Pač pa je dokaj razvita živinoreja v naših in sosednih krajih ustvar-

jala precej enakomerno, dokaj visoko povpraševanje po soli.¹⁴ Proti podražitvam soli navajajo kranjski deželni stanovi pogostoma razlog, da je sol potrebna za ljudi in živino in da morajo kmetje zaradi pomanjkanja soli opuščati živinorejo.¹⁵ Morda je izjemne večje potrebe po soli povzročalo tudi srednjeveško gradbeništvo.¹⁶

Bolj kot po že nakazanih delnih obdobjih kaže srednji vek obdelati kot celoto, toda ločeno po različnih nasprotjih, katerih posledice so se v bistvu kazale še v novem veku. Ta nasprotja, ki se je v njihovem okviru razvijal starejši finančni sistem glede prometa s soljo, so zlasti: borba za proizvodnjo, borba za obseg tržišča, za pravico do trgovanja in za pravico do obremenjevanja prometa z javnimi dajatvami.

Monopol proizvodnje. Borba za proizvodnjo soli, to je za lastnino nad proizvajalnimi sredstvi, je bila v znamenju dejstva, da je bila ta proizvodnja naravni monopol, ker je bila mogoča le v nekaterih razmeroma redkih krajih, ki so imeli določene naravne pogoje. Ker je bila sol življenjsko potrebno blago, je bil lastnik krajev, kjer se je proizvodjalo, v ugodnejšem položaju od drugih tako glede lastnih potreb kot glede prodaje. Čim šibkejša je bila menjava in čim bolj je bil neki kraj odvisen le od enega ležišča, tem bolj je bil naravni monopol občuten.

Proizvodnja soli je bila v Evropi mogoča ali v primerno ležečih primorskih krajih s pospešenim in uravnanim izhlapevanjem morske vode ali pa v solnih rudnikih hribovskih krajev s kuhanjem in izparevanjem umetne raztopine ali po naravi slane vode solnih izvirkov, redkeje s kopanjem čiste soli.¹⁷ Dežele, v katerih so prebivali Slovenci, so bile pri preskrbi s soljo vezane delno na alpske solne rudnike, predvsem na štajerski Aussee (iz slovenskega Osoje),¹⁸ geološko povezan s solarnami ožje Avstrije in do Halleina, Berchtesgadena, Reichenhalla in Halla na Tirolskem.¹⁹ V mnogo večji meri pa so bile vezane na morsko sol, ki je prihajala bodisi iz solarn ob bližnji obali (Istra, Trst), bodisi — vsaj pozneje — iz Kvarnera, s Paga ali iz Apulije.

Naravni monopol v zgodnjem srednjem veku ni bil nujno v državnih rokah. Monopolist je bil vsakokratni lastnik proizvajalnih sredstev, lahko povsem zasebna oseba. Na ozemlju alpske slovenske naselitve se je lastnina na teh proizvajalnih sredstvih oblikovala na novo. Res je imel pravico do neobdelanega sveta na obsežnih ozemljih kralj, toda obenem s podelitvami tega sveta je postopoma prepuščal solne rudnike svojim vi-

sokim fevdalcem, ki so jih spočetka izkoriščali predvsem kot zemljiški gospodje,²⁰ ne kot vladarji. Kralj je na že ustanovljenih solarnah imel prvotno le pravico do desetine pridelka,²¹ do celotnega pridelka pa le, če so bile v njegovi zasebni lasti. V časih šibko razvite menjave, ko se je razvijal fevdalni partikularizem, je tako iz vladarjeve lastnine nad neobdelanim svetom — in s tem nad naravnimi ležišči in solarnami — nastajala lastnina posameznih zemljiških gospodov. Pri tem so nekateri visoki, zlasti cerkveni velikaši, pogostoma samostani, kot veliki potrošniki prišli do lastnih solarn, kakor cisterea Reun v hribih²² ali sicer do virov soli, kakor Gornji grad po daritvi iz 1145 v Primorju.²³ Pri tem je bilo vsaj do neke mere odločilno stremljenje po boljši samopreskrbi, poleg katerega pa interes do menjave soli ni bil nikdar popolnoma pozabljen.

Redoma so bili med visokimi fevdalci, ki so imeli solarne, mnogi, ki so v teku nadaljnega razvoja dosegli položaj deželnih knezov kot vladarjev dežel ali pa so solni rudniki drugače prešli na deželne kneze. Že po tej poti je izkoriščanje rudnikov postajalo nekaka vladarjeva pravica.²⁴ Po drugi poti se je razvil solni regal,²⁵ kraljeva pravica do solnih ležišč, ki se je v pravni teoriji izoblikovala nekako v XI. ali verjetneje v XII. stoletju, a že skoraj istočasno začela pravno prehajati na deželne kneze.²⁶ Ko se je začela razvijati deželnoknežja oblast kot nov činitelj v razvoju države — višek tega pojava je v XIII. stoletju²⁷ — je dejansko začela prevzemati solni regal, tem laže, čimbolj je že imela lastnino na nekaterih rudnikih. Tudi v štajerskem Ausseeju je deželni knez začel z dosledno politiko izločevati druge fevdalne gospodarje solnih rudnikov in solarn na svojem območju.²⁸ Obenem z razvojem deželnoknežje oblasti se je torej, oprt na srednjeveški pojem regala, razvijal monopol nad proizvodnjo soli,²⁹ ki ga je utrdil okrog 1500 Habsburžan Maksimilijan.³⁰ Kakšen pomen

Tovorniki (po Valvasorju)

je imela za deželnoknežjo blagajno proizvodnja soli, kaže dejstvo, da je donos Aussejeja v XIII. stoletju znašal dvanajstino celotnih deželnoknežjih dohodkov, v letih 1437/8 pa celo skoraj polovico njegovih dohodkov na Štajerskem.³¹

Pod okriljem vladarjevega solnega regala se je posebno v nemških krajih razvijala lastniška in socialna struktura udeležencev pri proizvodnji soli, ki je ponekod izredno zgodaj, baje že v XIII. stoletju razvijala nekatere prvine kapitalistične proizvodnje,³² kolikor smemo že za to dobo uporabiti ta izraz.

Manj se je državni regal v proizvodnji uveljavil pri morskih solarnah, kjer se ni toliko razvila državna regalna pravica na zemlji, marveč je ostalo bolj pri starem deležu od pridelka. Že v tem se kaže učinek dveh različnih oblik proizvodnje: obrat alpskih solarn je bil bližji rudniško-fužinskemu in zato primernejši za razvoj regala kot obrat morskih solarn, ki je bil bolj podoben intenzivnemu poljedelstvu. V primorskih solarnah niso bili potrebni ne izkopi in ne gorilni material.³³

Lastništvo morskih solarn je bilo bolj podobno lastništvu na parceli kot rudniški lastnini in položaj neposrednih proizvajavcev (solarjev) bolj podoben položaju poljedeljskega delavca kot rudarjevemu. Državne pravice³⁴ do proizvedene soli, kolikor se niso držale starinske oblike državne desetine (Koper),³⁵ so tu nastale deloma pozneje in z namenom, da bi se pred izvozom pokrile osnovne lastne potrebe. Namesto formalnega regala so si Benetke zagotavljale svoje pravice do piranske soli s pomočjo desetletnih pogodb, ki so se sklepale po daljših pogajanjih in ki so bile pogodbe, tudi če za Piran gotovo niso bile prostovoljne. Prvotno so bile v Kopru, Izoli in Piranu predvsem občine tiste, ki so kot nekaj naravnih davek dobivale sedmino pridelka. Medtem ko je preostalih šest sedmin v Kopru in Izoli bilo na voljo lastnikom za legalno prodajo (razen desetine oziroma v Miljah osmine, ki je pripadala republiki), je v Piranu — ne vemo točno od kdaj — nastopala kot kupec celotnega pridelka beneška republika. Odkupila je tudi vso občinsko sedmino, za prosto prodajo pa je lastnikom oziroma solarjem ostala le petina pridelka. Ta petina, ki pa jo je včasih tudi odkupila država, je bila v pogodbi 1616 zmanjšana na fiksno količino enega starja od solnega polja.³⁶

Taka prizadevanja države, ki so skušala zajeti proizvodnjo ali vsaj proizvod, so se uveljavljala v krajih, kjer se je sol proizvodila, torej bolj na obrobju slovenske nase-

litve ali izven nje. Nasprotje med državo in prizadetimi zasebnimi lastniki je imelo svoje učinke na slovenskem ozemlju predvsem posredno, kolikor je na primer državi-proizvajavki uspelo narekovati cene. Glavna nasprotja, ki so se čutila na vsem slovenskem ozemlju, pa so zadevala razpečevanje soli. To so bila trenja med lastniki proizvodnje za pravico do prodaje na določenem ozemlju, trenja med kmeti in meščani za pravico do trgovanja in zlasti trenja med državno blagajno in davkoplačevalci zaradi javnih bremen na promet s soljo.

Obseg tržišča; vloga slovenskega prostora v prometu s soljo, solna pota in solna meja. V razpečevanju soli se je eno izmed nasprotij kazalo v borbi za obseg tržišča. Spočetka so na ta obseg vplivali predvsem tehnični činitelji: količina in stroški proizvodnje ter transportni pogoji. Izjemoma so tak obseg začasno spreminjale vojne ali drugi izredni dogodki. V normalnem razvoju pa so posamezna solna ležišča, kolikor so jih poznali in izkoriščali, dobivala že v pradavnini določena območja razširitve, ki so se zaradi počasnega napredka proizvajalnih sil le malo spreminjala. Že sama razširitev človeštva v najstarejših časih v primerjavi z ležišči soli kaže, da je morala biti sol med prvimi predmeti menjave, če ne celo eno izmed glavnih gibal njenih začetkov. Drugi predmeti prve menjave (jantar) so pač bolj izpričani zato, ker je sol potrošni predmet, ki se nam tudi zaradi svoje topljivosti ni ohranil kot arheološki predmet.

Redkost krajev, primernih za pridobivanje soli, je na manj razvitih stopnjah transporta pripomogla prebivavcem nekaterih pokrajin do vloge menjavcev soli, podobno kot so še v novejši dobi prebivavci nekih nerodovitnih afriških pokrajin z velikimi tropi tovarnih živali na večmesečnih popotovanjih posredovali puščavsko sol drugim deželam v zameno za žito in obrtniške izdelke. »Célo ljudstvo je bilo v premiku, da bi krilo potrebe drugih plemen in zato dobilo v zameno to, česar je samo potrebovalo.«³⁷ Kakor se zdi morda primerjava takih razmer s slovensko zgodovino pretirana, je vendarle res, da vloga slovenskih tovarniških karavan ni bila bistveno drugačna in da so Slovenci verjetno že v najstarejših časih svoje naselitve — čeprav spočetka v skromni meri — vstopili v mnogo starejši transportni tok med morjem in odjemavci morske soli, ki je utegnil vplivati tudi na nekatere najstarejše razmejitve, o katerih bo še govor.

Kljub nazadovanju evropske trgovine po preseljevanju ljudstev je v srednjem veku

evropskega zahoda ostala sol slejkoprej med najpomembnejšimi predmeti trgovanja poleg sužnjev, ki so se transportirali sami.³⁸ Da omenimo le enega izmed izvenslovenskih tokov, je veliko trgovsko menjavo med jugom in skandinavskimi deželami gnala potreba severnjakov po soli.³⁹ Ko se začneja dvigati zastor okrog gospodarske zgodovine krajev, v katerih so se naselili prvi Slovenci, in njihove okolice, so že v zgodnjem srednjem veku beneške ladje prevažale sol v Carigrad in se je salzburska sol razvažala po Donavi in njenih pritokih.⁴⁰ Tako se zlasti v znani Raffelstättenski carinski pogodbi iz začetka X. stoletja med najpomembnejšimi izvoznimi predmeti Bavarske proti severovzhodu omenja sol.⁴¹

Razširitev alpske soli po gornjem Podonavju in jadranske soli po Posavju je ustvarila na slovenskem ozemlju prve močne tokove menjave, ki se morejo najbrž meriti z vlogo, ki so jo imela druga glavna »solna pota« po Evropi, na primer pota, po katerih je prihajala v promet že omenjena lüneburska sol, ki so jo pridobivali v solnih izvirkih južno od Hamburga,⁴² ki pa do naših krajev skoraj gotovo ni nikdar dospela. O tem, kakšne spore so povzročala taka pota, bo še govor.

Kjer so se stikala solna pota iz različnih smeri, je nastala solna meja, spočetka predvsem neposredno iz ekonomskih vzrokov (oddaljenost, transportni pogoji, cene itd.). Brž ko pa so vladarji deželnih kneževin utrdili svojo oblast in pridobili dovolj obsežna upravna ozemlja, so skušali zagotoviti razpečevanje lastnega proizvoda tudi s pravno določenimi solnimi mejami, ki so skušale presekati pota tuje soli, tudi če je bila ta cenejša. Pri nas so pogoji za določanje solnih meja nastali predvsem v XIV. stoletju, ko so Habsburžani pridobili Koroško in Kranjsko in razširili svojo oblast do morja. Še bolj ko tuja rudninska sol⁴³ pa je Habsburžanom še nadalje delala preglavice beneška sol, posebno ker je bila lastna tržiška proizvodnja razmeroma majhna. Kakor so na severu skušali Habsburžani pospeševati razpečevanje ausseeske soli proti tuji rudninski soli, tako so tudi skušali zagotoviti ausseeski soli nekoliko večje tržišče na meji z morsko soljo.

Določitev solne meje vsebuje odredba nadvojvode Albrehta iz 1590. Na severnem delu tedanjega slovenskega ozemlja se je smela prodajati le štajerska sol iz Ausseeja, za katero so bile predvidene tri poti: prva čez Breže, Celovec in Humberk do Ljubelja in ne čez; na drugi je bil mejni kraj trg (Železna) Kapla; tretja je segala do (Slovenske) Bistrice, do mesta in z nekoliko nedoločnim

dostavkom »do kamor je po starem šla«. Na drugi strani je bilo morski soli zagotovljeno tržišče po vsem Kranjskem. Savinjska dolina s podaljškom ob Savi do Brežic se zdi prav tako izvzeta iz obveznega območja ausseeske soli.⁴⁴ Ta odredba je očitno skušala potisniti proti jugu starejšo solno mejo, ki jo je izoblikovalo samo gospodarsko življenje. Uspela s tem prav gotovo ni. Še po letu 1590 je morska sol prevladovala ne le v Rožu, marveč je šla do Celovca, Mohlič ob Dravi, do Tinj severno od Drave in je bila razširjena po vsem velikovškem okraju. Na Štajerskem je obvladovala vse ozemlje južno od Drave in prihajala tudi v Ptuj z okolico.⁴⁵ Ob prehodu v novi vek je prihajala morska sol v glavnem do Drave. 1542/43 je bila njena meja uradoma potegnjena od Kaple proti vzhodu, čez Peco, Šoštanj in Viderdis na Vitanje in naj bi nato potekala po Dravinji od izvira do izliva v Dravo, nato proti jugu na Podlehnik in na hrvaško mejo in je tej sledila do Save. Ta, uradoma določena meja pa se ni mogla držati. Nastopilo je tako pomanjkanje soli, da so podložniki odrekli dajatve in davke. 1554 je bila zato meja popravljena in zopet preložena proti severu, na črto Peca—Črna—Mislinja do Drave, od Drave do Št. Vida pri Novi Štifti južno od Ptuja. 1648 so obnovili strožjo mejo iz 1543.⁴⁶ Habsburžani so torej uradoma skušali potiskati solno mejo proti jugu, dejansko gospodarsko življenje pa je to mejo potiskalo proti severu v prid morske soli. Take pojave opazimo tudi še v XVIII. stoletju.

Kljub nihanjem moremo razločiti v glavnem dve liniji solne meje. Dejanska, širša solna meja se v glavnem drži Drave in postavlja se vprašanje, ali ni morda celo določitve stare meje med salzbursko nadškofijo in oglejskim patriarhatom (811) temeljila na že tedaj obstoječih običajih glede razširitve morske soli na jugu in alpske soli (Salzburg!) na severu. Saj bi bilo popolnoma naravno, da so se prvi poskusi misijonarjenja držali predvsem solnih potov. S svojim potekom ob Dravi in zelo občutnimi skoki čeznjo pa nas dejanska solna meja spominja tudi na obseg današnjega slovenskega narodnostnega ozemlja, ki se v glavnem drži območja, na katerem se je nekdanje po slovenskih tovarnikih širila morska sol. Primorska, Kranjska in Savinjska dolina tvorijo v tem območju še neko ožjo skupino posebno intenzivnega vpliva morske soli in mediteranskega gospodarstva sploh. Združuje jo s tem gospodarstvom sorodnost merskih sistemov (star, lakat itd.),⁴⁷ včasih pa tudi posebnost denarnih sistemov (zlasti kranjska veljava).⁴⁸ Te, specifično gospodarske zveze še zdaleč niso na-

drobneje raziskane, utegnejo pa nam kdaj pojasniti marsikatero posebnost slovenske gospodarske zgodovine, zlasti pa posvetiti v skrivnosti najstarejše menjave na Slovenskem tudi za dobo pred nastankom mest.

Kmečko tovarništvo in kupčevanje; vloga transportnih načinov in stroškov. Medtem ko je solna meja reševala predvsem nasprotja med lastniki proizvodnih sredstev in je posrednike v menjavi zadevala šele v drugi vrsti, je z nastankom mest nastala borba za pravico do menjave. Že navedeni podatki o načinih starejše menjave govore za to, da je bila menjava soli obsežno gibanje, ki ni moglo biti omejeno le na nekaj redkih poklicnih potujočih trgovcev. V času, ko so nastajala slovenska mesta, je bila udeležba podeželskega prebivalstva pri menjavi soli za drugo blago nedvomno že tradicionalna.

Meščani, ki so trgovino imeli za svojo izključno pravico, so skušali tudi trgovski promet s soljo pritegniti v svojo dejavnost in izriniti od nje kmete, ki naj bi nudili le transportno silo. Mesta, ki so bila ob poteh alpske soli, so se znala v srednjem veku uveljaviti kot skladišni kraji za sol (zlasti Bruck ob Muri), čeprav ne brez težav.⁴⁹ Pozneje je deželni knez skušal to pravico mest zožiti in 1541 je bila skladiščna pravica mest za sol na Štajerskem ukinjena,⁵⁰ toda v območjih solne meje, kjer je utegnila skladiščna pravica mest koristiti za kontrolo prometa, se je celo podeljevala na novo, kar je izkazano za Slovenj Gradec 1549.⁵¹ Na področju ausseeske soli je bila trgovina z njo 1575 načeloma sproščena za vse tovarnike, voznike in podložnike.⁵²

Drugače je bilo na območju morske soli, kjer je bil promet že od nekdaj bolj sproščen, čeprav so se ga mesta skušala polastiti. Vzroki za to, da mesta niso mogla uspešno izriniti kmetov iz kupčevanja s soljo so bili predvsem gospodarsko-prometni.

Kot trgovsko blago je imela sol na razvitejših stopnjah menjave v primeri z luksuznim blagom in posebej z južnimi začimbami sicer prednost v svoji nepogrešljivosti, zato pa slabost, da je bila njena vrednost v razmerju do količine razmeroma majhna. Pri popru ali svili so na primer transportni stroški od morja do prodajnega mesta razmeroma malo vplivali na oblikovanje drobnoprodajne cene; pri prodaji soli pa so transportni stroški tvorili precejšen del njene vrednosti in drobnoprodajne cene. Zato so bili transportni stroški pri tem blagu — podobno kot pri žitu — posebno pomembni. Pri prodaji soli je najbolj uspel tisti, ki je razpolagal s čim cenejšimi transportnimi sredstvi in —

da posežemo nekoliko naprej — čigar sol pri razpošiljanju in prodaji ni bila prehudo obremenjena z raznimi bremenami v korist državne blagajne.

Zaradi znižanja transportnih stroškov so v veliki trgovini hanzeatskih mest uporabljali posebno konstruirane ladje z veliko zmogljivostjo (Kogge). Sploh je praviloma vodni transport, ker je bil cenejši, zagotavljal vsem vrstam blaga večjo razširitev kot dražji promet na suhi zemlji.^{52a}

Tu pa nastopa ena izmed posebnosti slovenske gospodarske zgodovine, ki je pokazala svoje posledice posebno v trgovini s soljo. Slovensko, severno hrvaško in deloma tudi ogrsko območje so imela ugodne plovne zveze proti Črnemu morju, medtem ko je za menjavo prihajalo bolj v poštev jadransko območje, s katerim ni bilo plovnih zvez. Pomanjkanje plovnih rek v smeri proti Jadranu je dajalo nekaj prednosti rudninski soli pred morsko, posebno severno od Drave, najbolj pa ob Donavi, kjer je bil promet s soljo tudi ob koncu srednjega veka velik, kakor nam spričujejo passauski (1400—1402) in bratislavski (1457—1458) obračuni.⁵³

V tesnih trgovskih stikih z jadranskim območjem so morale pri nas na mesto ladij kot najcenejšega prevoznega sredstva stopiti tovarniške karavane. Za drago blago, ki so ga v srednjo Evropo posredovale Benetke, se je ta način transporta trgovcem izplačal, saj se je tudi v drugih smereh moglo beneško blago čez alpske prelaze razširjati le s pomočjo tovarnikov. Sol pa ni prihajala samo od morja, marveč ji je tekmovala hribovska sol. Morska sol se je mogla uveljavljati na dovolj širokem tržišču le, če je transportni stroški niso preveč podražili. Nekoliko so sicer mogli pri tem vplivati usmerjevalni posegi države, ki pa so bili le težko učinkoviti in ki praviloma niso mogli zajeti hrvaških odjemavcev. Na oddaljnejših tržiščih ob Savi in onstran nje je mogla zato morska sol uspešno tekmovali le, če je kupčeval z njo tovarnik sam, ki je tudi sam prevzemal nemajhen riziko transporta in se zadovoljil z manjšim trgovskim dobičkom, kot bi se zadovoljil poklicni trgovec, kolikor je resničnega trgovskega dobička pri soli sploh bilo. Ta vzrok, ki je pri nas vedel do tega, da so določene vrste trgovine ostale izven dejavnosti poklicnih trgovcev, je mogoče primerjati s tem, da so na primer suknarji v Ulmu, torej obrtniki, pri nabavljanju surovin za svojo obrt kupčevali obenem tudi s soljo.⁵⁴

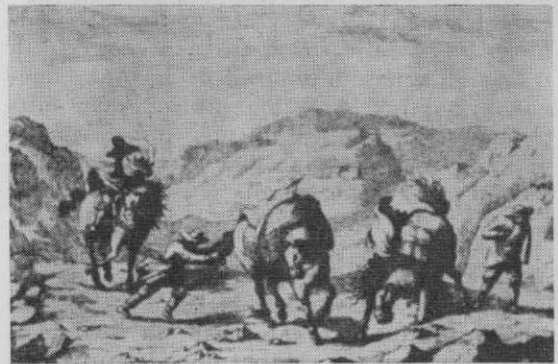
Poleg nekih prastarih navad in poleg slovenske agrarne strukture (gospodarska šibkost kmetij) so bili torej tudi transportni

stroški v zvezi s posebno usmerjenostjo rečnega omrežja eden izmed vzrokov za to, da se je poklicni trgovec v kupčiji s soljo težko uveljavil. Poskusi mest, da bi se kmetje izrinili iz te kupčije, so temeljili na nepoznavanju njenih globljih vzrokov.

Izmed trenj zaradi kmečkega kupčevanja s soljo je to nasprotje najbolj vidno in v našem zgodovinskem slovstvu razmeroma najbolj obdelano. Po vedno novih nasprotjih, ki so najbrž tako stara kot slovenska mesta sama in ki so izpričana vsaj za XIV. stoletje, je bilo kmečko kupčevanje s soljo, in to tudi tranzitno, priznано s poravnavo med kranjskimi mesti in plemstvom iz leta 1492.⁵⁵ Pozneje je ta problem družbene delitve dela postal predmet policijskih redov. Ko je policijski red iz leta 1542 prevesil tehtnico v prid mest in je tudi naslednja reformacija utrdila to prednost, je »omilitev« tega meddeželnega policijskega reda, uzakonjena posebej za Kranjsko 1553, zopet izrecno dovolila kmečko kupčevanje s soljo, vinom in oljem, nabavljenimi v krajih ob beneški meji.⁵⁶ Pač pa je generale iz leta 1602 usmeril kranjske tovarnike z uvozom soli — ki jim je ostal sicer dovoljen — v mesta, kar je nekoliko omejevalo njihovo prostost pri zamenjavi z vzhodom, čeprav je vprašanje, s kolikšnim uspehom.⁵⁷ Sicer pa tudi prej mesta pri vsem tem niso bila popolnoma brezpomembna, marveč so imela pri prodaji soli na svojem tržišču določene prednosti. Tako je na primer grof Ulrik Celjski 1455 kot mestni gospod Radovljice določil, da smejo na trgu samo meščani prodajati sol na drobno, drugi pa le na debelo po tovorih.⁵⁸ Mesta so včasih za primer potrebe skušala zbirati zaloge soli⁵⁹ ali pa so posredovala pri prodaji soli na trgu po svojih uradnih mrčunih (merivicih).⁶⁰ Za ta namen je Ljubljana leta 1659 začela dozidavati severno sosedo rotovža, tako imenovano Čavljevo hišo, v kateri je danes večidel nameščen Mestni arhiv. Pritlične arkade so nastale očitno prav z namenom, da nudijo zavetje mrčunom in morda ni slučaj, da so v prvotnem stanju šteje 16 obokov, torej toliko, kot je bilo mrčunov. Tu se je prodajavcem izmerila sol (in od tega pobirale dajatve), preden so jo smeli prodajati pred rotovžem ali pod komunom (Trančo). Ko Valvasor pripoveduje o tem, omenja, da ima Ljubljana svoboščino, po kateri prodajavec ne sme odnesti soli, ki je v prvem dnevu ni prodal, marveč jo mora spraviti v hiši, kjer jo je prodajal, do drugega ali tretjega tedenskega sejma, dokler je vse ne proda.⁶¹ S takimi pravili so hotela stara mestna prava zagotoviti mestne dohodke, svojim meščanom pa preskrbo po dobri meri in zmerni ceni.

Čeprav so si torej tudi mesta znala zagotoviti določen vpliv pri prodaji soli, je vendar velika in predvsem tranzitna trgovina bila v rokah samih kmečkih tovarnikov in je bilo v tem pogledu fevdalno stanovsko načelo o delitvi dela občutno okrnjeno. Kupčevanje s soljo na velike razdalje je bilo na Slovenskem skozi stoletja opravek kmetov in ne meščanov. Prav tako je bila stoletja navada, da so kmetje zamenjevali sol za žito in da se je vsaj v XVI. in XVII. stoletju precej dosledno držalo razmerje menjave 1 : 1 (po volumnju).⁶²

Že pri tem spornem vprašanju med mesti in kmeti se pokaže svojevrstna povezava interesov. Pravico kmetov do trgovanja so namreč na pravnem prizorišču zastopali deželni stanovi kot predstaviški organ deželnega plemstva. Plemstvo je lahko pod plaščem kmečkega trgovanja samo nastopalo kot skrit kupčevalec tam, kjer mu je fevdalno pojmovanje o delitvi dela tako dejavnost branilo. Kmečko trgovanje pa mu je tudi zagotavljalo, da bodo kmetje zmogli večja bremena zemljiškemu gospodu. Tako ali drugače si je posamezni zemljiški gospod zagotovil delež pri tovarnikovem dobičku. Tako je na primer posebna komisija za pregled gospodarskega stanja v Brkinih leta 1668 ugotovila, da so dajatve zemljiškim gospodarstvom od razmeroma šibkih kmetij vredne 20, 30 ali več goldinarjev, kar je bil tedaj precejšen znesek. K temu je komisija pripomnila, da so tako visoke dajatve mogoče zato, ker si podložniki postrani pomagajo s tovorjenjem soli in z živinorejo.⁶³ Navedenim dajatvam pa je treba prišteti še druga bremena, zlasti tista v prid deželskosodnemu gospodu. Prav zato je plemstvo nastopalo za čim manj omejeno in tudi čim manj obremenjeno kupčevanje kmetov s soljo. Če pravica kmetov do kupčije s soljo ni bila na političnem prizorišču viden predmet razrednega boja med osnovnima razredoma — fevdalci in kmeti

Tovorniki v kraški burji (po Valvasorju)

— pa je bilo vendarle z njim v zvezi, kolikor je tvorilo eno izmed podlag za fevdalno izkoriščanje kmetov. Zahteva plemstva po svobodi kmečkega kupčevanja je sicer večsah zameglila osnovna nasprotja, ustvarjala pa je vse prej kot resnično zavezništvo s kmeti, katerih dobiček pri kupčiji je postal eden izmed virov fevdalne rente. Vendar pa je bila ta zahteva izraz značilnega protislova v fevdalnem redu pri nas: rušila je — ne da bi se plemstvo tega zavedalo — osnovna načela fevdalne družbene delitve dela in tako po svoje načenjala temelje družbenega sistema.

Promet s soljo in javne finance; vrste obremenitve, prisilnost potov. Izmed vseh trenj, ki jih je povzročal promet s soljo, je bilo najbolj splošno, pa tudi najstarejše tisto, ki se je pojavljalo zaradi finančne obremenitve tega prometa v prid javnih blagajn, predvsem deželnoknežje. Omenjamo ga na zadnjem mestu samo zato, ker ima največ zveze z razvojem v XVI. in XVII. stoletju in da bi se prav pri njem izčrpnije pomudili.

Javni organi so skušali najprej doseči svoje dohodke iz prometa s soljo s tem, da so pobirali določene dajatve na krajih, koder se je transportirala sol, pozneje pa so skušali čedalje bolj uveljaviti razen naravnega in pravnega monopola na proizvodnji — ki smo ju že spoznali kot zelo stara — še pravni monopol vsaj v veletrovin in z njim nadaljnje možnosti diktiranja cen.

Glede prve vrste finančnega izkoriščanja — obremenitve prometa — je sol delila uso do drugega, splošnega trgovskega blaga: bila je že od nekdanj več ali manj po rimskih vzorcih⁶⁴ podvržena mitninam (muta), ki so jih pobirali na posameznih odsekih cest (prvotno kot prispevek za vzdrževanje ceste, toda dejansko bolj kot gospodarjev dohodek), oziroma ob prestopu mej carinam. Prav predpisi o takih bremenih, ki pa jih niso vedno ostro razlikovali, in računi o njihovem pobiranju so med najdragocenejšimi viri starejše trgovinske zgodovine.⁶⁵ Od konca srednjega veka dalje so od prometa na velikih trgovskih križiščih pobirali pri nas tako imenovani nabitek (Aufschlag), ki je imel z mitnino skupno to, da je bil posredni davek na promet, ki se ni pobiral samo na meji, razlikoval pa se je po tem, da je bil že spočetka namenjen naravnosti vladarjevi blagajni za splošne državne potrebe. Tudi ga niso omejevali deželni privilegiji, ki so prepovedovali uvajanje novih mitnin.⁶⁶ Medtem ko so bile mnoge mitnine v rokah mest⁶⁷ in fevdalcev (ki so jih imeli za zasebni dohodek in ki so jih skušali tudi umetno zviševati, kot kaže

znani primer Jurija Turna⁶⁸), je znal vladar nad modernejšim nabitkom bolje obdržati oblast v svoj lastni prid.

Borba za solne ceste je bila dejansko večsah borba za take vrste javnih dohodkov, na primer v Nemčiji tedaj, ko je bavarsko-saški vojvoda Henrik Lev (XII. stoletje) razrušil freisinškemu škofu most pri Föhringu in preložil staro solno cesto.⁶⁹ Da bi se taki dohodki ne mogli izmuzniti mimo, se je srednjeveška trgovina morala podrežati prisilnosti cest (Strassenzwang) in bila vezana na to, da se usmerja skozi določene kraje. Taki in podobni prisilni ukrepi so večsah vplivali na to, da je morala sol v srednjem veku pogostoma prepotovati daljšo pot kot danes. (Köln je na primer dobival sol iz Španije in Portugalske, namesto iz bližnje Westfalske.⁷⁰) V vrsto takih prisilnosti sodi na primer dogovor Kopra z Benetkami iz leta 1182, s katerim je Koper za 29 let dobil pravico do pristanišča soli (portum salis), ki je na odseku med Gradežem in Pulo — torej med drugim v škodo Trsta — imelo izključno pravico za uvoz pribrodarjene soli na celino.⁷¹

Z napredkom deželnoknežje oblasti so sicer prenehala trenja posameznih fevdalcev okrog obveznosti cest, ostala pa so trenja med mesti in na mejah dežel ali držav. Tudi v novem veku solna pota niso prenehala biti vir trenj, kakor se nam bo pokazalo tudi na kranjsko-beneški meji.

Izkoriščanje prometa s soljo za javno blagajno s pomočjo posrednih davkov (mitnin. carin) je bilo učinkovito le, če je finančni organ sam ali po zakupnikih vzdrževal široko omrežje mitniških oziroma carinskih postojank in nadzorno službo, pa še vedno je ostalo dovolj možnosti za tihotapstvo. Do- hodki so bili še najbolj zavarovani, če se je vsa proizvodnja zbirala na enem mestu — kar je bilo pri soli še dokaj dosegljivo — in če so javne dohodke naložili že na prodajo iz teh skladišč. Zato so skušali v novem veku ustanavljati taka državna solna založišča.

Pritegnitev trgovine na debelo med državne pravice; monopolna založišča. Z ustanavljanjem obveznih založišč za trgovino s soljo na debelo je poleg naravnega monopola na proizvodnji, poleg delno uveljavljenega pravnega monopola države ali vsaj njenega deleža pri proizvodni, poleg rajonizacije trga s solno mejo, poleg posrednih davkov na promet s prisilnostjo potov stopil še državni monopol v kupčiji na debelo, toda z bistveno slabšim uspehom in mnogo večji- mi težavami, tako da je bil dolgo časa bolj izjemen pojav, bolj predmet poskusov kot ustaljena ureditev.

Državni monopol na kupčijo na debelo se je pri soli razvijal predvsem iz monopola na proizvodnji. Ponekod — kakor pri nas na Štajerskem — je za nekaj časa vskočil v razvoj nekak monopol skladiščnih mest.⁷² V novejšem času — zlasti v XVI. stoletju — se je pridružilo pojmovanje, da sme država razpolagati s pravico do kupčije na debelo.⁷³ Monopol je imel predvsem namen pritegniti v državno blagajno čim večji delež na trgovskem dobičku, pri tem pa še povečati ta dobiček z diktiranjem monopolističnih cen. Tudi taka prizadevanja so imela svoje začetke že v srednjem veku.⁷⁴ Eden izmed ukrepov, ki spominjajo na taktiko monopolistov, je omejevanje proizvodnje, kakršno poznamo za Piran prvič za leto 1375, ko je proizvodnja soli smela znašati največ 3500 modijev letno. V poznejših pogodbah so to količino postopoma zviševali na 5200 modijev. Od konca XV. stoletja dalje je bila proizvodnja za približno 150 let neomejena; pogodba iz leta 1616 pa je prva v Piranu ohranjena solna pogodba, ki ne govori o omejitvi proizvodnje.⁷⁵ Leta 1637 pa je bila ponovno določena najvišja dopustna mera proizvodnje (5200 modijev) in so zapovedali porušiti vse solne fonde, ki so bili zgrajeni po letu 1605.

Podobno kot rajonizacija trga s solno mejo nas tako omejevanje spominja na metode razvitega kapitalizma. Žato gre po mnenju nekaterih avtorjev vseskozi za pojave zgodnjega kapitalizma.⁷⁶ Prav opredelba takih pojavov pa je večkrat zelo težavna, ker je bil tudi fevdalizem sposoben ustvariti te vrste gospodarske borbe, ne da bi s tem zanikal samega sebe. Če je šlo le za interese določenih stanovskih skupnosti ali za potrebe javne blagajne, so bili taki pojavi lahko še popolnoma predkapitalistični. Le če so tudi ustrezala pojmu kapitalističnega gospodarstva, je mogoče govoriti o pravih pojavih zgodnjega kapitalizma.

Misel, da si sme država pridržati pravico do vse prodaje soli, srečujemo že v rimskem finančnem sistemu.⁷⁷ Oživila je vsaj proti koncu srednjega veka, po nekem mnenju kot posnetek monopolizma srednjeveških mest.⁷⁸ V Franciji se je pojavila prodaja soli iz državnih skladišč v drugi četrtini XIV. stoletja. Ko so zopet uvedli taka skladišča, sta se dve pokrajini uprli in 1548 odkupili to breme (podobno pri nas že prej na Kranjskem, prim. niže!), drugod pa je prodaja soli ostala monopolizirana v kraljevih skladiščih, ki so jih dajali v zakup.⁷⁹ V času pomanjkanja leta 1585 je majhna skupina finančnikov prevzela oskrbo celotne Francije s soljo in organizirala njen uvoz iz Španije (grand parti du sel).⁸⁰

Z uvedbo državnih skladišč za prodajo soli je bila sploh rada združena oddaja teh skladišč v zakup zasebnikom, ki je obsegal izključno pravico do nakupa in prodaje soli na določenem ozemlju. Tak zakup pravno ni daleč od zakupa javnih dajatev, ta pa je zopet zelo star. Kjer je bil v zgodnjem srednjem veku denarni obtok boljše ohranjen (Bizanc), so bili zakupi zelo pogosti.⁸¹ Toda medtem ko so zgodnesrednjeveški zakupi razkrajali antični družbeni sistem in s tem pospeševali prerast v fevdalizem, so imeli ob koncu srednjega veka drugačen učinek: pripomogli so do krepitve meščanstva proti vojaškemu plemstvu. Zlasti od konca srednjega veka dalje, ko je bilo najemniško vojskovanje že splošno uveljavljeno, so vladarji potrebovali velike, hitro razpoložljive denarne vsote. Zato so javne dohodke, ki so le počasi dotekali in ki so terjali drag aparat, radi oddajali v zakup, pri čemer so si zakupnino izgovorili v okroglem znesku, če le mogoče vnaprej. Pri nas so tak zakupniški sistem razvijali zlasti goriški grofje okrog 1300, ko so imeli oblast nad precejšnjimi deli slovenskega ozemlja.⁸²

Čeprav niti ideja, da si more država pridržati neke panoge trgovine na debelo, niti zakup javnih dohodkov nista nujno specifična za kapitalizem, je njuna združitev ob prehodu na novi vek zahtevala pritegnitev takih kapitalov, da je moč v tem primeru govoriti o značilnem pojavu zgodnjega kapitalizma.

Splošni pogled na obnovljeno dvorišče in dvoriščne arkade na današnjem Mestnem trgu št. 27, sezidane l. 1659 za mrčune soli

Konec XV. stoletja so se začeli tudi v naših krajih pojavljati močnejši trgovski kapitali, zlasti bavarski, ki so jih v teku XVI. stoletja začeli izrivati laški, dokler niso ti v XVII. stoletju odločno prevladali. Tudi sicer so se od konca XV. stoletja kazali značilni pojavi zgodnjega kapitalizma.⁸³ Tako so se vedno znova pojavljale družbe ali posamezniki, ki so bili pripravljene plačati v državno blagajno velike vsote, da bi dobili izključno pravico do zunanje trgovine z nekim blagom, to je do njegovega uvoza ali izvoza — nekak trgovski monopol, dan v zakup, ki so ga začeli imenovati apalt.⁸⁴ Sol je imela pri tem v primeri z žitom to prednost, da je monopolist v glavnem brez težav nadzoroval proizvodnjo in tudi uvoz, razen tega pa se je dala sol lažje spravljati v monopolnih skladiščih, ki so imela posebno obliko solnih kašč ali založišč.

Meddržavna trenja. Iz nenehnega prizadevanja države, povečati svoje dohodke iz prometa s soljo, so lahko nastajala nasprotja med sosednimi državami, pri nas zlasti med habsburškimi ozemlji in beneško republiko, ki so se reševala s pogodbami⁸⁵ ali s silo.

Včasih so pogodbe med obema državama zagotavljale svobodno dobavo soli iz beneške Istre v notranjščino (1370, 1463).⁸⁶ V središču zanimanja so bili kranjski tovarniki »Kranci«, ki jih je hotela vsaka stran pritegniti v svoja mesta, Trst na eni, beneško-istrska na drugi strani,⁸⁷ čeprav so oni sami najrajši videli prosto izbiro. Iz borbe za ključne postojanke, s katerih je bilo mogoče prestreči ali usmerjati kranjske tovarnike na poti k morju, je nastala svojevrstna lokalna vojna, v kateri se interesi Kranjcev niso nič kaj ujemali s tržaškimi in vladarjevimi. Benečani so si priborili lep del slovenskega Primorja, in s tem obsežen nadzor nad takojšnjim cestnim omrežjem (1463).⁸⁸ Kot naslednik zadnje veje goriških grofov, izumrle 1500 in v vojni proti Benečanom 1508–1516 je cesar Maksimilijan habsburškim pokrajinam zopet priboril širši suhozemni dostop do Trsta in Reke.⁸⁹ Čeprav ni nikdar uspelo učinkovito prestreči številnih potov, ki so mimo glavnih cest vodila v beneško Istro, se je vsaj legalni trgovski promet pod pritiskom Habsburžanov odtlej polagoma vedno bolj usmerjal na Trst.⁹⁰ Ta in poznejša trenja z Benetkami so včasih zadevala tudi proizvodnjo soli (na primer 1579 rušenje novih solarn, ki so jih napravili tržaški meščani, a uničevali sosedni prebivavci beneške Istre⁹¹). Pri vsem tem je bila sol seveda le eden izmed spornih predmetov, gotovo pa ne najmanj pomembni.

Finančna in gospodarska politika obeh strani pri tem ni bila vedno enaka. Habsburžani so bili dosledni le toliko, kolikor so skrbeli za svoje dohodke v Trstu, kjer na uvajanje monopola ausseeskem smislu niso mogli računati. Benečani, ki so v začetku XVI. stoletja pospeševali predvsem zamenjavo soli za žito in zato niso navijali bremen, so 1586 prepovedali Kranjcem vso trgovino, češ da tihotapijo,⁹² 1620 pa naravnost svetujejo Pirančanom, naj po zgledu Kopra obnovijo trgovino s kranjci, to je s tovarniki žita in soli.⁹³ Na posamezne ukrepe ene ali druge strani so lahko vplivali različni, včasih le prehodni vzroki: ob slabi letini so s kranjske plati na primer omejevali izvoz žita in živine v Benečijo, ki so ga ob drugih priložnostih pospeševali. Drugič so bolj kot interesi preskrbe prevladovali interesi državnih dohodkov itd. Šele s propadom beneške republike 1797 in z odpravo meja na tem odseku po odhodu Francozov je sol prenehala tvoriti te vrste meddržavni problem, ostala pa je še nadalje problem za carinsko politiko v zvezi s svobodno luko v Trstu.

Notranja trenja zaradi bremen na promet s soljo v XVI. stoletju. Najznačilnejša trenja v zvezi s finančnim izkoriščanjem prometa s soljo pa niso bila meddržavna, marveč notranja, pri katerih so si nasprotovali finančni interesi države na eni strani in na drugi strani gmotni interesi vseh tistih, ki so jih ta bremena prizadela, od tovarnikov do potrošnikov. Tudi ta trenja so bila tako stara kot sama bremena, saj je na primer omejevanje mitnin med najstarejšimi zahtevami plemstva proti vladarju.⁹⁴ Razvoj takih trenj pa moremo bolje zasledovati za XVI. stoletje, pri čemer so nam za razumevanje potrebni tudi vsi pojmi in činitelji, pri katerih smo se doslej mudili.

Podobno kot pri konfliktu z mesti so bili interesi plemstva naklonjeni kmečki trgovini. Prepričanju, da bo izkupiček te trgovine konec koncev v lepem delu pritekkel v mošnjiček zemljiškega gospoda, se je pridružil še gospodov interes, da se kot potrošnik zavaruje pred podražitvijo soli zaradi zvišanja državnih bremen. Podobno kot pri borbi z mesti pa se kmečki tovarnik ni čutil vezanega na to vrsto podpore in ji tudi ni zaupal. Svoje interese je kolikor moč zastopal sam, bodisi da se je po potrebi zatekel k tihotapstvu, bodisi s tem da je ob nekaterih priložnostih prešel v nasilni odpor. Vsega tega se je treba zavedati, ko zasledujemo dogodke po virih, ki so nastajali predvsem v pisarni deželnih stanov kot predstavnikov deželnega plemstva.

V tem poglavju obseženo obdobje se približno ujema z dobo med prvo (1508—1516) in drugo (1615—1617) beneško vojno. Prva je za daljši čas ustalila meje, druga se nekako ujema s časom, ko se začena močnejše uveljavljati pritisk apaltov.

Kmalu po prvi beneški vojni, ki je Benčanom odvzela kontrolo nad zvezami med notranjščino in Trstom, so Tržačani in deželni knez izkoristili novi položaj in začeli zopet močnejše pritiskati na kranjske tovarnike.⁹⁵ Tako so se na primer kranjski stanovi 1522 pritoževali proti temu, da se je zaradi svoboščin Tržačanov cesta iz Kranjske, ki pelje iz Loža in s Krasa v Istro, z vsem trgovskim prometom preložila tako, da zdaj Tržačani silijo kmete-tovornike v Trst, tako da prepotujejo brez potrebe 5 milj več, na žitnem trgu pa z njimi slabo ravnajo posebno tedaj, kadar je žitna letina v Furlaniji dobra.⁹⁶ Toda tudi sami stanovi so svoje stališče do kmečkih tovarnikov včasih ravnali po tem, kakšna je bila v deželi ponudba žita. Takoj naslednje leto po navedeni pritožbi so že v januarju stanovi začeli obravnavati vprašanje tovarnikov predvsem z gledišča preskrbe. Morda je že letina prejšnje jeseni napovedovala nastopajočo lakoto, ki je razsajala na Kranjskem 1523 in po navedbi stanov pomorila mnogo kmetov.⁹⁷ V tem položaju so stanovi navajali: Kmetje tvorijo na Laško slavonsko žito (aus windischen Landen), ki ga v Brežicah, Kostanjevici, Krškem in drugod dobivajo v zameno za morsko sol. Zato bi bilo treba kmetom prepovedati gotovinske posle (torej nakup ali prodajo blaga) in jim dovoljevati le to menjavo blaga za blago, češ brez njihove soli Kranjska ne dobi žita.⁹⁸ Tudi v naslednjih letih, ko so se začele cene žita naglo dvigati tudi iz drugih vzrokov (1526 — bitka pri Mohaču), je na ravnanje stanov vplival predvsem strah pred draginjo. Zato so skušali doseči prepoved tihotapstva z živino, žitom in drugim blagom na Laško.⁹⁹ Zopet nekoliko pozneje, okrog 1531 se je zunanjetrgovinska politika stanov naperila proti izvozu živine. Skušali so preprečiti izvoz velike in male živine in še nadalje braniti kmetom vsako prodajo za denar na Laškem, češ da taka nezakonita prodaja¹⁰⁰ podražuje živila, ki so se v zadnjem času podražila na trikratno ceno. Od prepovedi izvoza so izvzeli kraško živino, češ da jo rede kmetje za delo in ne za zakol, saj se Kraševci preživljajo z rejo vlačnih volov (ziehochsen), ki imajo neužitno, trdo meso. Dovoljena pa je bila prodaja živine na domačih sejmih, prav tako uvoz in tranzit ogrske živine in prašičev. Čeprav je bila ost prepovedi naperjena proti kmečkemu pre-

kupčevanju, je bila iz vsake prepovedi posebej izvzeta zamenjava žita za vino ali sol.¹⁰¹

V prvih dvajsetih letih po prvi beneški vojni so bila torej osnovna prizadevanja stanovske gospodarske politike namenjena pospeševanju stare naturalne menjave slavonskega in seveda tudi lastnega žita za morsko sol (in vino), toda prepovedi gotovinske kupčije kmetov v primorskih mestih. To stremljenje, pri katerem je bilo v ospredju vprašanje deželne preskrbe in vzdrževanja čim nižjih cen, je bilo očitno pod vtisom naraščajoče draginje, ki je bila deloma posledica slabih letin, deloma vojnih dogodkov in novega prodora Turkov na Madžarskem, deloma pa je že napovedovala tako imenovano revolucijo cen, ki je zajela Evropo nekako od 1540 do 1600.¹⁰² Značilno je, da je pri tem stopilo v ozadje načelo, ki je sicer obvladavalo starejšo gospodarsko politiko, načelo, da mora »denar ostati v deželi«.¹⁰³

Kmalu potem, ko so formulirali doslej navedene nazore, se je jedro problema preneslo na sam obstoj kmečkega kupčevanja, ki so ga nekateri deželnoknežji ukrepi grozili zadušiti. Pri vsem pomenu soli je bil namreč dotlej promet z njo razmeroma malo obremenjen, kajti stare mitnine in podobna bremena so zaradi padanja vrednosti denarja bila manj občutna, kot so bila ob uvedbi. Zato je deželni knez pri iskanju novih virov dohodkov, ki jih je posebej terjal položaj na turški meji, udaril tudi po prometu s soljo in 1534¹⁰⁴ ustanovil v Trstu, Maranu, Gradiški in na Reki¹⁰⁵ »solne komore«, monopolna skladišča, v katerih so morali kranjski tovarniki obvezno kupovati sol po diktirani, mnogo višji ceni.¹⁰⁶ Položaj je bil tem bolj napet, ker je prav v tem času tudi okrog Gorjancev vrelo, ker so se kmetje hoteli upreti proti naseljevanju Uskokov.¹⁰⁷ Proti solni komori so se stanovi pritoževali dve leti in med tem se je temu problemu pridružilo še vprašanje lesne trgovine.¹⁰⁸ Stanovi v pritožbah navajajo zlasti ogromno podražitev, ki je morala očitno rušiti ravnovesje v prejšnjem sistemu menjave, v kakšni meri, bi mogla pokazati šele nadrobnejša zgodovina cen za ta leta. Podražilo se je namreč tudi žito in postavlja se vprašanje, ali ni bilo v letih okrog 1530, pred ustanovitvijo solne komore, žito v primeri z morsko soljo nenormalno drago. Podražitev morske soli po ustanovitvi komor ponazorujejo stanovi z naslednjimi podatki:

Prej je kmet dobil star soli za 4 ali 6 beneških soldov, zdaj stane v solni komori 48 krajcarjev (dvanajst in večkratna nominalna podražitev v primeri z nedatirano osnovo!).¹⁰⁹ Po drugi navedbi so prej stali 3—4 tovari soli

en ogrski goldinar, zdaj — 1536 — pa štiri (štirikratna nominalna podražitev). Tedaj je stal tovor (= dva starja¹¹⁰) soli v Miljah 20 črnih denaričev, v solni komori pa že kar 64 krajcarjev.¹¹¹ V Trstu je bila torej sol kakih devetkrat dražja kot v Miljah. Mnogo poznejši podatki govore o podražitvi od 8 na 84 krajcarjev.¹¹² Podatki se razlikujejo po tem, katera leta, kraje, količine in novce primerjajo. Tako je cena v komori v dveh letih obstoja padla od 48 na 32 krajcarjev za star, kljub temu pa je bila še izredno visoka. Tudi če bi primerjane cene reducirali na grame srebra, bi bila podražitev še vedno ogromna.

Za zdaj ne vemo, kako so kmetje na vse to reagirali. Že sam padec cene v komori pa kaže, da se je nevzdržnost takih monopolističnih ukrepov morala kmalu pokazati, in tudi finančni uspeh je nedvomno daleč zaostal za pričakovanji. Tako so bile komore 1536 ukinjene¹¹³ s tem, da so stanovi privolili v zvišanje nabitka za osem krajcarjev od tovara soli. Namesto monopola je zopet stopil nekoliko zvišan posredni davek. Pri tem je vplivalo tudi to, da so stanovi za nekaj let vnaprej prevzeli letne davčne obveze in plačali znesek, s katerim je deželni knez rešil iz zastave »carino« ali nabitek za živino v Ljubljani, da je mogel zopet neposredno uživati ta dohodek.¹¹⁴

Ta rešitev pa potrebam deželnoknežje blagajne še zdaleč ni zadoščala, zato je skušala ponovno doseči iz prometa s soljo višje dohodke. Tako so stanovi zatrjevali, da »dac na sol« prinaša dovolj in naj se rajši pri njegovem upravljanju postavi poseben stanovski pisar, da se bo s sredstvi bolje gospodarilo,¹¹⁵ s čimer bo preprečeno tudi tihotapstvo.¹¹⁶ (Kot dac na sol so stanovi najbrž razumeli l. 1536 sklenjeni nabitek, kot je razbrati iz nekaterih poznejših virov.)

Od ukinitve solnih komor dalje so stanovi ne le zaradi navzkrižij okrog policijskega reda, marveč tudi zaradi splošnega gospodarskega stanja opozarjali na utemeljenost in gospodarsko nujnost kmečkega kupčevanja. Proti prepovedi uvoza žita in živine so kmalu začeli zatrjevati kmetovo potrebo, da trguje z žitom, vinom, soljo in oljem.¹¹⁷ S tem so pozneje tudi utemeljevali zahteve po odpravi novih deželnoknežjih bremen in po prostem transportu morske soli.¹¹⁸ Proti zviševanjem so se pritoževali tudi še v naslednjih letih; videti je, da so se bremena na promet soli v tem času naglo pomnožila. Ko je deželni knez 1541 dvignil cene ausseeske soli, je konkurenčno sol obremenil z novim nabitkom, za halleinsko 32 denaričev, za morsko 24 krajcarjev na tovor.¹¹⁹ Leta 1548 se navajajo razen nabitka na sol v Trstu (2 repar-

ja = 8 krajcarjev po sporazumu iz 1536 še »novo zvišanje« ter nedavni nabitek na tovor soli 6 reparjev = 24 krajcarjev). Svoje nezadovoljstvo so stanovi izrazili tudi zaradi prepovedi prenosa morske soli čez Dravinjo, Ljubelj in nekaj drugih krajev po nedavno določeni solni meji.¹²⁰ Po poznejših podatkih ni jasno, ali so razen 1536 sklenjenega nabitka druga nova bremena proti koncu stoletja še veljala. Solna meja je bila vsekakor, kakor smo že omenili, kmalu popravljena.¹²¹

Na trgovskih potih tega prometa med Ogrsko, Slavonijo in Štajersko na eni strani ter morjem na drugi se v tem času omenja kot vmesna točka Ljubljana. Kot glavni razcep potov k morju se omenja Hrušica, od koder se ločijo ceste na Gorico, Trst in Reko ter dalje po morju v Benečijo.¹²² Čeprav je do Hrušice govor le o eni cesti, je mišljenih lahko več.

O nadaljnjih poskusih deželnega kneza, da bi monopoliziral trgovino s soljo v Trstu (1550 in v letih 1583—1586),¹²³ vsaj za zdaj ne razpolagam z gradivom iz stanovskih pritožb, ki se nanj skušam v glavnem omejevati.¹²⁴

Kolikor smemo verjeti poznejšim trditvam stanov,¹²⁵ je do leta 1584 obveljal le 1536 sklenjeni nabitek 8 krajcarjev. V tem letu pa je nadvojvoda Karel po prigovarjanju komore in ne da bi prej vprašal stanove, zvišal nabitek na 28 krajcarjev, ki je do 1609 porasel na 34 krajcarjev.¹²⁶ Obenem z zvišanjem iz leta 1584 so finančni organi v Istri in okoliških krajih popisovali ognjišča; ta popis pomeni, da so nameravali prebivavce ob beneški meji oprostiti nabitka na sol, ki bi jo ti kupovali za lastne potrebe, toda obenem omejiti njihov nakup na takšne količine, da ne bi tako nabavljena sol šla v prekupčevanje. Misel je podobna kot pozneje, ko so smeli v drugi polovici XIX. stoletja prebivavci tržaške okolice kupovati sol po nižji ceni, vendar le določeno količino na osebo, kar so imenovali »sol na duše«.¹²⁷

Navedeno zvišanje nabitka je sprožilo zopet vrsto stanovskih pritožb, ki so poučne zaradi opisa gospodarskih razmer, zlasti pa kmečkega kupčevanja. Glavni razlog, s katerim pobijajo stanovi novo zvišanje, je zopet stanje kranjskega kmeta, ki da laže prenaša krvavo težka bremena in preživlja rodbino s tem, da si pozimi z menjavo in tovarništvom priskrbi majhen stranski dohodek.¹²⁸ Žito je kmet doslej prikupčeval na Spodnjem Štajerskem (Spodnja Marka), v Slavoniji (Windischland) in v grofiji celjski, za sol ali gotovino pa ga je oddal na istrski obali.¹²⁹ Avgusta 1595 slede pritožbe o slabi letini in draginji, zaradi katere mora kmet prodajati

celo obleko; zdaj pa — je dalje povedano — je komora zopet povečala nabitek in mitnine. (Komora v smislu deželnoknežje finančne uprave, ne v smislu založišča!) Ceste so ostale brez prometa, denarja ni v deželi; kmet je moral opustiti svoje kupčevanje z žitom in morsko soljo. Kot dokaz za vso to žalost (jammer) navajajo, da je bilo ob zadnjem naboru samo v spodnji (dolenjski) četrti 500 mož manj kot v prejšnjih letih, ker so se mnogi zaradi lakote porazgubili iz dežele. Pri tem pa tuje najemniške čete, ki prihajajo sem za obrambo meje, ne pustošijo nič manj ko sovražnik. — V konceptu je bila sicer pripravljena primerjava Kranjske s Štajersko in Koroško, ki pa je bila v čistopisu izpuščena iz očitnega razloga, da ne bi vzbudila nejevolje pri stanovih obeh drugih dežel. Pač pa je ostala ohranjena osnovna misel te primerjave: Kranjska nima lastnega denarja (to je kovnice); soli, živine, vina in žita pa nima dovolj. Laški denar mora sprejemati v polni vrednosti, a ga more na Štajerskem in Koroškem uporabiti le z izgubo pri tečaju.¹³⁰

Zelo različni so podatki o tem, koliko pride la kranjski kmet krušnega žita: zdaj je govor o šestih mesecih, zdaj samo o dveh ali treh.¹³¹ Ni povedano, ali je to razumeti kot celotni pridelek poleg semena ali le kot količina, ki preostane po oddaji dajatev.

Posebej glede soli navajajo pritožbe iz teh let znano dejstvo, da je Kranjska vezana izključno na preskrbo z morsko soljo.^{131a} Očitno kot odgovor na morebitno trditev, da ausseeska sol ni nič cenejša, so stanovi odklonili vsako možnost take primerjave. Opozarjajo na velikost ozemlja, po katerem je dovoljena ausseeska sol (Avstrija, Štajerska, Koroška, Tirolska in skoraj do Celja in kranjskih meja), zato jo je lažje spraviti v promet po višji ceni. Morska sol pa gre le do Celja in do Drave, dalje pa je ni dovoljeno nositi. Tudi se kranjski stanovi vračajo k priljubljeni primerjavi: drugod, koder se kupuje ausseeska sol, ima kmet toliko zemlje, da bi na Kranjskem na njej živelo pet ali šest kmetov.¹³²

Leta 1590 se skušajo stanovi zavarovati tudi proti temu, da bi deželnoknežja komora utemeljevala zvišanje bremen s tem, da je bilo treba prehiteti Benečane, ki bi sicer sami zvišali pristojbine za izvoz soli. Stanovi menijo, da taki ukrepi kvečjemu navajajo Benečane k zviševanju, ne pa da bi jim to preprečili.¹³³ Ali je bila ta napoved pravilna, ali pa so govorili o nečem, kar se je že zgodilo? Pet let pozneje vsekakor poročajo kranjski stanovi vladarju, da so Benečani odgovorili z enakim ukrepom, obremenili vse

prineseno žito s svojimi javnimi dajatvami, sol pa podražujejo.¹³⁴

Spočetka se je regent mladoletnega deželnega kneza izmikal takim razlogom, češ da bi bilo od njega neodgovorno, preklicati odredbe pokojnega nadvojvode Karla,¹³⁵ pa tudi pozneje pritožbe niso uspele.

Kot rezultat vseh teh zviševanj se za l. 1595 navaja cena soli: tovor po 7 gld.¹³⁶ S to podražitvijo razlagajo stanovi — nekoliko ponostavljeno — še druge podražitve, kakor sira, masti, mesa in živine. Za l. 1604 se navaja cena soli 14 libernikov za star; tovor torej 28 libernikov ali nekaj nad 6 gld.¹³⁷ Če vzamemo za začetno ceno okrog 1500 povprečje med 4—6 soldov, torej 5 soldov za star, je veljal tovor 10 soldov ali kakih 7 krajcarjev. Tovor po 7 gld bi pomenil nič manj ko 60-kratno nominalno podražitev soli, doseženo v teku kakih 100 let. Žito se je medtem v Ljubljani podražilo nominalno le za kakih 8-krat, mezde pa so se povečale komaj na dvakratnik.¹³⁸ Navedbe stanov glede cene soli se poslužujejo kajpak za primerjavo vedno najbolj skrajnih in še nekoliko pretiranih števil. 60-kratne podražitve, ki je več ko sumljiva, zato ne smemo jemati preveč resno; najmanj, kar je treba pripomniti, je to, da sta ceni 7 ali tudi 6 gld za tovor izredni celo v svojem času in da predstavljata le kratkotrajne konice. Da pa se je sol dejansko zaradi finančnih ukrepov države močno podraževala, bolj ko kako drugo blago, moremo po vsem povedanem vendarle imeti za dognano. V širšem časovnem razponu med pribl. 1530 in 1680 pa se je njeno menjalno razmerje do žita če že ne držalo, pa vsaj zopet približalo že omenjenemu razmerju 1 : 1 po volumnu. V nadržnostih tega razmerja še ne moremo zasledovati.

Če še tako kritično sprejemamo podatke o pretirani podražitvi soli, ostane dejstvo, da razmere za kranjsko kmečko kupčevanje s

Detajlni pogled na arkade, pod katerimi so bili od l. 1659 dalje prostori za mrčune soli

soljo v začetku XVII. stoletja niso bile posebno ugodne. K temu so se zdaj pridružili resni in ponovni poskusi apalta za uvozna skladišča in nasprotja med interesi gospodarstva na Slovenskem ter interesi nenasiitne vladarjeve blagajne so dosegla svoj višek.

S tem prehaja finančna zgodovina soli v novo obdobje, čigar opis si pridržujemo za nadaljevanje.

OPOMBE

1. A. Slodnjak, Fr. Levstika Zbrano delo, Ljubljana 1931, str. 16. — 2. N. pr. Pegam in Lambergar, prav tam. — 3. B. Orel, O Levstikovem Martinu Krpanu, DiS 44/1931, str. 450—455. — 4. Gradivo je prišlo v Orlovo zapuščino. — 5. Slodnjak l. c. — 6. A. Slodnjak, Fr. Levstik, Zbrano delo IV, 1954, str. 499; B. Paternu, Fr. Levstik, Martin Krpan, Klasje, Ljubljana 1952, str. 81. — 7. Pokojni prof. Polec mi je nekoč omenil, da je Krpanovo ime zasledil v virih; citat ni ohranjen. — 8. Slodnjak o. c. v opombi 1, str. 412; o. c. zg. opomba 2 in o. c. opomba 6, str. 499. K temu F. Ilešič v Popotniku 24, str. 50. Prim. M. Pivec-Stele, La vie économique des provinces Illyriennes, Paris 1950, str. 226 sl. — 9. Zlasti Srbikova, Gestrinova in Pahorjeva dela, navedena niže. — 10. Zlasti v virih, navedenih v poglavju o notranjih trenjih zaradi bremen na promet s soljo v 16. stoletju. Prim. zlasti J. Žontar, Nastanek, gospodarska in družbena problematika policijskih redov prve polovice 16. stoletja..., ZČ 10-11/1956—1957, str. 32 sl. — 11. Citat po Slodnjaku, o. c. pod opombo 6, str. 495. — 12. H. Heaton, Histoire économique de l'Europe I, Paris 1950 (prevod) str. 205—206. — 13. Heaton o. c. 216; J. Kulišer, Splošna gospodarska zgodovina I, Ljubljana 1959 (prevod), str. 323, II, Ljubljana 1959, str. 259—260. — 14. Na splošno primerjaj P. Jeannin, Les marchands au XVIe siècle, Paris 1957, str. 22. — 15. Potrebe kmečkih gospodarstev po soli navajajo v denarnih zneskih, ki jih je mogoče le približno preračunati v količine soli. Če velja cena iz 1604 za visoko (14 liber = pribl. 3 gld za star), bi potreba kmečkega gospodarstva, ocenjena na 8 gld, pomenila kakih 150 kg, potreba gosposčine (200—500 gld) bi tako pomenila kar 3500—8500 kg! Račun ni zanesljiv. Podatki po zabeležki točk za kranjske odposlanke 1609, DAS, St. a. f. 208 a. Leta 1822 pa so porabo soli računali za osebo po 16 funtov letno (torej dobrih 8 kg), za veliko živino pa po 5 funtov na glavo. Za povprečen grunt bi potreba znašala kakih 80 kg, vsekakor pa manj kot po prejšnjem podatku. Prim. J. Mal, Zgod. slov. nar., Celje 1928-59, str. 578. — 16. Po zelo razširjeni ljudski tradiciji so posebno trdne zidove, ki kljubujejo času, nekoč zidali z živim apnom, ki so mu primešali sol. — 17. H. Heaton, o. c. I 128; glede tehnike v alpskih solinah H. Srbik, Stu-

dien zur Geschichte des österreichischen Salzwesens, Innsbruck 1917, passim; za morsko sol zlasti M. Pahor, Statuti Izole, Kopra in Pirana ter istrski zakoni o solarjih, solarnah in tihotapcih, Kronika 5/1957, str. 123—134. — 18. Srbik o. c. 16/7, ki omenja v bližini odkrite slovanske grobove iz VII. do IX. stoletja. — 19. Isti o. c. 14/15. — 20. H. Planitz, Deutsches Privatrecht, Wien 1948, str. 81/2. — 21. Srbik, o. c. 14. — 22. Srbik o. c. 23. — 23. F. Kos, Gradivo IV, št. 210, str. 120; govor je le o kmetijah, s katerih naj menih dobivajo sol in olje. Ni nujno, da bi šlo za udeležbo pri proizvodni solin. O solinah Bistre v XVIII. stoletju in prej K. Kobè, Iz zgodovine Bistre, Kronika 9/1961, str. 166, 169. — 24. Primer Otokarja Štajerskega 1182 po Srbiku o. c. 14. — 25. R. Schröder, Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte, Leipzig 1889, str. 190; Planitz l. c.; Constitutio de regalibus 1158, veljavna za lombardska mesta šteje med regale tudi soline; podobno Libri feudorum II/56. — 26. A. Luschin, Grundriss der österr. Reichsgesch., Bamberg 1899, str. 119; E. Hellbling, Oesterr. Verf. u. Verw. Gesch. Wien 1956, str. 129. V aktih ustavnega značaja se ta prehod izraža razmeroma pozno, kakor v Zlati buli 1356 šele glede volilnih knezov. — 27. O tem S. Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev, Ljubljana 1961, str. 192 sl. — 28. Srbik o. c. 24, 38. — 29. V Ausseju že pod zadnjimi Traungaunci in pod Babenberžani, prim. Srbik o. c. 55/56. — 30. Srbik o. c. 170 sl. — 31. Srbik o. c. 135, 142. — 32. G. Below, Probleme der Wirtschaftsgeschichte, Tübingen 1926 str. 416/417; za Aussee prim. Srbik o. c. 27/28, 41, 63 sl. — 33. Gradivo v piranskem muzeju; v pripravi je posebna publikacija o tehniki solin. — 34. M. Pahor o. c. in posebno isti. Solna pogodba med Piranom in Benetkami iz leta 1616, Kronika 5/1957, str. 14—20. Na splošno B. Grafenauer, Zgodov. sloven. naroda IV, Ljubljana 1961, str. 69. — 35. F. Gestrin, Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od XIII. do konca XVI. stoletja, Inavguralna disertacija, avtorjev tipkopis str. 128/129. — 36. Pahor o. c. (sol. pog.) passim, zlasti 18. — 37. H. Barth, Reisen u. Entdeckungen in Nord- u. Zentralafrika, I, Gotha 1857, str. 571—574, cit. po Below, o. c. 176/177 op. 4. — 38. N. pr. Kulišer o. c. I 114. — 39. Heaton o. c. 68, 80. — 40. H. Pirenne, Srednjeveška mesta, Ljubljana 1956 (prevod), str. 22, 49. — 41. Kos, Grad. II št. 341 str. 263; o tem n. pr. Luschin o. c. 32, Below o. c. 211 op. 2. — 42. Sol kot predmet hanzeatske trgovine n. pr. Kulišer o. c. I 323, 357. O solnih potih pri nas gl. n. pr. odredbo v op. 44; Srbik o. c. 118 sl.; F. Tremel, Der Frühkapitalismus in Innerösterreich., Graz 1954, str. 97, 111 sl. — 43. Srbik o. c. 176 sl. — 44. Odredba je ohranjena v več prepisih, m. dr. v DAS, st. arh. f. 513; prim. Srbik o. c. 120, J. Žontar, Zgodovina Kranja, Ljubljana 1959, str. 107. Dalje n. pr. Valvasor, Die Ehre IX/18; Tremel o. c. 113. — 45. Srbik o. c. 181. — 46. Srbik o. c. 188 sl. — 47. S. Vilfan, prispevki k zgodovini mer na Slovenskem..., ZČ VIII/1954, str. 27 sl. — 48. Vilfan PZS 308. — 49. Srbik o. c. 117 sl. — 50. Srbik o. c. 200. — 51. Srbik o. c. 201/202. — 52.

- Srbik o. c. 204. — 52a Heaton o. c. I. 126. — 53. Kulišer o. c. I. 326/327. — 54. Below o. c. 396. — 55. F. Zwitter, Starejša kranjska mesta in meščanstvo, Ljubljana 1929, str. 51; Žontar, Kranj 101/102. — 56. Žontar o. c. (polic. r.) 114 sl.; Zwitter o. c. 52/53; od starejše literature n. pr. F. Vrhovec, Ljubljanski meščanje, Ljubljana 1886, str. 163/164. — 57. Zwitter I. c.; Vrhovec o. c. 169; od splošne literature n. pr. Grafenauer, Zgod. IV. 16. — 58. Zwitter o. c. 65. — 59. Žontar Kranj 100. — 60. Vilfan o. c. (mere) 36 sl. zlasti 38.; Žontar Kranj 204. — 61. Valvasor, Die Ehre XI 672. S tem je delno dopolniti podatke o tej hiši v S. Vilfan, Zgodovina ljubljanske mestne hiše, Ljubljana 1958, str. 32 sl. — 62. 25. 5. 1534, DAS St. a. f. 214 in v Nadaljevanju op. 54. — 63. S. Vilfan, Zgodovinske slike iz Brkinov, Kronika 1/1953, str. 126 sl. — 64. Prim. Schröder o. c. 186. — 65. Gl. zg. o Raffelstätterski pogodbi pri op. 41; Kulišer o. c. I. 326/327. — 66. S. Vilfan, Deželni ročini... GMDS 24-25/1944-45, str. 75; isti, PZS 202 sl. — 67. n. pr. Žontar Kranj, 204. — 68. n. pr. Grafenauer, Zgod. III. 67. — 69. H. Mitteis, Der Staat des hohen MA, Weimar 1959, str. 262/263. — 70. Below o. c. 219, zlasti op. 2. — 71. Kos, Grad. IV. št. 656, str. 335. — 72. Below o. c. 376, 377; za štajerska mesta navedbe pri op. 49. — 73. Zlasti H. Srbik, Der staatliche Exporthandel..., Wien 1907, str. XXX sl.; Vilfan PZS 306. — 74. Poskus Friderika II. (XIII. stol.) glede svile, lanu, železa in soli — Kulišer I 331 — vsaj za naše kraje nima praktičnega pomena. — 75. Pahor o. c. (Sol. pog.) 18. — 76. V najbolj izraziti in po mojem mnenju pretirani meri zastopa tako gledanje J. Strieder, Studien zur Gesch. Kapital. Organisationsformen... München-Leipzig 1914. — Prim. tudi C. Bauer, Unternehmung u. Unternehmungsformen... Jena 1936, ki je pri opredelbi oblik bolj zadržan. — 77. H. Laufenburger, Histoire de l'impôt, Que sais-je? št. 651, str. 30/31. — 78. Below o. c. 377. — 79. Laufenburger I. c. — 80. Jeannin o. c. 73. — 81. Zgod. narodov Jugosl. I. Ljublj. 1953, str. 274. — 82. Vilfan PZS 196/197, 158. — 83. N. pr. F. Tremel o. c.; F. Gestrin, Družbeni razredi na Slov. in reformacija, 2. Trubarjev zbornik, Ljublj. 1952, str. 15 sl.; J. Žontar, Villach und der Südosten, 900 Jahre Villach, Villach 1960, str. 459 sl. — 84. Srbik, Export-handel I. c.; prim. Žontar Kranj 199/200, Vilfan PZS 306; Grafenauer, Zgod. IV. 103. — 85. Oglejsko-beneško pogodbo iz 1222 (Kos Grad. V št. 363, str. 187 je A. Globočnik, Übersicht der Verwalt.- u. Rechtsgesch. d. L. Krain, Ljubljana 1893, str. 97 očitno nekoliko pretirano tolmačil kot pogodbeno razmerje med Kranjsko in Benetkami o solni trgovini. — 86. Gestrin o. c. (trgov.) 128/129. — 87. O pomenu te trgovine za beneško Istro n. pr. Grafenauer, Zgod. sl. nar. IV 69. — 88. M. Kos, Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1955, str. 321; Dimitz o. c. I. 278; Grafenauer, Zgod. Sl. n. III. 58; Vilfan o. c. (Brkini). — 89. Za Maksimilijanova prizadevanja v prid tržaške trgovine 1505—1507 n. pr. A. Tamaro, Storia di Trieste II, Roma 1924, str. 8 sl. O sami vojni n. pr. S. Vilfan, Koprski glavar Slovanov... Kronika 2/1954, str. 24 sl.; isti, Pes Marko, SE 8/1953, str. 145 sl. in tam navedena literatura. — 90. O preložitvi ceste iz Kranjske čez Lož in Kras v Istro po svoboščinah Tržčanov gl. instrukcijo stanov 1522, DAS St. a. f. 207. Taki ukrepi pa so bili učinkoviti kvečjemu kratek čas. V splošnem je bil premik v korist Trsta predmet daljšega razvoja. Prim. tudi podatke (v Nadaljevanju) za XVIII. stol. — 91. Tamaro o. c. 100 sl. — 92. Pahor o. c. (Statuti) 132 sl. — 93. Pahor o. c. (Statuti) 134. — 94. Prim. zg. op. 66. — 95. Podatek o razglasitvi monopola 1516 (A. Globočnik o. c. 98) ni preverjen. — 96. Kot pod op. 90. — 97. 1. 12. 1524, DAS St. a. f. 207. — 98. Odg. kranjskega dež. zbora jan. 1523, DAS St. a. f. 212. — 99. Instr. okt. 1527, DAS St. a. f. 207. — 100. Uporabljen je naziv Fürkauf — prekupčevanje, ne v popolnoma pravilnem smislu; prim. Žontar o. c. (polic.) 45. — 101. 31. 7. 1531, DAS St. a. f. 90. — 102. O tem pojavu pri Slovencih nekaj splošnih podatkov S. Vilfan, O cenah in življenjski ravni v stari Ljubljani, SPor 1. 1. 1954. Na podlagi mojih obsežnejših rokopisnih podatkov je prvi kratki pregled tega pojava objavil St. Hozzowski, Revolucija cen... Kwartalnik Historyczny, 68/1961, str. 297 sl.; prevod: L'Europe centrale devant la révolution des prix, Annales 1961, str. 441 sl. — 103. S. Vilfan, predpisi o obleki in blagu v polic. redih XVI. stol., SE 2/1949, str. 28, 40; prim. Vilfan PZS 305. — 104. Najbrž po Dimitzu II str. 149/150 se običajno navaja 1536, kar pa je že datum ukinitve. Letnica 1534 sloni na prvih pritožbah. — 105. 26. 1. 1590, DAS St. a. f. 207a; 13. 3. 1595 ibid. — 106. 25. 5. 1534, DAS St. a. f. 214. — 107. Zapisnik dež. zbora 1534, DAS St. a. f. 214. — 108. 3. 8. 1536, DAS St. a. f. 89. — 109. Kot v op. 106. — 110. Prim. račune iz 1612—14 v DAS St. a. f. 513. — 111. Kot v op. 108. — 112. 13. 3. 1595, DAS St. a. f. 207a. — 113. Podatek iz poznejših aktov, zlasti 13. 3. 1595, DAS St. a. f. 207a in 1609/1610. Dimitz o. c. 149 govori najbrž pomotno o ukinitvi ljubljanske komore. — 114. 13. 3. 1595, DAS St. a. f. 207a; Dimitz I. c. — 115. 16. 9. 1538, DAS St. a. f. 215. — 116. 5. 1. 1539, ibid. — 117. 6. 9. 1541, DAS St. a. f. 216. — 118. 5. 3. 1544, ibid. — 119. Srbik o. c. 190/191. — 120. 27. 8. 1548, DAS St. a. f. 216. Ali je meja Trey res Dravinja, ni prav gotovo. — 121. Srbik o. c. 189. — 122. 1. 8. 1547, DAS St. a. f. 86. — 123. F. Gestrin o. c. (trgov.) 130 in literatura v op. 24. — 124. Podelitev proste solne trgovine Kranjcem, ki jo omenja Globočnik o. c. 98 za l. 1552, je najbrž omilitev polic. reda 1553. — 125. 26. 1. 1590, DAS St. a. f. 207a in 13. 3. 1595, ibid. — 126. Po drugem podatku z 8. 9. 1609, DAS St. a. f. 208a je bil celotni nabitek na samem mestu v Trstu nazadnje 34 krajc.; enako duplika stanov, nedat., po 18. 4. 1610, ibid. — 127. Moji zapiski iz Črnotičev (1953) na podlagi ustnih pojasnil k občinskim računom iz 1883. — 128. 26. 1. 1590, DAS St. a. f. 207a, 91, in druge, niže navedene pritožbe. — 129. 13. 3. 1595, ibid. — 130. 14. 8. 1595, čistop. 18. 8., DAS St. a. f. 208a. O izgubi na tečaju zaradi kranjske veljave prim. Vilfan PZS 308. — 131. Vir kot

v. op. 150. — 151a. Kot v op. 128. — 152. 15. 2. 1599, DAS St. a. f. 207a. — 153. Kot v op. 128. — 154. Kot v op. 129. — 155. 9. 5. 1595, DAS St. a. f. 207a. — 156. Kot v op. 129. Žontar Kranj 161 navaja primerjavo: star morske soli v začetku XVI. stol. 2 gld., 1593 7 gld. Tak skok bi bil izredno skromen; daleč pretirana je predvsem začetna cena, pa tudi končna cena, po kateri bi tovor veljal 14 gld., je previsoka. — 157. Nedat. zabeležka točk 1610, DAS St. a. f. 208a. — 158. Po mojem neobj. rokopisu o cenah v Ljubljani.

Pripomba: Od literature mi žal nista bila dostopna: Bulletin philologique et historique (jusqu'à 1715) du Comité des travaux historiques et scientifiques, 1958, Paris 1959, ki vsebuje več razprav o soli; C. Schraml, Das oberösterreich. Salinenwesen, Wien 1932.

Lepa pojasnila o pomenu soli, o načinih proizvodnje, pa tudi o razvoju bremen vsebuje knjižica J. Stocker, Le sel, Que sais-je? Paris 1949. — Za dopolnitev primerjalnih podatkov pri op. 37 gl. T. Sekelj, Tovorniki puščavske soli. Delo 27. 9. 1962.

VZPON IN ZATON SPODNJESTAJSKEGA FUŽINARSTVA

JOZE SORN

1. UVODNA POJASNILA

Tako domači kot tuji zgodovinarji in tehniki so veliko pisali in še pišejo bodisi splošno bodisi podrobno o železarstvu. Še posebej se radi ukvarjajo s fužinarstvom. To je tisti stari način obdelave železove rude in surovega železa, ki se je praktical pred vpeljavo koksa v plavže in pred zamenjavo določenih vrst ročnih in primitivno mehaniziranih del s parnimi stroji. Dodati bi mogli še: in pred množičnim izkoriščanjem izumov v metalurgiji, pred zaposlovanjem izšolanih inženirjev v železarnah ter pred laboratorijskim študijem jekla s tehnološkimi postopki vred.

Zamiranje fužinarstva in uveljavljanje modernega železarstva je potekalo na slovenskem narodnostnem ozemlju v glavnem šele v letih po 1850; največja izjema pred tem časom so koroške Prevalje. Vendar sem se tokrat namenil, da orišem le zgodovino fužinarstva v slovenskem delu bivše Štajerske in nakažem začetek obratovanja tamkajšnje prve moderne železarne. S tem se seveda že sam po sebi poda čas prehoda od starega na novi način obdelave železa.

V tem članku se omejujem na dobo med leti 1724 in 1852 ali na čas, ko so po eni strani koncesionirale rudarske oblasti prvo fužino na Spodnjem Štajerskem, tisto v Mislinji, po drugi strani pa je pričel delovati v novo zgrajeni železarni Store parni stroj.

Kaj je značilno za [železarsko] fužinarstvo?

1. *Tehnično* gre pri fužinarstvu za taljenje železove rude v polvisokih in visokih pečeh na oglje in vpihavanje mrzle sape vanje z lesenimi mehovi na vodni pogon; za spreminjevanje strukture na ta način dobljenega

surovega železa še v posebnih ognjiščih s svojevrstnimi postopki tako, da so dobili ali mehko (kovno) železo ali pa trdo železo (jeklo); za oblikovanje polizdelkov v izdelke pod udarci kladiv raznih velikosti, tež, oblik in hitrosti udarjanja — prav tako na vodni pogon (v določenih primerih tudi z ročno obdelavo).

2. *Gospodarsko* se ocenjuje fužinarstvo z vidika rentabilnosti: računa se potrošnja oglja na določeno enoto pridobljenega surovega železa, ugotavlja se kalo, meri se zaloga gozda, kvaliteta železove rude in odstotek ostankov železa v žlindri, raziskuje se tržišče. Zelo važen faktor je zadolževanje podjetnikov in klasifikacija dolgov (kratkoročna posojila, nelikvidnost, investicije, splošno propadanje fužine in podobno). Dalje je važno vprašanje transporta, konkurenčna sposobnost, mezna politika itd.

3. *Politično in družbeno* skušamo opredeliti fužinarstvo po vplivu na agrarno okolje, po naraščanju tako kapitala kot števila meznih delavcev, po pritegovanju tujega bančnega kapitala; študiramo delež bodisi podjetnikov bodisi delavcev pri reševanju javnopravnih vprašanj, morda tudi pri oblikovanju narodnostne politike itd.

Tehniške plati se v tem prispevku ne lotevam, ker nameravam pojasniti vso tehnično plat spodnještajerskega fužinarstva v sodelovanju z našimi metalurškimi strokovnjaki. Treba se je namreč zediniti za enotno domače izrazoslovje glede orodja, raznih vrst ognjev, delovnih opravil in podobno; dobro bo, pojasniti vrsto proizvodnih postopkov, posebnosti teh fužin v primeri s kranjskimi itd. Težišče postavljam tu na drugo in tretjo točko vrednotenja spodnještajerskega fužinarstva.

2. FUŽINARSKA POLITIKA DRŽAVE

Široki okvir zgodovine spodnještajerskega fužinarstva so predstavljali ne samo geološki in prirodni faktorji, ampak tudi splošna gospodarska politika takratne države.

Najštevilnejša in najboljša ležišča železove rude v naši bližini sta imeli severna in severozahodna Štajerska ter severovzhodna Koroška (črtani del prvega zemljevida). Tu se je razvilo fužinarstvo na stopnjo evropskega, da, svetovnega slovesa. Zato nas pač ne bo presenetilo dejstvo, da so gospodarstveniki in politiki tretirali ta predel *glavnih železovih ležišč* in številnih visoko razvitih fužin čisto drugače kot druge dele notranjeavstrijskih dežel. Ozemlje, ki je na zemljevidu črtkano, je veljalo za področje *gozdnega železa*. Nanj so gledali zviška, področje glavnih železovih ležišč in rudnikov pa so protežirali in ščitili. Kmalu bomo videli, kako in s čim.

Tudi v fužinarstvu avstrijskih dednih dežel so se sčasoma udomačile razne zlorabe: samovoljna izdelava različnih vrst železa in jekla; podražitev oglja s pomočjo slabe mere; samovoljne preuredbe in privatna dovoljenja za gradnjo, prestavitev in spremembo fužinskih naprav; sprejem železarskih delavcev brez odpustnice prejšnjega podjetnika. Zaradi utrditve discipline so bile gospodarske in politične oblasti prisiljene, objaviti fužinarske rede: dne 25. septembra 1748 štajerskega, na njegovi osnovi pa enajst let pozneje, dne 24. aprila 1759, koroškega.

Pri obeh redih se moram nekoliko pomuditi, ker imata določbe, ki so za nas bistveno važne. Na primer: le podjetniki glavnih železovih ležišč so smeli prodajati surovo železo. *Gozdni železarji ga niso smeli nataliti več kot za svojo lastno potrebo*. Koroški fužinarski red je dopuščal le dve izjemi: gospostvo Gmünd je smelo imeti dve visoki peči in pridobiti 448 ton surovega železa letno, podjetniki von Marburgi tudi dve visoki peči, po eno v Dulah in Jaderski vesi (obe v Ziljski dolini), in v njih nataliti toliko železa, kolikor so jim to dopuščale lastninske pravice. Presežek so smeli prodati. *V splošnem je bilo prepovedano izvažati koroško železo in železne izdelke na Štajersko, Tirolsko in Salzburg, dovoljeno pa na Kranjsko, v Slovensko marko in Italijo.*

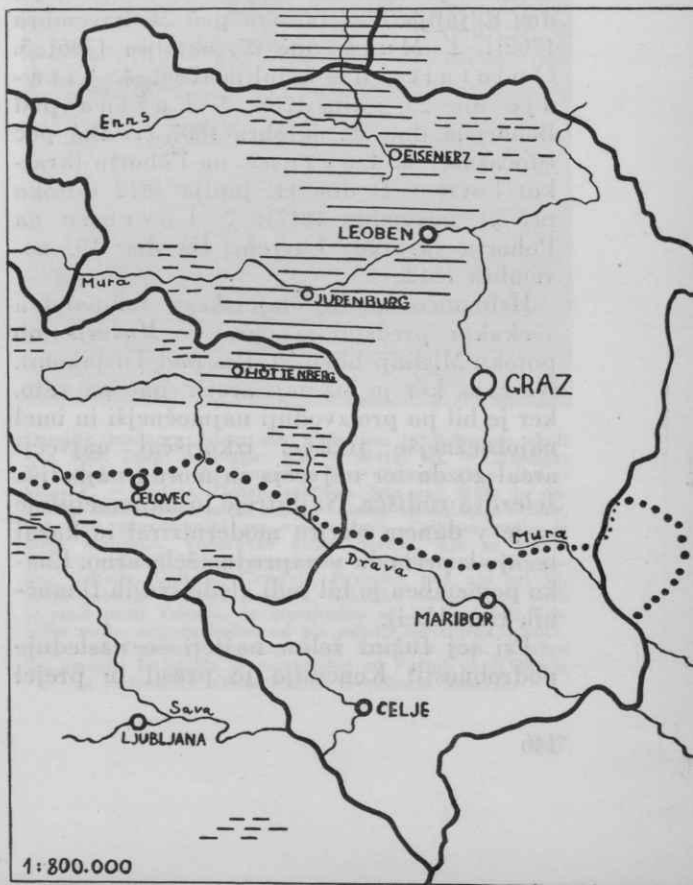
Slovenski del Štajerske je imel torej zaradi take deželno vodene merkantilistične fužinarske politike podrejen položaj iz treh razlogov: prvič, bil je sploh področje manj akcentiranega gozdnega železa; drugič, delovanje samostojnega fužinarstva je dušil močan izvoz iz severnih delov dežele; tretjič, zaradi prepovedi uvoza iz Koroške (uvoz iz

Kranjske sploh ni prišel v poštev) ni bilo konkurence in konkurenčnih cen, tržišče samo — Spodnja Štajerska — pa tudi ni vplivalo na spremembo dejanskega stanja.

Oba navedena fužinarska reda sta dalje trdno vztrajala pri tem, da je odvisna zgraditev, prestavitev ali sprememba fužin izključno od deželnoknežjega dovoljenja. Mislim, da spričo zgoraj nakazanih dejstev ni bilo zgornještajerskim fužinarjem težko, doseči omejevanje ali zadrževanje razmaha gozdnega fužinarstva v južnem delu dežele. Nihče se ni navduševal za konkurenco gozdnega železarstva.

Dokajšnje spremembe na boljše za Spodnjo Štajersko je izsililo splošno primanjko vanje lesa. Redčenje gozdov je pritiskalo na oblasti, da so pričele z novo prakso. Ta se je nazorno izkristalizirala v kratkem dekretu dvorne komore, ki nosi datum Dunaj, dne 28. februarja 1810. Tu piše, da se bolj in bolj čuti

Glavna ležišča železove rude na Štajerskem in Koroškem okoli leta 1750. Hribi v poročju reke Enns (= Aniža) se imenujejo s skupnim imenom Innerberg, hribi ob Muri, v glavnem od Judenburga do Leobna in še malo čez, pa Vordernberg. Vordernberg je prešel v jugozahodni smeri na koroška tla. Koroško rudarsko »glavno mesto« je bil Hüttenberg. Na obrobju glavnih ležišč železove rude so se razprostirala področja »gozdnega železa«. Na zemljevidu seveda niso vrisana vsa, ker bi ta že ne bil več pregleden. Na Koroškem je vrisana zlasti važna zgornja Labotska dolina, južno od Drave pa precej šibkejša železna Kapla in Rož. Na Štajerskem je ob Aniži važen Admont, med Eisenerzom (še v Innerbergu) in Murico pa okolice rudarskih krajev Mariazell, Aflenz, Mürtzschlag. Dodam naj še, da se je Innerberg nadaljeval ob Aniži v severni smeri v obe Avstriji, v Avstrijo nad Anižo in Avstrijo pod Anižo. Slovensko narodnostno ozemlje se je v tem času še razprostiralo južno od debelo pikčaste meje. Področje Pohorja nima znakov za nahajališča gozdnega železa, ker ga takrat še ni nihče kopal.

pomanjkanje kuriva [= oglja in lesa] in da naj zato oblasti ne izdajo nobenega dovoljenja za ustanovitev novih ali razširitev že obstoječih obratov, ki trošijo tako gorivo. Tako prvi kot drugi naj vpeljejo v svoj proizvodni postopek premog ali šoto — *ali pa naj se napoté v predele Spodnje Štajerske, bogate z lesom.*

Ugodni učinek spremenjene politike do Spodnje Štajerske se je res pokazal prav kmalu: že delujoče tamkajšnje fužine so prejele dokaj novih koncesij, ustanovljenih je pa bilo še nekaj nadaljnjih fužin. V času, ko so zahodni predeli slovenskega ozemlja živeli v okrilju francoskih Ilirskih provinc in neposredno po tem kratkem, a važnem obdobju je doživljalo fužinarstvo vzhodnih področij naše zemlje kar znaten polet.

3. UTEMELJEVANJE SPODNJESTAJERSKIH FUZIN

Po obeh splošnih uvodnih poglavjih prehajam na ožje področje dela. V tem odstavku bom naštel osnovne podatke o naših fužinah.

V obdobju 1724—1852 je delovalo v slovenskem delu Štajerske sedem fužin. Šest izmed njih je bilo nameščenih okoli Pohorja ali na njem samem, le ena je bila precej jugovzhodno od tam, na severnem podnožju Bohorja. Podobno je tudi z visokimi pečmi: vsega skupaj so bile tri; dve sta pripadali pohorski skupini fužin, ena bohorski fužini.

Zaporedje v koncesioniranju fužinskih obratov je bilo naslednje: 1. Mislinja dne 8. julija 1724 (visoka peč 24. novembra 1762); 2. Muta dne 27. oktobra 1786; 3. Oplotnica dne 2. julija 1788; 4. Vitanje dne 25. julija 1788; 5. Fužina pod Bohorjem dne 28. oktobra 1807 (visoka peč istočasno); 6. Lovrenc na Pohorju (kratko: Lovrenc I) dne 11. junija 1812 (visoka peč 21. novembra 1817); 7. Lovrenc na Pohorju (kratko: Lovrenc II) dne 19. novembra 1812.

Hrbtenico spodnještajerskega fužinarstva vsekakor predstavlja obrat v *Mislinji* (ob potoku Mislinji blizu Št. Ilja pod Turjakom). Ne zato, ker je bil najstarejši, pač pa zato, ker je bil po proizvodnji najmočnejši in imel najboljše tržišče, izkoriščal največji areal gozda ter največja in morda najboljša železova rudišča. Najhitreje in najtemeljiteje se je v danem okviru moderniziral in kazal težnjo k prehodu v napredno železarno. Enako pomemben je bil tudi glede svojih finančnih transakcij.

Pri tej fužini želim naštetiti še naslednje podrobnosti: Koncesijo je prosil in prejel

Ernest Jožef Hänschitz, meščan in fužinar iz koroškega Št. Vida. Spadala je pod rudarsko sodišče v koroških Brežah. Zelo verjetno zato, ker je bil Hänschitz koroški fužinar in so njegov mislinjski obrat pojmovali kot podružnico njegovega glavnega koroškega podjetja. Leta 1753 jo je prodal grof Schrottenbach za zelo zmerno ceno vodilnemu kranjskemu podjetniku Michelu Angelu Zoisu. Ta jo je prepustil 31. decembra 1770 Žigi Zoisu. Anton Bonaczy pl. Bonazza je kupil od njega 16. avgusta 1817 dve tretjini fužine, drugo tretjino pa je šele pet let in pol pozneje (15. februarja 1825) ponovno odkupil od Antona Jägera tako, da je bil kot popolni in edini lastnik vpisan 23. aprila 1825. Anton Bonaczy pl. Bonazza (Zoisov nečak) je umrl dne 14. decembra 1853. V poslednjih letih življenja je bil tudi član sekcije za rudnike in tovarne v štajerski trgovski in obrtni zbornici v Gradcu. Z odločbo sodišča v Celju z dne 19. novembra 1858 so postali lastniki Bonaczyjeve ostaline: Matija in Viljemina Lohninger 2/3, Amalija baronica Paumgarten 1/3. S kupoprodajno pogodbo z dne 20. julija 1865 je Amalijina tretjina pripadla Lohningerjevima.

Za fužino v *Muti* ob Bistrici je zanimivo, da zvmemo za ime lastnika šele v začetku XIX. stoletja (1804): Ivan Obersteiner & Comp. Tudi sicer je pri tem obratu še nekaj nejasnosti. Tako na primer še ni ugotovljeno, kdaj se je razširilo na Vuzenico. Šele pri koncesiji z dne 24. maja 1816 se omenjata obrata v Muti in Vuzenici skupaj. Verjetno je prišlo do nove menjave lastništva leta 1840, kajti neki podatek z datumom 26. oktobra 1840 pravi, da je bilo tega dne ocenjeno podjetje na 30.000 fl. Tudi se še ne ve, kdaj je postal lastnik vsega premoženja Anton Jäger, prej deležnik v mislinjski fužini. Zunanji dogodki se razbistrijo z dnem 31. marcem 1841, ko sta prejela vsak pol podjetja njegova otroka Gustav in Clelija Jäger. Dne 30. novembra 1847 je na eksekucijski način izdražil fužino Ivan baron Kometer. Na osnovi pogodbe med njim in Ludvikom pl. Bernuthom z dne 28. februarja 1855 je bila fužina 9. aprila prepisana na Bernutha.

Sorazmerno miren zunanji razvoj je doživljala *oplotniška* fužina. Koncesijo zanjo je prejel Ferdinand grof Attems; stala je seveda še v območju njegovega gospostva Slovenska Bistrica. Ferdinandov naslednik v lastništvu je postal Ignac grof Attems.

Prav gotovo je doživljala najbolj razgibane spremembe fužina v *Vitanju* ob Hudinji južno od naselja. Že 14. marca 1788 sta sklenila Mihael Tschitschek, lastnik gospostva Vitanje, in Alojzij Klinz pogodbo o obojestranski

vezanosti pri napravi fužine. Dejansko je zanj prejel koncesijo Tschitschek. Več kot eno leto po prejemu koncesije, dne 8. novembra 1789, je Tschitschek dal svojo polovico posesti v zakup Klinzu za 6 let po 1000 fl. Dne 18. oktobra 1795 sta podpisala Matija Geiger in Jožef Krammer pogodbo, po kateri je odstopil Geiger polovico fužine Krammerju za 20.000 fl. Ta je kupil od vorderberškega podkovskega kovača Luberja 10. novembra 1802 pravico do enega talilnega ognjišča. Ker fužina ni uspevala najbolje, je bila 15. februarja 1804 sklenjena družabniška pogodba o užitku pri vitanjski fužini. Užitek je bil sorazmeren z vlogami, ki jih je prispevalo naslednjih 19 družabnikov:

Dr. Franc Kreutzberger	4.000 fl
Dr. Jožef Vogl	4.000 fl
Anton Kratzer	5.000 fl
Marija Ana grofica Dietrichstein	2.000 fl
Dr. Jakob Weitzer	2.000 fl
Jožef Piller	2.000 fl
Franc Winter	2.000 fl
Marija Ana Wimmer	2.000 fl
Dr. Jurij Stübinger	1.000 fl
Jožef Hofrichter ml.	1.000 fl
Anselm Hüttenbrenner	1.000 fl
Barbara Artner roj. Rosenthal	1.000 fl
Magdalena Griessler	1.000 fl
Matija Eissl	1.000 fl
Viljem Kollmann	1.000 fl
Jožef Salmutter	1.000 fl
Jožef Jurij Wallner	1.000 fl
Mihael Rixniger	1.000 fl
Ignac Kreutzberger	1.000 fl
Skupaj	52.000 fl

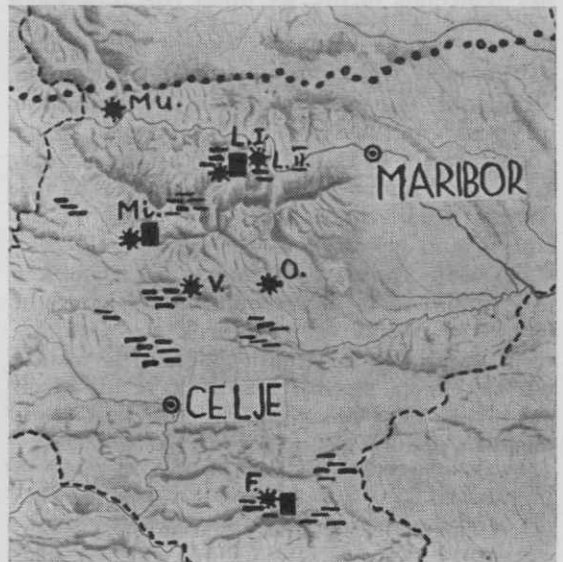
Fužina je bila takrat ocenjena na 80.000 fl. pogodbo pa je 16. junija 1804 intabuliral Matija Anker. Družba je bila torej lastnik 40% podjetja. Uradno se je imenovala Užitniška družba vitanjske fužine (Weitensteiner Hammerwerks-Fruchtgenussgesellschaft). Pogodbi je bil dodan 27. februarja 1806 odstavek, ki govori o obratni administraciji in o prenosu vrhovnega vodstva na dr. Jožefa Vogla. Mesec dni pozneje je dal ta odstavek intabulirati dr. Kreutzberger kot član in reprezentant užitniške družbe.

Za postavitev fužine v Fužini pod Bohorjem se je prvi odločil znani Alojzij Klinz. Najpozneje ob prejetju koncesije sta že bila njegova družabnika Tadej Saam in Jožef Kazimir pl. Protasi. Saam je bil njegov dru-

žabnik vsaj še leta 1811. Tri leta potem že beremo, da je direktor podjetja postal Atzl, človek, ki se je nekako 25 let pozneje na široko angažiral v zasavskem premogovništvu. Ni še točno znano, kdaj sta postala lastnika fužine Emerich in Terezija pl. Machick.

Podjetje *Lovrenc I* ob potoku Slepnici je organiziral človek, ki je imel izmed vseh spodnještajerskih fužinarjev morda najvišji družbeni položaj, če smemo to sklepati iz njegovega naslova. To je bil Rudolf Jožef baron Hackelberg Landau, c. kr. komornik, tajni svetnik, commandeur reda sv. Štefana. Ker sam ni bil železarski strokovnjak, je namestil za osrednjega inšpektorja Karla Ungerja, za fužinskega direktorja Franca Ivana Schultza. Fužina je bila koncesionirana s pogojem, da bo natalila v visoki peči letno 84 ton surovega železa. Omejitvev je bila ukinjena 14. decembra 1822. Za Rudolfom Jožefom je prevzel podjetje Leopold baron Hackelberg Landau. S pogodbo z datumom Grosspertholz, dne 26. februarja 1825, ga je prodal lastniku gospostva Fala, Ferdinandu Martinu Liebmannu, od 1836 dalje baronu Rastu. Okrog leta 1850 ali kakšno leto pozneje ta polplavž ni več talil; ustavil je delo.

Morda najmanjše podjetje je bil *Lovrenc II*, ki se je razvil iz prejšnje orodjarne. Spre-

Ozemlje gozdnega železa med Pohorjem in Bohorjem okoli leta 1840. Znaki pomenijo: Mu. = Muta; Mi. = Mislinja; L. I. in L. II. sta oba Lovrenca; V. = Vitanje; O. = Oplotnica; F. = Fužina. Debelo pikčasta črta nad Muto je slovenska narodnostna meja, zobata kolesca upodabljajo fužine, pokončni pravokotniki pa visoke peči. Črtkana meja je meja Stajerske. Vodoravne črte povedo, kje so kopali železno rudo. Takoj severozahodno od Celja je širša okolica Galicije (Galicija, Grmovje, Hramšče), nad njo pri Vitanju pobočja Paškega Kozjaka. Nekoliko zahodno od obeh je smer proti Velenju. Severovzhodno od Mislinje leži Ribniško sedlo, severozahodno od nje zaledje Slovenjega Gradca. Južno od Oplotnice se razprostira Konjiška gora. Končno naj omenim še ležišča severovzhodno od Fužine okoli Olimja in Podčetrtka. Okoli Fužine so pobočja Bohorja.

membra v fužino je bila dovoljena domačemu orodjarju Boštjanu Weningerju. S poznejšimi povečavami je pričel nekoliko konkurirati sosedu Liebmannu-Rastu. Ta je zato prosil dvorno komoro, naj odkloni Weningerju nadaljnje koncesije, toda uslišan ni bil. Kdaj je prešel Lovrenc II na dr. Franca Ressa, bo treba še ugotoviti. Vsekakor pa je znano, da ga je od njega kupil 20. julija 1838 Franc Sackl. Ta mu je bil lastnik vsaj še konec leta 1849.

4. ZDRUŽEVANJE FUZIN V ENI ROKI

Zanimivo je, da ni izšla misel o koncentraciji obratov iz vrst fužinarjev samih, pač pa je prišla od zunaj. V teku sedem let in pol so prišli kar trije obrati v ene same roke, v last Jožefa Steinauerja. Da je »podjetnik« to zmoget, je moral gotovo imeti v blagajni najmanj vsoto 150.000 fl (samo vitanjska fužina je bila ocenjena 1804. na 80.000 fl, seveda z gozdovi vred!). Na vprašanje, kako in kdaj je akumuliral Steinauer toliko denarja, danes še ne morem odgovoriti.

Združevanje je potekalo takole: Najprej je kupil od Ignaca grofa Attemsa 9. maja 1824 *Oplotnico*, kmalu nato, 22. januarja 1826. prvo polovico, dne 31. januarja 1827 pa drugo polovico obrata v *Fužini* pod Bohorjem od Machicka. Končno je 15. novembra 1831 prevzel še *Vitanje* v smislu poravnalne listine med njim, Steinauerjem in Ivanom Mihaelom Winklerjem (kot njen lastnik je bil vpisan na sodišču šele 13. februarja 1850). Zdi se, da je šlo za nek celotni ali delni dolg, ki ga je Winkler plačal s fužino. Na ta način je združil Steinauer v svoji roki tri fužine in eno visoko peč.

Do večje koncentracije od te ni prišlo, ker je v bližini rasla nova moderna železarna in se ni več obetal večji dobiček pri fužinarstvu. Zaradi te in drugih železarn so ostale vse fužine na stopnji manufaktur ali le na pol tovarn in se polagoma preobrazile v orodjarne in podobno.

5. PREGLED PODELJEVANJA KONCESIJSKIH LISTIN

Tu mi gre za to, da strnem spodnještajersko fužinarstvo v nekakšno proizvodno enoto. To skušam doseči tako, da ga zajamem v skupno razpredelnico. Vendar moram tu še posebej opozoriti, da mi gre v tem poglavju le za *število koncesijskih listin*, torej dokumentov kot takih. Njihovo vsebino (število in kvaliteto ognjev, kladiv itd.) bom obdelal v posebni razpravi. Razlika je seveda velika.

Ena sama koncesijska listina je namreč zelo pogosto dovoljevala več sprememb istočasno: postavitev dveh po namenu različnih ognjev, eno ali več kladiv itd. Tolmačenje vsebine koncesijskih listin je v najožji zvezi s tehniško platjo fužinarstva samega; zato bom pritegnil vsebino dokumentov k obdelavi pri tehniki. Že tu pa lahko namignem, da bo rezultat podoben: največ sprememb zaznamuje leto od vključno 1812 do 1840.

Podeljevanje listin po letih in obratih je potekalo takole:

Leto	Mislinja	Oplotnica	Vitanje	Fužina	Muta	Lovrenc I	Lovrenc II	Skupaj
1724	1							1
1762	1							1
1786					1			1
1788		1	1					2
1802		1	1					2
1804					1			1
1807				1				1
1808		1						1
1812	1				1	1	1	4
1815						1		1
1816					1	1		2
1817						1	1	2
1819			1					1
1820					1			1
1826	1							1
1828							1	1
1837	1							1
1838	1							1
1840	1							1
Skupaj	7	3	3	1	5	4	3	26

Iz razpredelnice razberemo naslednje:

1. V skupaj 64 letih XVIII. stoletja (1724—1788) je bilo podeljenih vsega skupaj le pet koncesijskih listin, kar je prav toliko, kolikor so jih izdali v sedemletju 1802—1808, torej tik pred globokimi spremembami, ki jih je prinesla ustanovitev Ilirskih provinc. Istočasno zvemo, da je začetek XIX. stoletja tudi začetek povečanega delovanja spodnještajerskega fužinarstva. V primeri s Kranjsko in slovenskim delom Koroške je to vsekakor precej pozno. V XVIII. stoletju je znašal časovni interval (seveda čisto računsko!) med posameznimi koncesijami 13 let, v prvih letih naslednjega stoletja le še 1,4 leta.

2. Še posebej pomembno je leto 1812 s svojimi štirimi koncesijskimi listinami (ali eno na 0,5 leta). Mislim, da so vzroki za to predvsem naslednji trije: prvič, ustanovitev Ilirskih provinc je še bolj spodbodla do tedaj skrite spodnještajerske gospodarske sile; drugič, učinek navedenega dekreta iz leta 1810 že sam po sebi; tretjič, razvijajoča se

civilizacija z večjimi potrebami je zajela tudi južni del Štajerske in terjala nove in številnejše gospodarske dobrine, ne nazadnje fužinarske izdelke.

3. Po krajšem presledku so prejeli spodnještajerski fužinarji v šestletju 1815—1820 še nadaljnjih sedem koncesij (eno na 0,8 leta). To so — politično gledano — prva leta restavracije, doba relativnega miru in absolutizma.

4. V naslednjih letih je »časovna zgoščenost«
nekoliko popustila: v triletju 1826—27—28 je znašal interval 1,5 leta, v štiriletju od 1837 do 1840 pa 1,3 leta. Računanje časovnega presledka se zdi na prvi pogled nekoliko smešna statistika, vendar nam vseeno primerno dobro nakazuje konjunkturna valovanja.

5. Z letom 1840 je bil v glavnem izčrpan »industrializacijski val«
na fužinarski osnovi. Kar je sledilo temu, je bila le nekakšna zapolnitev že danega volumna. Kaj bistveno novega se s klasičnim fužinarstvom že ni dalo več doseči, kajti od leta 1830 dalje so se vedno više dvigali dimniki sosednjih Prevalj in kot svarilni prsti žugali Pohorju in njegovemu podnožju. Še huje je postalo, ko so pričeli graditi Štore.

6. Od vseh koncesijskih listin nosi le 20 % datum XVIII. stoletja, drugih 80 % dokumentov pripada manj kot prvi polovici XIX. stoletja. Take rezultate dá vodoravno čitanje tabele. Enako zanimive podatke dobiš, če prebiraš razpredelnico v navpični smeri.

7. Tu prednjači Mislinja s svojimi sedmimi dokumenti ali s približno 25 % vseh spodnještajerskih koncesijskih listin. Drugih 75 % si razdelijo Muta, Lovrenc I, Oplotnica, Vitanje itd., v glavnem pohorska skupina podjetij. Mislinja se je spopolnjevala najdlje in najvztrajneje; ko že ni nobena fužina več prosila za koncesije, se je Mislinja vztrajno potegovala zanje.

8. Ne računajoč Mislinje so druge fužine, vzete vse skupaj, prejemale koncesije v glavnem v dvajsetletju 1802—1820 in sicer skupaj 15 ali več kot 40 % absolutno vseh spodnještajerskih koncesij. Z letom 1820 je njihova ekstenzivnost obstala na doseženi višini. Tāke, kot so bile, so popolnoma zadoščale potrebam bližnjega tržišča — in finančnim zmogljivostim lastnikov. Ne tako Mislinja, ki se je uporno širila in bi se morda v ugodnejših okoliščinah celo preobrazila v pravo moderno železarno.

Dejstva, nanizana v zgornjih 8 točkah, opisujejo le zunanjo, ekstenzivno, formalno zgodovino teh podjetij. Daleč važnejše bo seveda notranje, vsebinsko, kvalitativno tolmačenje teksta in vsebine koncesijskih listin.

Podrobnosti o tržišču so nam presenetljivo malo znane. Samo splošno se lahko reče, da so izdelke obravnavanih fužin, na primer lopate, motike, pluge, železne ograje, vezi za stavbe, sekire, kose, kladiva in podobno prodajali v bližnji in daljni okolici ali jih izgotavljali po naročilu strank. Spet smo za Mislinjo najboljše poučeni. Dolgo časa ji je bil gospodar Zois, ki jo je vključil v svojo trgovsko politiko — v izvoz v Italijo. Tako nam eden izmed redkih konkretnih podatkov pravi, da je 9. aprila 1781 pisal Jožef Adam Globočnik, da je poslal iz Mislinje v Ljubljano sodčke z žebli. Ti so šli gotovo naprej čez morje.

Bonaczy je nadaljeval Zoisovo tradicijo. O tem nam pričajo njegovi kontokorenti pri tržaških grosistih. Glede njegovega spodnještajerskega tržišča vemo še, da je po naročilu izdelal tudi dokaj komplicirane predmete. Za potrebe spodnještajerskih premogovnikov Južne železnice je izdelal leta 1844 tri železne svrede, dalje 28 kratkih zagozd, po štiri velika, srednja in mala prosto tekoča kolesa. Dve leti pozneje je izdelal železne dele za koksno peč v Hrastovcu, ki je tudi bila last tamkajšnjega južnoželezniškega premogovnika. Sicer pa so se skoraj gotovo angažirale pri delih za Južno železnico vse fužine razen obeh pohorskih. To sodelovanje pomeni za njih konjunkturo. Zlasti bi utegnili biti razen Mislinje še Muta zaposlena z deli za progo. Na to me navaja neko precej poznejše dejstvo: kot član kartela je Muta izdelovala predvsem tračnične žeblice (»kladveca«) in vijake.

7. LEZIŠČA ŽELEZOVE RUDE

Pri Mislinji kot prvi fužini z visoko pečjo ne vemo od leta 1762 skoraj 20 let nič o tem, kje točno je Zois kopal železovo rudo. Le domnevati moremo po največji verjetnosti, da se ni mnogo oddaljeval od fužine; držal se je pobočij Pohorja in tam iskal rudo.

Šele za 2. december 1785 zvemo jasno, da je prejel trikrat po 9 jamskih mer po planinah okoli Ribniškega sedla nad izvirom Mislinje. Toliko mer je vsekakor veliko. Znamenje, da je dobro pregledal teren. Domnevno istega dne je še prejel rudo pri Vitanju (tu je vrtal v hrib v obliki pravega rudnika). V okolico Vitanja se je vrnil še 25. junija 1823, ko je prejel rudo na južnih pobočjih Paškega Kozjaka pri Resniku.

Nadaljnje področje, od koder je prihajala ruda za Mislinjo, so bila brda pri Grmovju

blizu Galicije (9 jamskih mer dne 6. septembra 1794, le presežek še 24. julija 1839. Tod je kopal že leta 1782 kranjski fužinar Dionizij Urbančič, nekaj pozneje tudi Ruard). Okolica Galicije je sploh bila nadvse pomembno področje, saj je bilo najmanj še 12 lastninskih pisem izdanih za ta okoliš (15. septembra in 11. novembra 1824, 9. marca in 11. novembra 1825, presežek 24. julija 1839). V okolico Konjic in žičkega samostana se je naselil 16. januarja 1835 in 25. novembra 1851 (tokrat prav blizu ruševin starega konjiškega gradu). Spet več površine je prejel v Razboru pri Starem trgu 7. oktobra 1835. Manj se je kopalo v področju kraja Hramše (18. novembra 1840), medtem ko so bila bolj pomembna ležišča v kraju Stare Slemene pri žičkem samostanu (15. julija 1841 in 27. septembra 1843). Končno je prejel Bonaczy nekaj mer dne 25. novembra 1851 pri Velenju in južno od ruševin konjiškega gradu.

Po do sedaj pregledanih virih je Mislinja šestnajstkrat prejela lastninska pisma za železovo rudo za devet ali deset raznih krajev in za približno 70 jamskih mer površine. Leta 1851 je imela še 48 lastninskih pravic, naslednjega leta le 36 podobnih pravic.

V zvezi z rudo se nehote vprašamo, kolikšna je bila dejanska proizvodnja surovega železa v Mislinji. Nekaj malega podatkov nam pove, da je nataljena količina zelo nihala: leta 1819 je znašala 235 ton surovega železa, naslednjega leta 309 ton, za leto (morda pa le za del leta) 1821 samo 171 ton. Leta 1831 so pridobili 746 ton železa (cit. po Slokarju), 1841 pa le 137 ton železa (po Slokarju 99 ton). Pri takšnem nihanju proizvodnje ima kvaliteta železove rude gotovo odločilen pomen. Sicer pa to niti niso tako porazno nizke številke, če pomislimo, da so plavži na Kranjskem natalili v letih okoli 1800 skupaj po 530—540 ton surovega železa.

Le mimogrede naj še omenim, da je prejel Bonaczy 9. septembra 1824 eno jamsko mero svinčeve rude severovzhodno od Galicije. Vsekakor je to samo enkratni pojav in iz njega sklepam, da je s svinčem bolj eksperimentiral, kot pa ga resno mislil eksploatirati. Za taljenje svinca so potrebne posebne peči; zanje ni nikoli prejel nobene koncesije.

Pri iskanju železove rude je šla manj v širino bohorska fužina. Alojzij Klinz je imel kope železa tik nad fužino v severnih pobočjih Bohorja pod vrhoma Oslica in Koprivnik. Tu je prejel 28. oktobra 1807 skupaj 6 jamskih mer. Naslednjega leta je smel od 30. julija 1808 dalje kopati pri Planini in dalje v smeri proti Laškemu v 4 jamskih merah. V naslednjih letih si je pridobil novih pravic v okolici Planine in Kozjega in

to v naslednjem zapovrstju: 18. februarja 1809, potem 10. januarja 1811, končno 24. avgusta 1814. Za tem je nastal dolg premor. Šele leta 1836 je prejel Steinauer na en sam dan, 24. februarja, osem jamskih mer, šest od teh v Sopotah pod Olimjem, dve pri Podčetrtku. Leta 1831 je Fužina pridobila menda 131 ton surovega železa (cit. po Slokarju), točno 10 let pozneje komaj 48 ton železa (po Slokarju 151 ton). Morda je »kriza« v letu 1841 v zvezi z gradnjo večjega plavža (o njem več pozneje).

Najmanj razteznosti je pokazal Lovrenc I. Zanj vemo samo to, da je 24. marca 1817 prejel ležišča v okolici Lovrenca na Pohorju.

Skupna količina pridobljenega surovega železa na vsem slovenskem delu Spodnje Štajerske je pričela kmalu po sredini XIX. stoletja naraščati:

leta 1850	473 ton
leta 1853	914 ton
leta 1857	1724 ton

Porast je znašal v tem kratkem času več kot 364 odstotkov. Vzrok je seveda v tem, da je tržišče vse bolj povpraševalo po izdelkih iz železa in da je bilo treba zato povečati zmogljivost plavžev in izkop rude. Tako je Mislinja s svojo 9,90 m visoko pečjo (fužinska visoka 9,60 m) pridobila leta 1851 že 656 ton surovega železa, naslednjega leta celó 709 ton grodlja ob zaposlitvi 4 uradnikov in okoli 35 delavcev. K temu naj pripomnim, da ni do leta 1850 spodnještajerska proizvodnja grodlja nikoli preseгла količine 500 ton. Vzrok za skokovito naraščanje po tem letu je v tem, da so Štore kupovale surovo železo v Mislinji, Fužini, dalje na Savi in v Gradacu v Beli krajini ter celo na Hrvatskem. Predelovali so tudi stare tračnice.

Točnejši opis razmer v rudnikih imamo le za Mislinjo. Rudarjev šiht je trajal 10 ur na dan. Pri tem je zaslužil približno 9 fl na mesec. S postranskimi šihti na dnevnem kopu, pri popravilu rudniških poti itd. je mogel vsak zaslužiti tudi 11 fl na mesec. Če računamo mesec po 30 dni, mu je v prvem primeru ostalo 18 kr za dnevno oskrbo, v drugem primeru 22 kr na dan. Luč, smodnik in orodje so dobili brezplačno pri podjetju. Cent ali 56 kg železove rude je stal pri jami podjetnika 16 kr. Srednja letna potreba 168—224 ton železove rude se je dala nakopati s šestimi rudarji. V dnevnem kopu je zmožel nakopati en sam rudar letno 45—56 ton pa tudi več. Podatki veljajo za konec XVIII. stoletja.

Take so bile razmere v rudnih ležiščih na ribniških planinah, kjer so kopali magnetevec (Magneteisenstein). Proti koncu XVIII.

stoletja so postale zaloge železove rude skromnejše. V vitanjskem rudniku na desnem bregu Hudinje, kjer so kopali jeklenec (Spat-eisenstein), je bilo teže. Stroški kopanja so bili večji zaradi izdelave opažev in čestih vrtanj. Zategadelj je stalo 56 kg železove rude že pri jami 36 kr. Ugodno za rudnik je bilo to, da je bil tik ob komercialni cesti Celje—Slovenj Gradec. Za voznino rude od Vitanja do fužine je plačalo podjetje 10 kr za 56 kg, so jo pa pozneje zvišali na 11 kr. Vozniki so smeli voziti od fužine do Vitanja končne izdelke.

Neki podatek navaja, da je imel Bonaczy leta 1851 in 1852 zaposlenih v premogovnikih poleg enega uradnika še 68 delavcev. Največja verjetnost pa je, da je to skupno število zaposlenih delavcev (rudarjev in dnevnicarjev) v vseh rudnikih, tako železovih kot premogovih.

8. VPRAŠANJE OGLJA

Spet smo najboljše poučeni o gozdnih razmerah mislinjske fužine. Zois je imel tam imenje s pripadajočim dominikalnim gozdom in nekaj rezervati. Proti koncu XVIII. stoletja je njegov gozdni zaklad zlahka kril letno proizvodnjo do 280 ton surovega železa. Kljub vsemu pa je Zois zelo skrbel za to, da ne bi preveč izčrpal svojega vira surovine. Zato je že poleti 1788 naprosil Ivana Mihaela Tschitschka, naj mu proti odškodnini prepusti v izrabo del svojega gozda na Pohorju. Tschitschek je na to pristal.

Zoisovemu zgledu je sledil tudi Bonaczy. Dne 2. septembra 1839 se je pogodil s Ferdinandom baronom Rastom, lastnikom gospodarstva Fala, za posek Rastovega gozda.

O cenah oglja vemo naslednje: Zois se je proti koncu XVIII. stoletja pritoževal, da proizvodni stroški naraščajo. Delna krivda za to da je tudi v cenah oglja. Koroški Schaff oglja stane, pravi Zois, nekje 14 kr, drugje 18 kr; dobro da bi bilo, da bi cena ne zrasla preko 20—22 kr za Schaff. Tudi če bi bila tolikšna, bi bila še vedno nižja od cen [sosednjih] treh fužin in dveh steklarn, ki plačujejo za Schaff 27—30—36 kr. Strinja se s tem, da bi plačali ogljarjem 6 kr več za tiste Schaffe oglja, ki presegajo dogovorjeno količino oglja.

Koroški Schaff oglja je tehtal 61,6 kg (110 funtov). Za 560 kg izdelkov (1000 funtov ali 1 meiler) je potrošila Mislinja pri dvojnem taljenju 1848 kg oglja, medtem ko so drugi potrošili le 1663 kg oglja. To se pravi: kolikor so druge fužine morale dražje plačevati Schaff oglja, toliko so bolj varčevale z njim,

morda celo v škodo kvalitete izdelkov. Eno-staven račun nam pove, da je bila v letih pred 1800 fužina po ogljarski strani še rentabilna, če je dobila za 1 fl vsaj 180 kg oglja (približno 3 Schaffe). Če ga je pa dobila za isti denar le 120 kg (nekako 2 Schaffa), se je že utegnila bližati izgubi — če ni pri tem zniževala mezd fužinskih delavcev.

Morda bi se dala nakazati splošna gospodarska kriza proti koncu XVIII. stoletja z naslednjim bežnim podatkom: Michel Angelo Zois je zapustil ob smrti premoženja za 1 milijon goldinarjev. Vsa Zoisova podjetja so v skupni bilanci za leto 1780 še izkazovala okoli 150.000 fl suficita, dvajset let pozneje komaj 11.000 gld. (Goldinar terezijanske dobe je nihal med 1000—2000 dinarjev današnje vrednosti.) Kako je bilo z Zoisovim kritičnim stanjem v letih 1810—20, bom pa povedal v 10. poglavju.

9. VPELJAVA PREMOGA

Občutljivo in nadvse važno vprašanje dobave oglja sta v prvih desetletjih XIX. stoletja drugod po svetu že reševala premog in koks. Enostavno zato, ker sta bila cenejša. Kako je bilo pri nas?

Pionirstvo pripada na Spodnjem Štajerskem Bonaczyju. Koncesija iz leta 1826 mu je bila dana prav s pogojem, da bo v novem obratu uporabljal premog. O njem pa skoraj eno desetletje ne zvemo ničesar. Šele v letu 1835 je pričel dejansko kopati premog okoli Slovenjega Gradca, blizu Starega trga. Izsledil ga je sicer še pri Kotljah, Zrečah, Laškem, Vitanju itd., a največ ga je izvozil iz starotrških kopov. Statistika priča, da je znašal leta 1845 izkop 170 ton, tik pred njegovo smrtjo se je pa že povzpел na okoli 340 ton.

Ni dvoma, da ga je uporabljal v fužini, vprašanje je le, kako, kje in kdaj. Za sedaj še ni točnejših vesti o eksperimentiranju z njim. Ker je uporabljal starotrški premog, ki je visoko kaloričen in ga ni težko razžveplati, je skoraj gotovo, da ga je primešal oglju v tistih ognjiščih, kjer so polizdelke le žarili in pripravljali za naslednjo stopnjo obdelave. Da bi dodajal premog ali razžveplani premog oglju v visoki peči, je izključeno. Poskusi o koksanju premoga v Mislinji mi niso znani. Čeprav so koksali premog od leta 1846 dalje v Hrastovcu pri Poljčanah, ga Bonaczy ni kupoval.

V pritegnitvi premoga k proizvodjalnim postopkom vidim če že ne priprav za preskok v moderno železarno pa vsaj uvod v modernizacijo fužine kot take. Vsekakor je

uvedba premoga faktor, ki ga ne gre prezeti ali le registrirati kot dejstvo. Že to, da je prednjačil Bonaczy, dá slutiti, kakšne cilje je zasledoval in da je vsekakor hotel biti napreden železar. Kljub veliki zalogi lesa je videl bodočnost svojega obrata v premogu in koksu.

Drugi fužinarji ga še zelo dolgo niso posnemali. Ostali so raje pri oglju. In pri na pol obrtništvu.

10. ZADOLZEVANJE

Ta faktor se mi zdi tako važen za našo gospodarsko zgodovino preteklega stoletja, da sem mu odmeril posebno in precej dolgo poglavje. Zadolževanje lahko študiramo iz treh zornih kotov: iz ožje gospodarske perspektive (izposojanje zaradi investicij, trenutne nelikvidnosti itd.); iz širšega narodnogospodarskega vidika (pasivnost določene industrijske panoge); iz zornega kota narodnostne politike, če ga seveda vežemo na takratno politično borbo in na vse, kar je s tem v zvezi (izposojanje v tujih bankah in posledice tega).

Za nas so važni vsi trije momenti. Že kar na tem mestu moram še posebej opozoriti na opazovanje problema s tretjega stališča: zadolževanje je namreč neka posebna oblika pojava, ki ga moremo imenovati »vdor tujega kapitala«. Seveda je šlo pri izposojanju zavestno le za posojila v čisto gospodarskem pomenu besede, za eno izmed funkcij kapitala, toda značaj upnikov (banke, velika industrija) in njihova provenienca (Dunaj, Trst, Gradec, Lölling) imata za nas Slovence kot prebujajočo se narodnostno manjšino v letih 1840—1870 in gospodarsko šibkejši predel Avstrije nehoté tudi širši pomen. Prav to je tista druga ali politična in družbena funkcija kapitala.

Pri izposojavcih bomo namreč takoj opazili, da domačih upnikov skoraj ni bilo, namreč upnikov, ki bi bili doma na slovenskem narodnostnem ozemlju. Če gledamo pojav z vidika narodnostnega boja, za kar smo glede na politično stanje mnogonacionalne Avstrije in pozneje celo na prevrat kot razplet boja upravičeni, vidimo, da upniki niso bili Slovenci, torej so bili v nekem pomenu tujci. Z dajanjem posojil na obresti se namreč ni krepil »slovenski« ali domači kapital; denar ni ostal v družbi, živeči na slovenskem narodnostnem ozemlju in ni povečeval tukajšnjega narodnega dohodka, ampak je odtekal na drugo stran narodnostne meje in s tem slabil domačo družbo, domači kapital. Izposojali so zlasti »tujci«, ker se je pri njih

zaradi določenega zgodovinskega razvoja kapital hitreje akumuliral. Tako se je njihova senca razprostrela tudi nad spodnještajerskimi fužinami. Domači obrati so v določeni meri in vsaj v nekem smislu prihajali pod vpliv »tujega« kapitala in zato v območje drugačne gospodarske politike. Tako se niso mogle dovolj razviti silnice domačega, lastnega gospodarstva.

Komponento »izposojanje« moram najprej podati čisto faktografsko, šele potem bom mogel zaokrožiti dejstva v neko ugotovitev.

Največ so se zadolževale fužine Mislinja, Vitanje, Muta. Pri mislinjski se je zadolževal že Žiga Zois, vendar samo v rodbinskem krogu. Razen 2000 fl, ki si jih je sposodil pri Jožefu Gorznerju ml. v korist Mislinje leta 1812, odpade glavna vsota posojil na leto 1813 (Ilirske province in gospodarske posledice!). Dne 1. julija 1813 je izdal njegov pooblaščenec Jožef pl. Lehmann zadolžnico za 30.000 fl po 5% v korist Zoisovega nečaka *Antona Bonaczyja*, potem za 6920 fl po 4% v dobro drugega nečaka *Avguština Zois*a, dalje za 6000 fl po 4% v plus *Antonije Zois*, končno za 20.000 fl po 5% v prid *Ceciliji Zois*. Že dne 10. septembra 1819 je prešlo posojilo *Antonije Zois* v last *Ivane pl. Lehmann* roj. *Zois*. *Cecilija* pa je 11. junija 1833 odstopila od svoje vsote 20.000 fl eno desetino ali 2000 fl *Mariji Marussig*, rojeni pl. *Gold*.

Skupna vsota rodbinskih posojil je znašala 62.920 fl; od tega je posodil nečak *Anton Bonaczy* skoraj polovico. Že 28. februarja 1817 je *Bonaczy* zastavil svojo vlogo 30.000 fl borzni grosistični kompaniji *Kern & Comp.* za že dane in še v bodočnosti dane predujme. In res je bila že 4. avgusta 1818 vpisana pogodba med *Bonaczyjem* in grosistom *Kernom & Comp.* za zavarovanje 10.000 fl, danih v korist *Marije Bonaczy pl. Bonazza*, roj. *Hagenauer*. Dne 10. septembra 1819 so podpisali v Gradcu listino (dve leti pozneje superintabulirano), s katero je prešel kapital 6000 fl *Antonije Zois* v last *Ivane Lehmann*, roj. *Zois*. Dne 1. januarja 1827 se je *Bonaczy* zadolžil za 8000 fl pri zagrebškem škofu *Maksimiljanu Vrhovcu pl. Rahitovcu*. Preden se bom lotil velikih in pomembnih transakcij v letu 1841, moram v nekaj stavkih pojasniti posebno obliko odvisnosti, ki je imela v bistvu značaj dolga, zadolžnice. To je prenotacija kontokorenta ali predznamba tekočega računa. Prenotacija se je seveda vpisovala v rudarske knjige kot vse druge važne zadeve.

Bonaczy je imel poslovne zveze med drugimi tudi z grosisti v Trstu in na Dunaju. Pri njih je imel tekoče račune. Zaradi občasnih kratkoročnih dolgov in nelikvidnosti mu

je bil blokiran določeni del finančnih sredstev s tekočega računa (opravila se je prenotacija ali predznamba). Za prenotirano vsoto je do izplačila jamčil s fužino, z visoko pečjo, rudniki železa, premoga itd. Po rešitvi obvez je bil kontokorent spet sproščen.

Tako sta mu bila na en sam dan, to je 22. maja 1841, prenotirana dva kontokorenta v korist tržaških kapitalistov, prvi v višini 70.246 fl 55 kr v korist grosista, ki se je pisal Luigi Pezzer, drugi v višini 55.733 fl 2 kr v dobro grosista z imenom J. Hagenauer. Kmalu nato je bila ta poslednja vsota superprenotirana v korist tržaških bankirjev (Banquiers) s firmo Morpurgo & Parente. Tri tedne pozneje je bil prenotiran kontokorent z dne 25. maja za zavarovanje terjatev 6836 fl 59 kr in 28.000 fl v korist grosista z imenom Pompej pl. Panzera (v primeri s firmo Morpurgo & Parente so bili do tedaj grosisti Pezzer, Hagenauer in Panzera v naši gospodarski zgodovini manj znani).

Po teh transakcijah se je Bonaczy takoj obrnil še na Dunaj. Tekoči račun z dne 26. maja je bil predznamovan za zavarovanje vsote 6160 fl v korist grosistične tvrdke Arnstein & Eskeles. Iskal je pomoč tudi pri industrialcih: za zavarovanje terjatve v korist Evgena pl. Dickmanna je bil prenotiran kontokorent z dne 3. junija za varstvo 20.966 fl 20 kr.

Vse navedene predznambe so ugasnile še v teku avgusta 1841 (Arnstein-Eskelesova 1. septembra).

Če še navedem, da je izdal Bonaczy 18. maja 1841 menico za 7063 fl 48 kr v korist Jožefa Dimmerja, in 1. oktobra zadolžnico za 18.000 fl Ceciliji Zois s pogojem zakupne pravice v njeno korist, sem navedel vse male in srednje partnerje. Ostane še omemba največjega kreditorja, to je, Prve avstrijske hranilnice (Erste österreichische Sparrkasse), ki mu je posodila 4. avgusta istega leta kar 260.000 fl. Vsota je bila zanj tolikšno breme, da je bilo odplačanih do 6. februarja 1854 komaj 40.000 fl. Dolžnih 220.000 fl je prepisala hranilnica na Splošni oskrbovalni zavod (Allgemeine Versorgungs-Anstalt), ker sta se oba zavoda tik pred tem fuzionirala.

Bonaczy je medtem umrl. Tako je še po njegovi smrti stegovala roko nad mislinjsko fužino tuja tvrdka in to tja v osemdeseta leta XIX. stoletja.

Vrsto Bonaczyjevih upnikov zaključujem z naslednjima dvema kreditorjema: v začetku leta 1844 je izročil Ivanu baronu Paumgartnu menico za 10.000 fl, zadnjega decembra 1851 pa je bil prenotiran kontokorent dunajske grosistične firme Frauer & Comp. za zavarovanje saldo ostanka 23.289 fl 51 kr.

Vitanjska fužina je bila obremenjena z manjšimi obveznostmi. Tako se je zadolžil Jožef Krammer 2. novembra 1795 za 2000 fl pri Dominiki pl. Monsperg. Več se je zadolževal Matija Anker. Dne 31. maja 1806 je superintabuliral Ivan pl. Bellan njemu v breme 6000 fl. Deset let pozneje, 20. novembra 1816, je bila vpisana zadolžnica, ki jo je izdal dr. Vogl v korist Helene pl. Reichenberg v višini 25.000 fl. Čez pol leta je bila vsota intabulirana na Krammerjev tretjinski delež pri fužini. Končno je bila prenotirana 25. februarja 1818 službena pogodba z dne 1. avgusta 1817 med Blažem Mayerjem (svinčarskim podjetnikom v slovenski Koroški) in dr. Voglom & Comp. za zavarovanje obveze in kavcije v višini 10.000 fl.

Pri mučki fužini opazimo pri zadolževanju seveda mnogo podobnih pojavov. Tudi to podjetje se je najbolj zadolževalo v letu 1841. Skupna vsota finančnih transakcij se je povzpela na 25.488 fl. Vsekakor moram na prvem mestu omeniti Štajersko hranilnico, ki je lastnikoma posodila 1. maja kar 12.500 fl. Dne 13. maja 1846 je bil eksekutivno intabuliran v škodo Gustava in Clelije Jäger in v korist hranilnice ostanek še vedno v višini 11.800 fl. Prav tako v maju 1841 sta oba Jäger že izdala jamstveno listino za 5000 fl v korist Dickmannovega železarskega podjetja v Löllingu. Nekaj pozneje se je opravilo še nekaj prenotacij kontokorentov: dne 7. julija za zavarovanje terjatve v višini 5688 fl 24 kr v korist hüttenberške železarske družbe Rauscher v koroškem Št. Vidu; dne 17. novembra je bila izdana prima menica za 2500 fl na ordro Jožefa Žerjava, ki jo je potegnil Martin Žerjav, akceptiral pa Anton Jäger; končno je bil 21. maja 1842 prenotiran kontokorent z dne 31. decembra 1841 za zavarovanje 3.024 fl v korist dunajske banke Frauer & Comp. Menica z datumom 27. aprila 1843 v višini 1750 fl je bila na eksekutivni način intabulirana v breme Gustava in Clelije. Vsekakor moram omeniti še menico za 2073 fl 53 kr, ki jo je izdal 1. julija 1844 sebi v korist koroški železarski podjetnik Gustav grof Egger in sta jo oba Jäger akceptirala. Za zaključek naj navedem le še dejstvo, da si je 17. novembra 1849 sposodil Franc Sackl pri Frideriku Brunu Andrieuju 681 fl 59 kr.

Navedene transakcije nam povedo mnogo. Če si odmislimo izposojanje v rodbinskem krogu, vidimo, da pripadajo največje finančne obveznosti letu 1841. Vsota posojil oziroma dolgov se je povzpela na 312.000 fl. V to velikansko vsoto pa prenotacije kontokorentov niti niso vštete! Gre le za bančni kapital, v manjši meri za menice in druga jamstva.

Dalje vidimo, da se največkrat omenjata Trst in Dunaj. To še zdaleč ni nobeno nalučje, saj sta to dve mesti z močnimi bankami in podjetniki, Trst zato, ker je bil pristanišče vse Avstrije, Dunaj zato, ker je bil pač prestolnica. Kapital se je najhitreje akumuliral v teh dveh mestih in tako je mogel že sorazmerno zgodaj intenzivno sodelovati pri utemeljevanju raznovrstne industrije na slovenskem narodnostnem ozemlju: sladkorne in tekstilne industrije, premogovnikov itd., da gradnje Južne železnice ne omenjam še posebej. Če gledamo problem s slovenskega narodnostnega stališča, lahko rečemo, da je bil uvoz kapitala na slovensko ozemlje najmočnejši prav iz teh dveh »tujih« mest. Ne morem dovolj močno podčrtati, kako zelo odločilno je bilo to dejstvo na potek gospodarske zgodovine slovenskega naroda. Obdobje firm Morpurgo & Parente, Arnstein & Eskeles, Revoltella, Rothschild in sinovi, pozneje tudi tvrdki iz Gradca, gotovo zasluži posebno razpravo.

11. KONCESIONIRANJE ZELEZARNE ŠTÖRE

Prav sredi XIX. stoletja je prišlo v slovenskem delu Štajerske do silne spremembe. Njeno bistvo so prav gotovo doumeli hkrati in takoj vsi tamkajšnji fužinarji. Dne 17. novembra 1850 je namreč podelilo ministrstvo za poljedelstvo in rudarstvo Frideriku Brunu Andrieuju koncesijo za zgraditev pudlarne in valjarne na njegovem lastnem zemljišču. Zdi se, da je Andrieu dobro pretehtal vse stvarne okoliščine (železnica, bližina Italije, zaloge premoga, šibka lokalna konkurenca, zadostna lastna finančna sredstva, sosedstvo gozdov) in se hitro odločil za Štore. Že med pripravami za prošnjo in prejem koncesije je s pogodbo z dne 23. januarja 1850 kupil od Ignaca Novaka premogovnik Pečovje v neposredni bližini Štor.

Koncesija je obsegala pet enojnih pudlovk z ognjišči za predogrevanje, tri enojne varilne peči, dve enojni žarilni peči, ogenj za orodjarja, plosko kladivo, valjčno linijo za pločevino in grudasto železo, eno valjčno linijo za grobo palično železo, drugo za fino in žično železo, dvoje škarij, prve plamenske, druge za pločevino, cirkularno, ventilator za peči in orodjarno, kladivo za ravnanje, stružnico. Dve pudlovki in dve varilni peči sta dobili parne kotle, ki so se ogrevali z odvečno toploto teh peči. Koncesija se je dala s pogojem, da se bo uporabljalo zgolj fosilno gorivo (premog).

Že med gradnjo sámo je pričelo Andrieuju zmanjkovati denarja ali pa se ni več zanimal

za železarstvo. To sklepam iz dejstva, da sta premogovnik Goyce že kupila 20. avgusta 1851 Friderik Bruno Andrieu in Pavel pl. Putzer iz tirolskega Bozna. To sta storila, pravi vir, pod vplivom Ivana pl. Putzerja. Enako zanimiva sta tudi naslednja dva podatka: Pavel pl. Putzer je kupil 25. septembra 1851 premog v Breznu pri Laškem od prejšnjih lastnikov Tomaža Grilca in Jožefa Drascha; Andrieu je dal Ivanu in Pavlu pl. Putzerju predujem za izgradnjo Štor. Iz tega sledi, da je verjetneje, da je Andrieu rade volje prepustil Štore Putzerjema in jima pri gradnji celo pomagal.

Tako je prišlo do tega, da je 22. januarja 1852 kupil Pavel pl. Putzer Andrieujevo koncesijo. Po ogledu naprav v Štorah in po opravitvi raznih formalnosti so Putzerju priznali koncesijo dne 30. novembra 1853. Kmalu nato je nastopil službo v novem podjetju Putzerjev opolnomočenec Henrik Vittorelli, kmalu za njim kot direktor Karel Avgust Fréy.

Ambiciozni Bonaczy je torej še utegnil videti, kako ga je Putzer spodrinil s svojimi Štorami. Konec leta 1853 je za zgodovino spodnještajerskega železarstva kar simboličen: klasični fužinar Bonaczy je umrl, Putzer se je odločil končati začeto delo — spustiti Štore v pogon.

12. PUTZERJEVO ZADOLŽEVANJE

Spet sta stopila v osprednje Dunaj in Trst. Najprej Dunaj. Dne 18. decembra 1857 je Putzerju posodil Kreditni zavod za trgovino in obrt (Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe) 50.000 fl, dva meseca pozneje, 20. februarja 1858, nadaljnjih 50.000 fl.

Zašel bi predaleč, če bi pojasnjeval takratne spremembe v Avstriji v področju denarnišтва. Le nakažem naj položaj. Stare fužinarje so podpirale grosistične tvrdke (po leg blagovnega prometa so se ukvarjale tudi s kreditnimi posli, čeprav niso bile registrirane kot prave banke), moderne železarne pa so finansirali pravi denarni zavodi, ki so bili vsi delniške družbe. Ta primerjava skriva v sebi silne kvantitativne in kvalitativne spremembe v takratni Avstriji.

Pri istem kreditnem zavodu si je sposodil Putzer 31. maja 1859 nadaljnjih 60.000 fl. Za posojilo z dne 9. avgusta 1862 v višini 75.000 fl pa je zahteval in tudi prejel Credit-Anstalt že hipotečno kritje. Že pred tem, 28. novembra 1861, si je Putzer izposloval predujem 50.000 fl, ki je šel v korist avstrijski vrhovni mornariški komandi. S tem je stopil v ospredje Trst, toda ne več v civilni obleki.

15. VOJNO DOBAVITELJSTVO

Znano dejstvo gospodarske zgodovine ka terekoli države je, da so trgovci in podjetniki vedno radi postali liferanti za armado. Te možnosti Putzer ni zanemaril. Komaj se je dobro postavil na noge, že je prejel 31. avgusta 1862 predujma od vojne mornarice oziroma od mornariškega ministrstva na račun bodočih dobav za mornarico v višini 350.000 fl. Njegov nadaljnji korak je bil, da je sklenil 14. julija 1863 v Trstu pogodbo o dobavi oklepnih plošč pristaniškemu admiralatu v Trstu za 26.000 fl.

V splošnem je bil to čas, ko je Avstrija po zgledu drugih mornaric prešla na gradnjo železnih vojnih ladij s parnim pogonom. To je dalo dela mnogim železarnam in strojnim tovarnam, ne nazadnje Štoram. V poznejših letih je gotovo še kaj prodal mornarici, toda tu tega prometa že ne morem več zasledovati.

14. TEHNIČNA OPREMA

Da je Putzer vse to zmozel izdelati hitro in dobro, je moral imeti železarno stalno na primerni tehnični ravni. Neki podatki pravijo, da je vgradil Putzer prvi parni stroj s 85 KM leta 1852. Dve leti pozneje je spustil v pogon drugega, ki je imel le 2 KM. Pač pa je v letu 1855 pričelo delovati kladivo teže 4,6 tone na pogon s parnim strojem 15 KM. Leta 1856 je montiral še štiri parne stroje s skupaj 96 KM. Naslednjega leta je že obratovalo 6 peči za pudlanje, peč za cementno jeklo, 6 varilnih peči, 8 valjčnih prog, 4 škarje itd. Tovarna je predelala 3640 ton surovega železa in potrošila 14.500 ton premoga. Zaposlenih je bilo 7 uradnikov, 4 nadzorniki, 350 delavcev, 18 vajencev in 397 (!) »rudarjev«.

Razmere so se močno spremenile v letu 1858: Putzer je imel sicer že tri peči za cementno jeklo (število drugih proizvodnih sredstev je ostalo nespremenjeno, le da je v Pečovju postavil takrat parni stroj 15 KM za dviganje vode), zato pa le še 100 delavcev, 10 vajencev, 108 »rudarjev«. Druge je zajela redukcija in jih postavila na cesto.

Krizo je moral Putzer dokaj ugodno prestat, sicer ne bi do vključno januarja 1862 vgradil še eno talilno peč, Jonvalovo turbino, opekarno z dvema pečema in izdelovalnico talilnih loncev ali tiglov, ustanovil modelno delavnico za mizarstvo in zgradil železniško progno od premogovnika Pečovja do železarne — itd. Vse je bilo vredno 515.000 fl. To je več, kot so bile vredne vse spodnještajerske fu-

zine skupaj. Ker niso mogle te niti od daleč več držati koraka s Štorami, so ostale komaj kaj več kot orodjarne na vodni pogon.

Moč Štor bomo dobro spoznali s pomočjo naslednje primerjave: leta 1865 je imela vsa Spodnja Štajerska 26 parnih strojev s 656 KM, od tega samo železarna 9 parnih strojev z 290 KM. To se pravi, da je njej pripadla več kot tretjina parnih strojev z nekaj manj kot polovico konjskih moči. Kaj naj bi spričo tega še zmogle klasične fužine?

15. DELNIŠKA DRUŽBA

Modernizacija železarn je sedaj potekala hitreje in v večjem obsegu kot nekdanje spopolnjevanje fužin. Izumi so si sledili z večjo naglico, tržišče je terjalo kar najkrajši dobavni rok. Kvaliteta izdelkov je morala v vsakem pogledu zadostiti naročilom. Kdor tega ni zmozel, je bil v nevarnosti, da bo zgubil tržišče. Za primerno spopolnjevanje so bile potrebne vedno nove in nove investicije. Putzer vsega tega ni zmozel več sam. Pristal je na ustanovitev delniške družbe. Pogodba o tem je bila podpisana 30. junija 1865.

Statute za delniško družbo je ministrstvo odobrilo 22. decembra 1865. Po sklepu z dne 1. februarja 1867 je bila vključena vsa imovina v podjetje z naslovom »Rudarska in železarska delniška družba Štore« (Berg- und Hüttenwerks-Actien-Gesellschaft Štoré).

OPOMBE

Zgodovine spodnještajerskih fužin po letu 1852 se v razpravi podrobneje ne lotevam več iz dveh razlogov: prvič, ker so se te po navedenem času že znašle v podrejenem položaju (prvi parni stroj v Štorah!), — meni pa gre tu za vodilno dogajanje, — drugič, ker je literature, ki obravnava zgodovino fužin v drugi polovici XIX. stoletja, kar precej (čeprav različne kvalitete). Omejujem se na navedbo le nekaterih standardnih del: Bericht der Grätzer Handels- und Gewerbekammer za leta 1852, 1853, 1857 itd., vmes pa Statistischer Ausweis der Grazer Handels- und Gewerbekammer. — Josef Rossiwall, Die Eisen-Industrie des Herzogthums Steiermark in Jahre 1857; Wien 1860 (Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik, VIII. Jgg.). — Bericht des statistischen Comités in Leoben über den Zustand der Eisen-Industrie in Steiermark, Kärnthen und Krain... Bruck a. M. 1859. — Hlubek, Ein treues Bild des Herzogthumes Steiermark, Graz 1860. — Tudi nekaj leksikonov starejšega in novejšega datuma ima

podatke o obravnavanih fužinah, enako uradne Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie. Zbrati to in drugo literaturo in prepisati iz nje zelene podatke, pač ni težko delo.

Teže je, preveriti točnost teh podatkov s pomočjo virov. Če pa se že pripravimo k temu, potem je bolje poseči sploh samo po virih. Saj ima napake in pomanjkljivosti celó tako delo kot je Hansa Pircheggerja Geschichte der Steiermark 1740—1919 und die Kultur- und Wirtschaftsgeschichte 1500—1919, Graz-Wien-Leipzig 1954 (spodnještajerskega fužinarstva se loti prva na kratko na straneh 259, 310, 311). Odlični sta dve knjigi istega pisca, prva z naslovom Das steirische Eisenwesen bis 1564 — Mit einem Ueberblick über das Kärntner Eisenwesen, Graz 1937 (Steirisches Eisen. Beiträge zur Geschichte des österreichischen Eisenwesens, II), druga z naslovom Das steirische Eisenwesen von 1564 bis 1625, Graz 1939 (Steirisches Eisen. Beiträge..., III). Za njim ne zaostaja Hermann Wiessner, Geschichte des kärntner Bergbaues, III. Teil, Kärntner Eisen (Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie, 41. und 42. Band), Klagenfurt 1935. Najšibkejši, čeprav gotovo še vedno zelo uporaben, je Alfons Müllner s svojo Geschichte des Eisens in Krain..., Wien 1909. Škoda je le, da Wiessner in Müllner nimata svojih monografij dobro urejenih in preglednih in da Pirchegger ne seže še v prva desetletja XIX. stoletja. Vendar se dá na osnovi njihovih del in morda s pritegnitvijo moje razprave že napraviti dober pregled fužinarstva na slovenskem narodnostnem ozemlju pred vznikom modernih železarn. To delo ne bi bilo odveč, ker je vsakomur znano, kolikšen je delež fužinarstva in pozneje železarskih veleobratov pri narodnem dohodku. Da bi morali pri tem upoštevati še spise drugih piscev, se razume samo po sebi (Joža Gašperšič, Franjo Baš, Ciril Rekar, Ivan Mohorič, Marija Verbičeva itd.). Za širši okvir more služiti Ivana Slokarja Geschichte der österreichischen Industrie..., Wien 1914 (gl. tudi str. 468 sl.). Pri 2. poglavju sem se opiral še na delo Max. Josepha Gritznerja, Handbuch d. kärntner. Kammerordnung vom 24. April 1759, Klagenfurt 1843.

Seveda pa raziskovanje zgodovine spodnještajerskega fužinarstva še zdaleč ni končano. Kdor bo hotel napisati kaj temeljitejšega, bo moral vsekakor preštudirati vire v dunajskih in graških arhivih, tudi mariborskega ne bo smel

prezreti. Kako je z arhivskimi fondi tistih tržaških in dunajskih grosistov, ki jih navajam v besedilu razprave, mi ni znano. Jaz sem k svojemu delu pritegnil le tiste arhivske fonde, ki jih hrani Državni arhiv LR Slovenije v Ljubljani. To so tri rudarske knjige, Zoisov arhiv in Zbirka Muzejskega društva za Kranjsko, fasc. 25 (Razno; ovoj Rudarstvo).

Fevdna in koncesijska knjiga obravnava Mislinjo na straneh 35, 97, 101 sl., 152 sl., 187 sl., 191 sl., 206 sl.; Muta je zabeležena na str. 182 sl.; o Oplotnici je govora na str. 131 in 200; za Vitanje glej str. 201; Fužino najdeš takoj na str. 1 sl.; Lovrenc I je popisan na str. 169 sl.; sledi mu Lovrenc II na straneh 176, 181; navedbe za Štore išči na straneh 124, 227.

Rudarska knjiga A (ali: Steiermärkisches Berghauptbuch für den Cillier Kreis) ima največ podatkov za Mislinjo. To so strani: 245 sl., 257 sl., 281 sl., 401, 409, 525, 533 sl., 609 sl., 645 sl., 845 sl. Druge fužine so zastopane šibkeje: Oplotnica str. 345 sl., 353; Fužina str. 1 sl., 721; Štore 277 sl., 695; 703, 735.

Rudarska knjiga B obdeluje Mislinjo na str. 570; Mute se loti na str. 62 sl., 66, 70 sl.; Vitanje je zastopano na str. 82, 86, 90 sl.; Lovrenc I ima mesto na str. 1 in 21, Lovrenc II pa na str. 42, 46; za Štore prelistaj strani 242, 246, 250 sl.

Zoisov arhiv, fasc. 29 (Rudniki in fužine), ima poseben ovoj z napisom Fužina Mislinja. Mislim, da je tu jedro Zoisovih podatkov za mislinjski obrat; nekaj malega je še v fasc. 7 tega fonda.

Spis iz *Zbirke Muzejskega društva za Kranjsko*, kjer je opis plavža, žebjarne in orodjarne v Fužini pod Bohorjem, ni datiran, vendar domnevam, da je iz sredine XIX. stoletja ali še mlajši. Pisec navaja, da leži obrat v okolici, ki ima okoli 7000 ha gozda. To da zadostuje fužini za 585 let obratovanja, kajti vsaka kubična klaftra lesa da dá 18 sodčkov (Fassl) oglja, fužina pa ga potroši letno 40.000 sodčkov.

Članka, ki ga je objavil Josip Mravljak v Časopisu za zgodovino in narodopisje leta 1936, str. 129—132, in ima naslov Plavž pri Sv. Primožu na Pohorju, nisem mogel upoštevati, ker se mi zdi trditev o obstoju plavža v tem kraju zelo problematična. Zgoraj citirana koncesijska knjiga nima podatkov o plavžu za čas, ki je okvir moje razprave. Sicer bom pa o fužinarskih napravah pri Sv. Primožu več napisal pri opisu tehniške plati spodnještajerskih fužin.

RUDARSKO POKLICNO ZNAMENJE »KLADIVO IN KLIN«

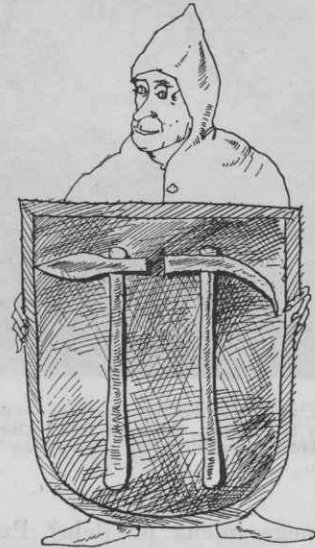
JOZE GASPERŠIČ

Od besede resda različen, a kakor ona neobhoden služabnik duha in kulture je orodje. Med delom in orodjem je čudna vez in neprestano povezovanje obojega in z obojim vodi v simbolizacijo enostavnih, vsakdanjih sprav, da postanejo poklicna znamenja, spoznavni znaki, ki ne govore le o vrsti človekove dejavnosti, temveč nas spominjajo tudi njenih okoliščin npr. težavnosti, pomembnosti, uspešnosti, zgodovine itd.

Odkar ga poznamo, je rudarski znak dvojica med seboj različnih, a vsak zase v bistvu enakih ročnih odkopnih orodij za raznovrstno rudo v skladih, eno za desno, drugo za levo roko, ki sta danes in v taki zvezi komaj še kje v rabi. Obe orodji sta bili v delu neločljiva enota, nobeno se ni lotevalo odkopavanja brez drugega. Ko prištejemo še kratki, enoročni toporišči, spoznamo vso staro odkopno družino pri delu in v simbolu.

Odkar je človek v srednjem veku začel riti po jaških in rovih v zemeljske globine, da bi odkopal njihove zaklade, je odslužila težka dvoročna rovača, ker je rudarju ni bilo mogoče vihteti v sklonjeni, klečeči ali ležeči drži. V nizkem, tesnem, mračnem in krušljivem okolju, kjer je bilo rude navadno več ali boljše, mu je bilo bolj pripravno enoročno,

o katerem bo še beseda, z vrhom toporišča proti sebi. Tako je označeval mesto, do koder se je rudarju izmerila in obračunala količina nakopane rude, ali mesto, kjer je stala odkopana ločilna stena s sosedom ali pa so lik sestavili o delopustih. Križem položeni odkopni orodji sta bili posebno prazniško znamenje.

Sčit s strguljo in rovačo iz leta 1453

Rudar pri delu z rovačo

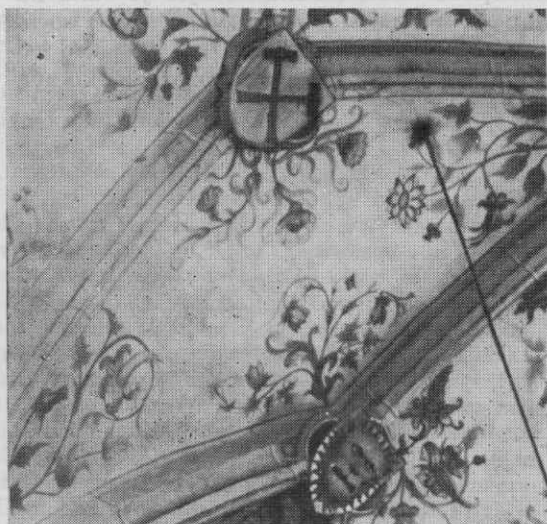
krajše in lažje, dasi dvojno orodje, ki mu je nekoliko sproščalo gibanje rok. Vendar ju ni nosil na svetlo, temveč ju je spravljal v jami, ob posebnih prilikah, morda v liku, ki ga kaže rudarski znak: kladivo je položil iz desnice s koncem toporišča proti sebi, križem čez kladivo pa je odlagal levo orodje,

Motiv dvojnega odkopnega orodja s toporišči in lik njegovega odlaganja sta z milijonkratno ponovitvijo po širokem svetu postala svetovni rudarski znak, ki ga stoletja poslej niso bistveno spremenila, čeprav postaja rudarska tehnika v zadnjih desetletjih drugačna, saj grade namesto ročnih orodij zamotane električne odkopne stroje.

Kaj vidimo v drugem orodju rudarskega znaka? Nemci od začetka imenujejo simbol »Schlägel und Eisen«, kakor je povedal Mathesius 1559. Polno ime drugega dela simbola se imenuje »Bergeisen« in Agricola ga tudi tako imenuje ob njegovih risbi. Sicer redko srečamo to polno ime. Tako, kot pravijo simbolu, imenujejo Nemci tudi obe orodji, misleč na njuno delo v tehniškem pogledu. Oglejmo si to delo!

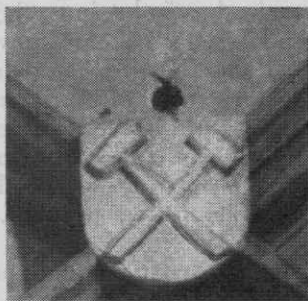
Schlägel smo prevedli s kladivom. Zakaj niso rekli Hammer? Cigaletu je Schlägel preje leseno kot železno kladivo, torej kij, kijec, o katerem vemo, da je in da je bil lesen. Ali Eisen, Bergeisen, torej železo, rudarsko železo kot ime drugega dela rudar-

skega znaka poleg Schlägel, lesen kijec za prvi del znaka, ne vzbuja vprašanj iz zgodovine orodja, npr., če morda rudarska »kladiva« v davnimi niso bila lesena? Ali je narod pravil nekemu orodju »železo« s posebnim ozirom na leseni kijec in ni imel za železo

Rudarski znak na stropu cerkve sv. Petra v Radovljici iz leta 1459 (foto Sl. Vengar, december 1961). Obe orodji sta kladivi s profiliranima toporiščema

bolj določnega imena po delu? Pri nas še sedaj zabijajo z lesenim kijem kline in zagozde — železne ali lesene — v klade, ki jih hočejo razcepiti, kalati. Nasajeni klini, na toporišča nataknjene in pričvrščene ostre kline so sekire, cepavke, gorenjsko klavnice, na svetu take kot nasajen ozek visok klin. Kljub drugačnemu nasadilu in drugi obliki si zato upamo tudi staremu rudarskemu Eisen reči »nasajeni klin« ali krajše »klin« in prevajamo celo ime rudarskega znaka s kladivom in klinom!

Rudarski znak na stropu rožnovenske kapele v župni cerkvi sv. Petra v Radovljici (foto Sl. Vengar). Kropa, Kamna gorica in Bohinjski župniji; kapela je bila zgrajena nekaj let kasneje kot pa cerkveni strop. — Profilacija toporišč obeh kladiv slabo razločna. Kladiva prejšnje in te slike morda niso rudarska kljub Mii 427

Vse to orodje v dvoje je bilo v rokah enega človeka, kot kaže Agricolaova slika v 1. št. letošnje Kronike. Rudar na enem kolenu kleče je nastavil klin na rudni sklad v steni, kjer je slutil, da se bo ruda odklala. Na klin je udarjal s kladivom, da ga je pogнал v razpoko, dokler se ni gmota odkrnila. Če je hotel dobiti daljše kose, je h klinu priložil dolage. Potrebno poč je vsekal z daljšim vitkejšim ostrim klinom (Ritzeisen), ki ga Cigale z Vodnikom prevaja kot »veliki sveder«, kar je menda tehniško nepravilno. Tak nasajen tanek klin-risavnik je bilo treba umetelno in narahlo voditi in nastavljati, da mu ni ostrina otopela, kakor tudi drvar išče klinu po celi kladi mesto, kjer bo najbolj živo prijel. Načeto zev je rudar nadalje odpiral z debelejšimi zagozdami (Plötze), da so jo razgnale.

Kje, kdaj in kako je prišel v rabo simbol »kladiva in klina« in (pred tem) njegova tehnika? Ergolog Wilsdorf razpravlja o delu in delovnem orodju rudarjev v saškem Rudogorju v XVI. stol. v petem zvezku knjige »Deutsches Jahrbuch für Volkskunde, 1959« in ceni količino porabljenih nastavnih klinov (Bergeisen) v omenjenem Rudogorju od XVI. stol. dalje na nekako 200 milijonov primerkov. Hkrati ugotavlja, da jih sedaj v muze-

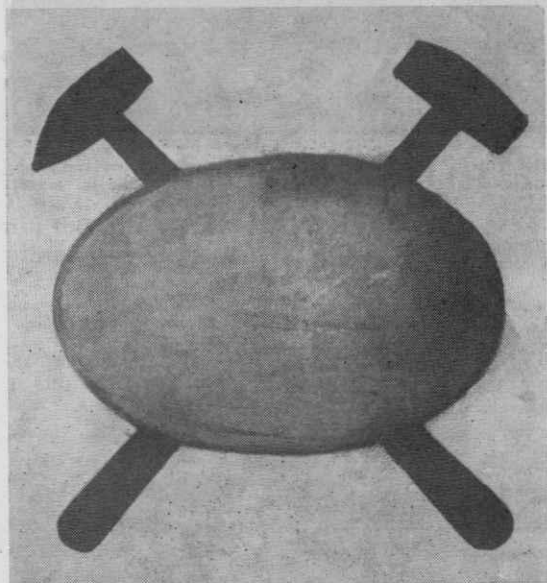

Kladivo in klin sta položena ali vdolbena znamenja. Nad njima črka W. Preris pečata. Konca toporišč zaobljena. — Stara fužina v Bohinju XVI. stol. Mii 344, 345

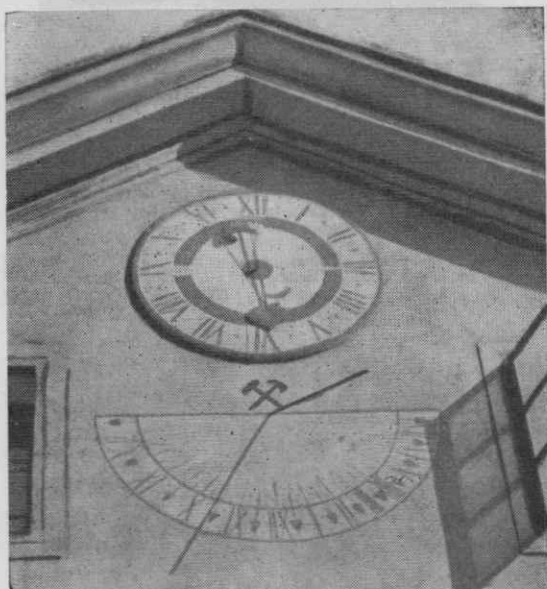
jih Rudogorja ni niti 100 primerkov več. Gre mu namreč za metalografske preiskave tega orodja bolj kot za zunanje meritve, ki so dale povprečno dolžino klina od 9,2 do 9,5 cm. Brinellova trdota namreč more biti od 80 in 90 do 400 in 450, kar so neznanske razlike! Tudi za kladiva (Schlägel) mu ne zadostuje samo navedba povprečne teže med 1,4 do 1,6 kg in pa obris. Tolikšna gomila klinov je nedvomno zahtevala ustrezno število kladiv, pač nekaj milijonov. Gora orodja v novem sistemu nam olajšuje sklep, da je bilo tu ali v podobnih razmerah in v več krajih Srednje Evrope rojstvo rudarskega znaka.

Govorili smo o starejši tehniki rovače (Keilhaue). Z njo smo imenovali v eni sapi še strguljo (Kratze), ki ju najdemo obe naslikani na ščitu kot emblem pri liku rudarja iz leta

nim drvarski klavnici. Sliki nam pričata, da tedaj še ni bila uvedena ali razširjena rudarska tehnika »kladiva in klina« oziroma, da še niso obstajale predloge za njeno ponazar-

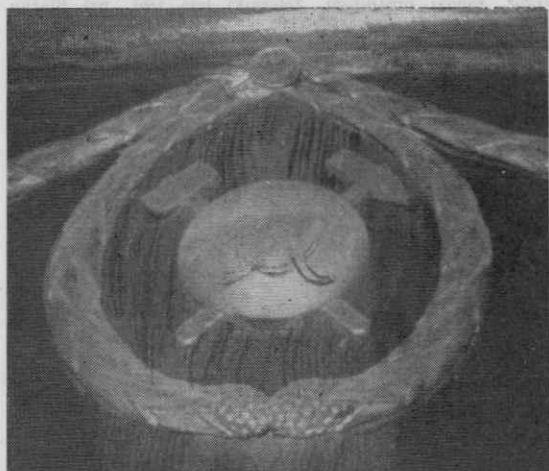
Ruardova rudosledna tabla na Jesenicah iz leta 1760 (muzej). Nepravilen znak zaradi zamenjave lege klina. Nepravilna oblika klina. Konca toporišč zaobljena (foto Fr. Torkar, marec 1962)

Slika rudarskega znaka na zunanji steni Ruardove graščine na Savi, sedaj jeseniški tehniški muzej, XVIII. stol. (foto Fr. Torkar, marec 1962). Klin je zasukan. Znak je naslikan nad sončno uro

1453 v svoboščinski listini Friderika III. za železarski trg Eisenerz onstran štajerskega Erzberga. Listina za enak namen iz istega leta za Vordernberg tostran Erzberga pa kaže tri figure: rudarja pri kopanju rude z rovačo in dva fužinska delavca pri razpolavljanju po taljenju dobljene mase z orodjem, podob-

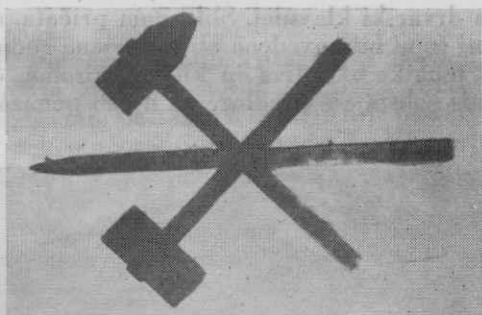
janje v simbolu. Pozneje, gotovo pa v teku prve polovice XVI. stoletja, ki je pri nas na Jesenicah na Savi, v Bohinju, v Kropi, ob Krki itd. znano po nastanku novih fužin in po porastu železovega rudarstva, v Evropi že govore o rudarskem simbolu z novo tehniko. Vrh tega so rudarski redi, kakor so enega

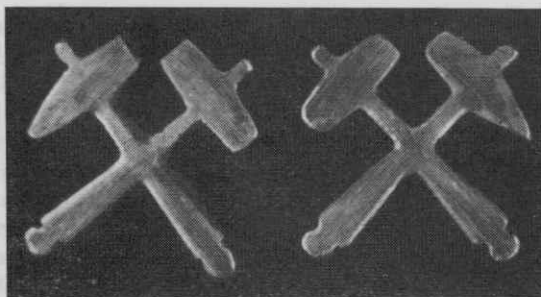
Ruardov rudarski znak na koru v savski cerkvi (Jesenice) iz leta 1761 (foto Fr. Torkar, marec 1962). Nepravilna oblika klina, plošča v sredi ne sodi sem

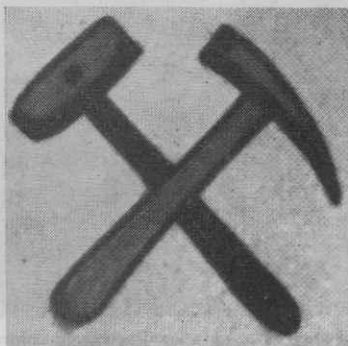
Rudarski znak na stolpiču za fužinsko uro pri nekdanji Zoisovi fužini na Bistrici v Bohinju iz druge polovice XVIII. stoletja. — Zaradi slabe fotografije nejasen znak (foto R. Finžgar, februar 1962)

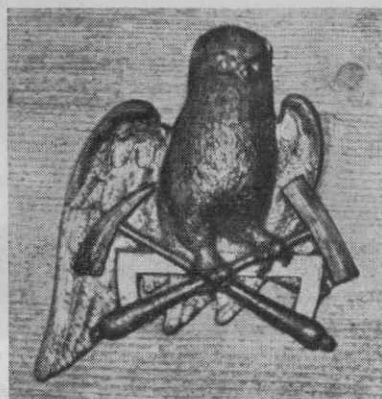
Rudarski znak na bivšem Zoisovem gasilskem domu na Javorniku (foto Fr. Torkar, marec 1962). Klin ni pravičen. Silasta palica ne sodi k znaku

Pločevinasti našitki na ovratniku in rokavih rudarske paradne obleke. Jesenice, sredi XIX. stoletja, tehniški muzej, Jesenice (foto Fr. Torkar, marec 1962)

Rudarski znak z votivne podobe na steklu iz Zg. Avstrije ali Slezije iz zgodnjega XIX. stoletja (Leobner Grüne Hefte, št. 59). Znak je pravičen, klin ima obliko male rovače, toporišči zaobljeni. Slika na steklu

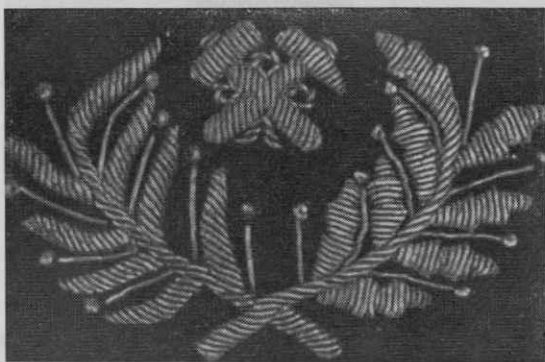
Rudarsko-plavžarski emblem, lega orodij zamenjana. Zagradec, XIX. stol., tehniški muzej, Jesenice

Litoželezni Levičnikov nagrobnik v Železnikih, napis v bohoričici, okoli l. 1847. Klin po manjši rovači nasajen preblizu osti, toporišči profilirani

Znak na podboju hišnih vrat, klin ima ost nepravilno nazgor, robovi profilirani. Železniki leta 1861, pri Blažku

Našitek na rudarski paradni čepici. Jesenice, sredi XIX. stol., tehniški muzej, Jesenice (foto Fr. Torkar, marec 1962)

Rudarski znak na nagrobnem kamnu v zahodnem zidu pokopališča v Kropi (foto Sl. Skriba, januar 1962). Vkllesan znak, orodji sta klina nepravilnih oblik. Gornji, tu ne slikani del spomenika velja lužinarju in posestniku Jožefu Varlu, menda tastu Karla Pibrovca, rojenemu leta 1788, umrlemu leta 1861. Sinček Karla Pibrovca, Adalbert, je bil rojen l. 1865 in je isto leto umrl. Plošča njemu je bila na dedovem (?) spomeniku izdelana l. 1865 ali pozneje

dobile 1550 Kropa, Kamna gorica in Kolnica proti zakupniku radovljiškega gospostva Dietrichsteinu, utegnili dvigniti poklicno zavest rudarjev.

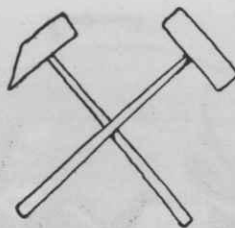
Vzgibi in rast železarstva na Gorenjskem in mnogo pomembnejši uspehi železarjev na Zgornjem Koroškem in na Zg. Štajerskem se pa ne dajo primerjati vzniku rudarstva, srebrovega in drugega, v Rudogorju (Erzgebirge) Češke in Saške, posebno v XVI. stoletju. V Jahimovu (Joachimstal in krajše Tal ali Thal) v češkem Rudogorju, od koder smo v stari Avstriji prejeli ime in denar v srebrnih tolarjih, slutimo eno izmed možnih rojstnih mest rudarskega znaka. Tu so 1518 začeli

Rudarski znak na hiši Jurija Magušarja v Kropi (foto Sl. Škriba, januar 1962). Vkllesan znak, klinova ost narobe, klin je podoben žebeljarskemu »šmolu« (kljunu)

kopati srebrovo rudo in je rudnik v štirih letih štel že 8000 mož, kopajočih v vedno večjih globinah. Češki lev je bila podoba na prvih kovancih iz jahimovskega srebra v lastništvu grofov Šlik, a 1543 je Ferdinand kot deželni knez prisvojil regal. V Jahimovu je deloval od 1532 do 1540 in od 1542 do 1565 luteranec Ivan Mathesius kot rektor latinske šole, potem pa kot luteranski župnik — »rudarski« pridigar. (Tudi drugi novoverski dušebrižniki na Nemškem so dobili ta vzdevek.) Kakih dvajset Mathesiusovih dolgih nemških pridig namreč, ohranjenih v tisku, ki jih je imel navadno za novo leto in o pustu, je govorilo o rudarstvu s polno alegorij o predmetu. Agricola [nemško Bauer, po naše Kmet] Jurij, rudarski tehnolog v bližnjem saškem Rudogorju, je živel v Jahimovu od

1527 do 1533 kot zdravnik in naravoslovec, do konca Mathesiusov prijatelj, in je 1556 izdal slovito latinsko delo *De re metallica* v 12 knjigah, namenjeno takratnemu

Risana povečava skupinske fotografije šentanskih rudarjev, ki drže znak narobe obrnjen, sicer bi bila lega obeh delov pravilna. Tržič, ok. 1900, probočeno pri Mohoriču, str. 239

rudarstvu kot učbenik, zlasti mladini v šolah. Skice in teksti so nastajali med 1550 in 1550, risbe naprav okoli 1550 do 1553, lesorezi v Baslu in revizija besedila pa okoli 1553 do 1555. Ob tem delu, v času hudih verskih in socialnih bojev — rudarji tam so se splošno in zgodaj poluteranili — je mogla zrasti in se dvigati stanovska zavest in kultura, katere sad je bil lahko rudarski znak. Njegovo reklo »kladivo in klin« je Mathesius spravljal med ljudstvo v cerkvi in šoli, z besedo in tiskom, kakor tisti, ki so učili rudarsko tehnologijo po Agricoli.

Udomačil se je znak v cehih in tovarištvih rudarjev, prisvojile so si ga rudarske družbe in podjetja, ki so bila z rudarstvom v tesni življenjski povezavi: železarne, fužine, livarne ipd., ki so kopale in predelovale lastno rudo. Kratko: rudarski znak se je kmalu v Evropi razširil in utrdil.

Pravzorec znaka je bil nujno spremenljiv, ker so to povzročali zelo različni objektivni in subjektivni pogoji: razločki v stopnji in vsebini tehnike, razločki v rudah, v njihovih

Dva pravilno položena klina s širokim rezilom (ali pa je levo orodje klin). Alabaster. Železniki, »Johanovac (Globočnikova) grobnica, l. 1902

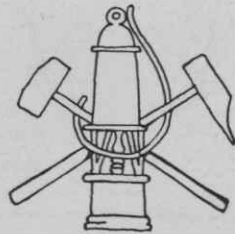
vrstah, v količini in kakovosti, v globini rudnikov itd., ki so delovali bolj ali manj zavredno na premike mer in oblik sestavnih delov znaka ne manj, kakor stilistična gledanja

Rudarski znak na srebrni častni medalji za Leoben, delo zlatarja Schmidta. Kovan pravilen znak, premogarsko oblikovan klin. Leoben 1. 1961, iz časopisa Der Anschnitt, Bochum

ustvarjavecov znakovnih upodobitev. Včasih je bil razloček v podobi znaka tudi material ozir. orodje za izdelavo znaka, ki je bilo kovina, kamen, tekstil, barva, ozir. dleto, čopič, igla, škarje, pila itd.

Veliko spremembo v upodobitvi znaka, izvirajočo iz spremembe pri odkopnih orodjih, zlasti pri klinu, je sprožil premog, ki so ga začeli kopati tu stoletje in nekaj več, tam dve stoletji pozneje, kot je nastal prvotni znak. Marsikje pa so obtičali pri starejših oblikah znaka, ponekod tudi pri starejši tehniki rudarjenja npr. pri pridobivanju železove rude. Alpski rudarji železa so izhajali celo brez klina in izkazujejo v znaku dve majhni rovači, kar vidimo v Železnikih in v podobi na steklu iz Avstrije.

Preris pravilnega znaka na poštni znamki, rudarska svetilka ne sodi zraven. Paris, 1. 1959 (iz Anschnitta)

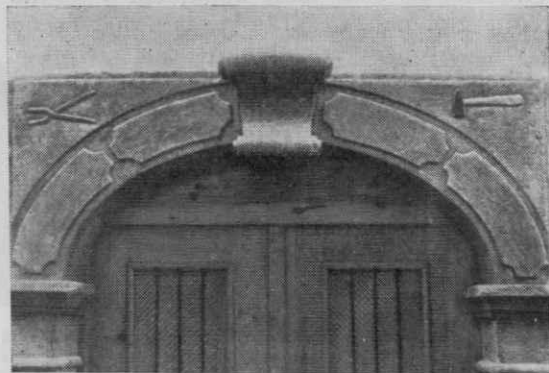
Rudarska kladiva tiste podobe, kakor je bil Schlägel, doslej v slovenskih muzejih morda niso znana, še manj je najti nasajeni klin (Eisen, Bergeisen) Agricolov ali podobno.

Tiskan rudarski znak kladiva in klina, toporišči zaobljeni, ponovica ne sodi k znaku. (Inserat Rudnika svinca in topilnice v Mežici; Delo, dne 28. decembra 1961)

Za Bergeisen ima Cigale po Vodniku montanističen izraz pikelj, kakor se je v Bohinju morda reklo krajevno, skladno z delom tega orodja, — če je dobil Vodnik »pikelj« za Bergeisen od rudarjev na Koprivniku. Tako bi tudi razumeli rudarski znak na pečatniku iz Bohinja iz srede XVI. stoletja, podoben majhni rovači, ki naj bi zastopal klin. Ker je drugi del znaka kladivo, bi to pomenilo, da le ni predstavljena stara rovača, ampak da imamo opravka z upognjenim klinom, katerega so zasajali v rudne poči in tolkli nanj do odkola skale. Kladivo in klin sta torej tudi tu kakor eno orodje iz dveh delov in še iz tretjega, toporišča.

Klin pri rudarjih premoga, drugačen kakor ga poznamo pri Agricoli in iz časov, ki še niso diferencirali orodja, s kladivom in toporiščem še dalje predstavljajo vse rudarstvo. Če se bo na tem znaku še kaj spremenilo in kako bi se klinu bolje reklo, naj uganejo premogarji, ki jih je v Sloveniji na tisoče, medtem ko železove rude pri nas več ne koplje živa duša.

V Kamni gorici ni več najti rudarskega znaka, pač pa je na kamnitem podboju Smrekarjeve hiše v sklepniku letnica 1822 in v ogljih klešče in kladivo, žebljarsko znamenje (foto Sl. Skriba, februar 1962)

Priobčujem letos na Gorenjskem ugotovljene rudarske znake s slikami in opisi, katerih trije in sicer št. 10, 14 in 18 so bili objavljeni že v 1. številki Kronike. Tu so dodani informativno še znaki št. 19, 20 in 21 od drugod ter št. 22 kot nerudarski iz Kamne gorice. Na strani 371 ima Müllner (Geschichte des Eisens) risbo razpadle fasade Stare fužine iz 1895. Nad portalom je bil narisani znak s kladivom in klinom. Sliko rudosledne table iz Železnikov iz 1885 z rudarskim znakom so prinesli Loški razgledi 1960, tablo hrani Loški muzej. Rudarski znak v zidnem ometu je bilo videti na hiši, ki je bila nekdanj last Matije Škriba, »vogomoštra« Spodnje

fužine v Kropi, ki je podrta zaradi razširitve ceste v Kotel. Dobro oko opazi nekaj rudarskemu znaku podobnega v železniških vozniških redih za vlake ob delavnikih.

OPOMBE

Viri in slovstvo: Wort und Werkzeug in den Predigten des Johann Mathesius, Deutsches Museum, 1932. — Heimatmuseum, Eisenerz, 1948. — Vordernberg und seine technischen Merkmale, Leobener Grüne Heft 37.

Risbe v tej in prejšnji številki Kronike so delo Boštjana Gašpersiča, risbe iz Železnikov pa delo Jelke Žumrove.

VIŠJE ŠOLE NA SLOVENSKEM OZEMLJU V XVII. IN XVIII. STOLETJU

BRANKO REISP

I.

Prve srednjeveške univerze niso državne institucije in nimajo nacionalnega značaja; veljajo za organe katoliške svetovne cerkve in so principialno nadnacionalne kakor cerkev sama. Na zunaj se to izraža tako, da je latinščina še globoko v XVIII. stoletju edini učni in občevalni jezik. Namen univerze ni samo gojitev znanosti, temveč tudi nadzor duhovnega življenja. Pripadniki univerze brez razlike stopnje in položaja, učitelji in učenci, predstavljajo na zunaj skupnost, »Universitas magistrorum et scholarium«. Pod privilegiji in sodstvom univerze stoje tudi tako imenovani »akademski meščani«, apotekarji, knjigotržci pa tudi rokodelci in služabniki, ki so v kakršnikoli zvezi z univerzo.

Študije začenjajo z 2-letnim artističnim pripravljalnim kurzom. Prvotno je bil namenjen ta kurz tako imenovanim »septem artibus«, in sicer trem, ki omogočajo človeku, da se pravilno, lepo in jasno izraža (gramatika, retorika, dialektika) in štirim, ki mu omogočajo dojeti harmonijo sveta (aritmetika, geometrija, astronomija, muzika). Ta nižja fakulteta, ki se imenuje od XVII. stoletja naprej tudi filozofska fakulteta, je prvotno povsod začetnica višjega študija. Obiskovati so jo morali vsi, ki so hoteli prestopiti na višje fakultete: pravo, teologijo in medicino, na katerih pa je trajal študij pet ali več let. Na srednjeveških univerzah so bile tri akademske stopnje:

1. bakalaver je starejši študent, ki pomaga učitelju in kolegom,

2. licenciat lahko že uči, vendar pod nadzorstvom magistra,

3. magister, ali od XV. stoletja pogosto imenovan doktor, ima sposobnost in celo dolžnost poučevati.

Ogromna je razlika med srednjeveškim in današnjim znanstvom. Sholastika je posredovala le malo spoznanj, toda glavni namen ji je bila šola duha in spomina, zato se omeji na posamezna dela, ki jih vedno znova komentira. Seznama predavanj ni bilo, vse je bilo improvizirano. Študentje in tudi doktorji so radi potovali. Često se je zgodilo, da je prišel na univerzo nadpovprečen učitelj, pa tam ni ostal dolgo in njegova stroka je ostala nezasedena. Začetniku je bilo treba posredovati, kako se da znanje logično razdeliti in kaj sodijo o tem avtoritete. Globlja spoznanja doseči in posredovati jih, je bila stvar posameznikov. Tudi srednji vek je poznal prirodne in eksperimentalne vede, vendar le-te po tedanjem mnenju niso imele mesta na univerzi.

V poznem srednjem veku je za deželne gospode ustanovitev univerze problem osebne in dinastične slave, zasledujejo pa tudi že praktične namene, ker zahtevajo začetki državne uprave juriste, izobražene v smislu politike deželnega gospoda. Rezultat takih prizadevanj je dunajska univerza, ki jo je ustanovil leta 1365 vojvoda Rudolf IV. Univerza je preživljala težke krize še več stoletij po ustanovitvi predvsem zaradi slabih finančnih pogojev, pozneje v času turškega nadiranja v Srednjo Evropo pa tudi zaradi nemirnega in neugodnega političnega položaja v tem delu sveta. Zlasti težko so priza-

deli univerzo reformacijski boji. Leta 1591, po ustanovitvi jezuitskega kolegija, pa ji začno konkurirati tudi jezuiti. Tak položaj je rodil številne spore, zmagajo pa jezuiti, ki dobe leta 1623 univerzo skoraj popolnoma v svoje roke, zlasti pa še teološko in filozofsko fakulteto. Ti dve fakulteti pod jezuitskim vodstvom odslej dobro uspevata, medicinska in juridična pa skoraj propadeta. Neugodne razmere na dunajski univerzi so karakteristične, ker kažejo kulturno zaostalost na periferiji zahoda.

Splošni razvoj univerz v XVI. in XVII. stoletju je v znamenju cerkvenega razkola. Univerze izgublajo stari univerzalistični in internacionalistični značaj. Prevlada teritorialni princip; vsaka večja pokrajina in mesto stremita za tem, da bi na svoji univerzi vzgojila duhovne in svetne uradnike. Zato nastane mnogo novih katoliških in protestantskih univerz in tudi novih »akademskih gimnazij«. Univerzitetna ustava se nekoliko spremeni, ohranjene pa so štiri fakultete z rektorji in dekani. Ohranjena je artistska oziroma filozofska fakulteta kot splošnoznanstveni učni zavod, nad katerim so tri druge strokovne fakultete. Ta nova fakulteta pa se od stare artistske, ki je bila izpolnjena v glavnem s študijem Aristotela, razlikuje po tem, da goji humanistični študij, kateremu se priključi še zgodovina, pa tudi prirodne vede pridobe na pomenu, čeprav se primerno razvijajo šele v XVIII. stoletju. Zaradi novih pogojev in zahtev časa se zelo razvijeta teološka in pravna fakulteta, medtem ko je medicinska še nepomembna.

Šolska reforma v katoliških pokrajinah se razlikuje od reforme v protestantskih deželah. Tu se ustanavljajo knežje šole. V katoliških deželah pa se ne ustanavljajo državne šole niti neposredno cerkvene, temveč šole nekakšne internacionalne družbe, to je jezuitskega reda. Jezuitski cilji: obnova cerkve, podrejanje sveta papeževi oblasti, zlasti pa spreobračanje odpadnikov, bi se dosegli le, če se posreči vzgojiti izobraženo, moralno in disciplinirano duhovščino. To je mogoče doseči le s šolo. Zato je imel red že okoli leta 1600 v svojih rokah večji del katoliškega šolstva, v Nemčiji predvsem v deželah Habsburžanov, Wittelsbachovcev ter ob Renu in Maini. Kolegije so ustanavljali in vzdrževali svetni in duhovni knezi, nekatere pa mesta in privatniki. Jezuiti prevzamejo fundacijo in nadzorstvo nad poukom brez vsake omejitve in vpliva. Patroni nimajo pravice vmešavati se v delo ustanove. Zato je jezuitsko šolstvo v organizacijskem pogledu res izredno.

Vse jezuitske šole so bile bolj ali manj enako organizirane. Dokončni šolski red je

izšel po skrbnih in dolgotrajnih predelavah leta 1599 pod naslovom: Ratio atque institutio studiorum Societatis Jesu; izdal pa ga je peti redovni general Claudius Aquaviva in je ostal temelj jezuitskemu šolstvu do razpusta reda leta 1773. Šolski red v podrobnostih so določala tako imenovana Consuetudinaria, ki so urejala običaje v posameznih provincah. Za avstrijsko provinco so bila izdana leta 1640.

V filozofskih tečajih jezuitskih kolegijev so poučevali logiko (dialektiko), matematiko, fiziko, metafiziko, etiko in kazuistiko, to je del morale, ki se ukvarja z načeli, po katerih se rešujejo težji primeri vesti. Predavanja so trajala dopoldne in popoldne po eno uro, po predavanju pa so študentje eno uro snov ponavljali. Dopoldne je bila tudi maša. V soboto je bila javna disputacija, ko so študentje zagovarjali to ali ono tezo. Mesečna disputacija je trajala ves dan ob navzočnosti vsaj treh profesorjev in njihovih slušateljev. Obravnava filozofije je bila sholastična, izgubljala se je v vedno večjih špekulacijah, pri tem pa je izpuščala potrebne in praktične stvari. Mnogo so razpravljali o tem, koliko časa naj tak filozofski kurz traja. Splošna težnja jezuitov je bila, naj bi trajal tri leta. Ponekod so se vdali prizadevanju oblasti in želji študentov, da bi prišli čimprej do svojega strokovnega študija, to je medicine in prava, in so zato uvedli dvoletni kurz. Na teološki fakulteti je trajal študij štiri leta. Poučevali so sv. pismo stare in nove zaveze, sholastično teologijo, cerkveno zgodovino, grščino in hebrejščino.

Jezuitsko gimnazijo v Gradcu so leta 1585 povzdignili v teološko in filozofsko fakulteto. Od drugih kolegijev v avstrijski redovni provinci sta tudi kolegija v Olomucu leta 1581 in v Innsbrucku leta 1671 postala univerzi. Poleg univerz so nastajale vedno številnejše »male akademije«, to je gimnazije, ki so jim dodali filozofski in teološki kurz. Ti kolegiji so bili enako organizirani kakor univerze. Namen jim je bil, da bi sinovom revnejših staršev omogočili izobraževanje v domačem kraju. Slišati je bilo tudi ugovore proti preštevilnim akademijam, češ da znižujejo raven univerz in jim jemljejo ugled.

Študentje so imeli svojo posebno nošo; ogrnjeni so bili v nekakšen plašč, lase pa so imeli na kratko ostrižene. Po vzoru landsknehtov pa se je kmalu začelo širiti razkošje v obleki in frizuri. Jezuiti so se temu bolj ali manj uspešno upirali. Na jezuitske univerze so prodrli tudi nekateri srednjeveški nemški študentski običaji, npr. »depozicija«, ki so jo morali jezuiti obdržati, ker bi sicer njihove študente drugi akademiki zasramo-

vali. Prvotno je bil ta običaj preizkušnja poguma in potrpežljivosti novega študenta, praktično pa so uganjali z novincem vse mogoče surovosti. V začetku XVI. stoletja je bila depozicija skoraj oficialen akt in prav tako važna za študenta kakor imatrikulacija, ki je bila brez depozicije sploh nemogoča. V XVI. stoletju se pojavi tudi »penalizem«, enkratni akt depozicije se raztegne na celo prvo leto. Proti koncu tega stoletja so začeli ostreje nastopati zoper nesmiselne in škodljive običaje, zato se penalizem na jezuitskih univerzah ni uveljavil. V avstrijski provinci je bila depozicija po vizitaciji Montmorencyja odpravljena, pozneje pa z nekaterimi olajšavami na Dunaju, v Gradcu in drugod zopet prevzeta.

Tudi pri promocijah so bili v navadi nesmiselni običaji, ki so bili povezani z visokimi taksami in stroški za obleko, za razdelitev rokavic povabljenim gostom in za doktorsko kosilo, ki se ga je udeležilo večasih tudi po več sto povablencev. Ostal je tudi običaj, da je moral bakalaver ali magister odgovoriti na določeno število nesmiselnih vprašanj. V Gradcu je l. 1678 izšla celo zbirka takih vprašanj. Ob promociji so izdali teze v bolj ali manj dragoceni opremi. V Gradcu so od leta 1662 uvedli običaj, da so posvetili učenci retorike novo promoviranemu magistru, učenci poezije pa bakalavru tiskano spomenico. Pred promocijo so bili nekateri izpiti, tako moralni izpit (examen morum) o domovini, starših, prejšnjih kaznih, vedenju itd. Samo svobodnjak ali osvobojenec je smel promovirati. Če je kandidat moralno ustrezal, je moral opraviti izpite iz učne snovi. Ti so trajali na filozofiji tričetrt ure. Po izpiti so kandidatom sporočili dobro novico (bona nova) in prebrali iz kataloga njihov uspeh. Promociji je nato nujno sledila še depozicija.

Splošni propad šolstva po tridesetletni vojni je zajel tudi jezuitske zavode. Zaradi vojne je disciplina med študenti zelo trpela. Številni so bili tepeži in poboji, kvartanje, praznoverje in druge kršitve statutov. Šolska vodstva so take prestopke kaznovala z zaporom ali denarno kaznijo, v hudih primerih pa celo z izključitvijo. Univerze in tudi študentje sami so ljubosumno čuvali avtonomnost univerzitetnega sodstva. Vmešavanje mestne policije in vojske pri aretaciji študentov so smatrali za kršitev akademskih privilegijev. Po tridesetletni vojni se je zelo povečal dotok študentov na gimnazije in univerze. Zlasti nekateri zavodi so bili prenapolnjeni. Povprečno število slušateljev v Gradcu je v drugi polovici XVII. stoletja do 1200, leta 1678 in 1697 pa celo do 1500. Predavalnice so bile tako napolnjene, da sluša-

telji niso mogli sedeti in so pisali stoje ali na kolenih. V Ljubljani je leta 1694 v kolegiju z višjimi fakultetami skupaj skoraj 700 študentov. Leta 1665 je bilo v Celovcu 629, leta 1694 pa 686 študentov. Za leto 1665 sta izpričana v Gorici 502 študenta. Razširile so se nekatere slabe navade, kakor potepanje in prosjačenje. Število dijakov so skušali znižati s strožjimi izpiti, pogoste pa so bile tudi izključitve, ki so prizadele zlasti revnejše dijake. Letni odmor je trajal na višjih študijah eden do dva meseca. Veljalo je načelo: čim višje študije, tem več odmora. Na univerzi ni bilo predavanj tudi okrog božičnih in velikonočnih praznikov. Poleg počitnic je bilo še dosti drugih prostih dni.

Ob koncu XVII. stoletja vlada na univerzah še vedno stari sholastični duh. Teološko-cerkveni interesi, odločilni v času reformacije in protireformacije, pa stopijo v XVII. stoletju po težkih verskih vojnah zaradi moderne filozofije in znanosti v ozadje. Pomembne spremembe se pa izvrše v političnem in socialnem življenju. Moderna država doseže v absolutni monarhiji Ludovika XIV. svoj višek. V Nemčiji se s politično razdrobljenostjo po tridesetletni vojni ustvarijo v novih rezidenčnih mestih središča duhovnega in političnega življenja. Veliki dosežki v znanosti in umetnosti so spremenili odnos do antike. Z omalovaževanjem gledajo racionalisti na Aristotela, univerze pa se ga še drže, zato prezirajo te zaostale ustanove, kjer disputirajo in govoričijo, realnih znanosti pa ne posredujejo. V Nemčiji nastanejo prve moderne univerze v Halleu leta 1694 in Göttingenu leta 1737. Te sprejmejo moderno filozofijo in znanost, ki se je doslej razvijala le privatno, in razglase princip svobode mišljenja in učenja. Doslej pa je vladalo na protestantskih kakor tudi katoliških univerzah načelo, da je profesor posređoval le sprejeto znanje.

Novi smeri, ki se porajajo v zahodni Evropi v XVII. stoletju, zadenejo na jezuitski duhovni sistem, ki je združeval humanistično obliko s sholastično vsebino. Ugled jezuitskega šolstva začne močno padati zaradi zavračanja novosti na religioznem in intelektualnem področju. Posledica tega je bila nazadovanje šolstva in nezaupanje do reda. Poskusi, reformirati jezuitsko šolstvo se začno že začetek XVIII. stoletja, toda tudi prva učna reforma na univerzi leta 1755 ni rodila nobenih sadov. Šele po končani nasledstveni vojni je Marija Terezija uvedla vrsto reform, ki so do konca XVIII. stoletja visoko šolo spremenile do temelja. Ne le druge nemške, temveč tudi avstrijske univerze se organizirajo po novih načelih:

a) moderna filozofija in znanost dobi pristop na vse fakultete;

b) princip svobode raziskovanja in znanosti prodre in se kljub nasprotovanju uveljavi kot osnovni zakon univerz;

c) zelo se je spremenila oblika akademskega pouka; na mesto stare »lectio«, to je razlage predpisanih tekstov, nastopi predavanje, to je sistematični znanstveni sestavek;

č) nemški jezik postane učni jezik z izjemo nekaterih filozofskih predavanj in katol. teologije, ki se še predavajo v latinščini.

d) klasični študij ne stremi več za neolatiškimi deli, ampak raziskuje antične pisce.

Reforma študija v Avstriji se je opravila najprej na medicinski fakulteti na Dunaju leta 1749 po predlogih Gerharda van Swieten. Reforma se leta 1752 raztegne še na druge fakultete. Voljeni univerzitetni rektorji in dekani fakultet se omejijo na upravo ekonomskih in pravnih poslov kolegija, v pedagoško-didaktičnem delovanju pa jih nadomeste direktorji, ki jih imenujejo. Najvišja prosvetna oblast postane študijska in knjižnoscenzurna dvorna komisija, ustanovljena leta 1760. Njen prvi predsednik je bil dunajski nadškof Migazzi, drugi pa Gerhard van Swieten. V posameznih deželah nastanejo študijske komisije, katerih člani so tudi direktorji fakultet.

Reforme temeljito spremenene posamezne fakultete. Juridična fakulteta naj vzgaja nastajajoči uradniški državi njene uradnike, zato se uvajajo novi predmeti: državno in ljudsko pravo, deželno pravo, državna zgodovina in kriminalno pravo. Leta 1763 je dodana še stolica za policijsko in kameralno znanost, v današnjem smislu torej državnoznanstvo.

Na filozofski fakulteti reforma še upošteva prevlado jezuitskega reda in je njen namen sprva le štednja. Splošni predpisi o ureditvi humanističnih in filozofskih študij izidejo leta 1753. Filozofski kurz se skrajša na dve leti. V prvem letniku se predavajo: uvod v filozofijo, logika, metafizika in matematika, v drugem letniku pa prirodoslovje, fizika in etika (z moralno filozofijo, pravno filozofijo in politiko z nacionalno ekonomijo). Za kandidate teologije je študij matematike, prirodoslovja in fizike neobvezen. To leto je prineslo tudi pomemben prelom v dosedanjem latinskem značaju filozofske izobrazbe. Na dunajski univerzi se uvede elokvenca, to je gramatika in stilistika nemškega jezika, ki ga predava Slovenec Žiga Popovič (1705—1774). Na tako imenovanih »malih univerzah« (npr. v Ljubljani in Celovcu) se poostrijo zahteve za doseg akademskih stopenj (bakkalavreata).

Ukinitev jezuitskega reda leta 1773 je odprla pot novim reformam. Naslednje leto napravi komisija pod Martinijevim vplivom načrt za reformo filozofskega študija, ki ga je potrdila cesarica. Nov učni načrt zopet skrajša počitnice, matematično-fizikalni predmeti pa postanejo obvezni tudi za kandidate teologije. V prvem letniku predavajo logiko (s psihologijo), metafiziko, etiko (moralno in pravno filozofijo), elemente čiste matematike, aritmetiko, algebro, geometrijo in trigonometrijo; v drugem letniku pa fiziko in praktično matematiko. Zgodovina dobi mesto na juridični fakulteti; prirodoslovje, višja matematika, astronomija, estetika, klasična in nemška literatura in moderni jeziki so neobligatni predmeti. Akademski stopnji filozofske fakultete ostaneta le še dve, magister in doktor. Gimnazija s petimi razredi in akademija z dvema letnikoma sta sicer ločena zavoda, toda povezana med seboj, ker se snov navezuje in izpopolnjuje. Najmanjše so bile spremembe na teološki fakulteti.

Za vlade Jožefa II. delujeta prosvetljenca Jožef Sonnenfels in Gotfrid van Swieten. Poudarja se koristna in praktična stran znanosti, teoretična znanost pa se skuša odpraviti. Na univerzah se leta 1781 odpravijo zadnji ostanki srednjeveške imunitete, lastnega sodstva in upravljanja premoženja. Univerze v Gradcu, Olomucu in Innsbrucku se pretvorijo leta 1782 v liceje, na njih je filozofski študij skrajšan, namesto medicinske fakultete pa imajo samo nižji kirurški študij. Tudi manjše univerze, npr. v Ljubljani in Celovcu preosnujejo v liceje in se tudi tu uvede kirurški študij. Vse druge avstrijske visoke šole se postavijo v isto vrsto. Univerze si medsebojno priznajo doktorate.

Filozofska fakulteta dobi še tretji letnik. Leta 1786 je odpravljen naslov »magister artium« in tudi na filozofiji se zaključí študij z doktoratom, za kar je potrebno opraviti tri rigoroze. Od leta 1786 se poučuje v prvem letniku logika z empirično psihologijo in metafiziko, kozmologija, matematika, splošno prirodoslovje in klasiki filozofije; v drugem letniku fizika, matematika, splošna zgodovina, klasiki filozofske literature; v tretjem letniku pa metafizika, praktična filozofija, teorija umetnosti, splošna zgodovina in klasično leposlovje. Predavanja iz starinoslovja, numizmatike, diplomatike, tehnologije in praktične geometrije niso bila obvezna. Filozofski kurz je imel še vedno karakter predstopnje za druge fakultete, kljub tretjemu letniku in doktoratu. Učni načrti višjih fakultet se le malo spremenijo, skrajša pa se študijski čas na štiri leta. O samostojnem znanstvenem delu profesorjev v tem sistemu

ni govora, študentje pa so morali na hitro predelati maso snovi in so jo površno memorirali. Posebno poglavje pa predstavlja razvoj medicinske fakultete. Prosvetljenstvo je vek za razcvet medicine; na dunajski univerzi je tedaj delovalo večje število nadvse pomembnih raziskovavcev in utemeljiteljev nove medicinske znanosti.

Za Leopolda II. se uvede pomembna novost. Odpravijo se študijski direktorji in se s študijskimi konsesi in učiteljskimi skupščinami uveljavi v šolstvu neke vrste samouprava. Študijski pritisk je bil olajšan, kar omogoči tudi temeljitejše znanstveno delo. Za vlade Franca I. prevzame vodstvo študijske dvorne komisije Rottenham. Študijska zakonodaja se omejuje nekaj let le na disciplinske uredbe. Leta 1802 pa se spet uvedejo študijski direktorji in se odpravijo študijski konsesi.

II.

LJUBLJANA — Na popolni jezuitski gimnaziji začne l. 1628¹ predavati en profesor kontraverze in l. 1633 dva profesorja kazuistik (Herman Horst in Mihael Divinar).² Ta predavanja poslušala l. 1634 poleg 30 zunanjih še 12 jezuitskih sholastikov; l. 1665 pa je slušatelj moralke 36.³ Ko pride leta 1651 profesor moralne teologije Franc Harrer in začne prefekt Ludvik Schönleben na ukaz provinciala leta 1655 poučevati dialektiko (logiko), je bil višji kurz teologije izgrajen.⁴ Za leto 1695 se navaja kot učno osebje: rektor kolegija Anton Gregorius, prefekt superiorum scholarum Fr. Pröller in prefekt humaniorum scholarum C. Haas.⁵ Torej se leta 1695 izrecno ločijo scholae superiores in humaniores.

Na prelomu stoletja so s prizadevanji, izpopolniti univerzo v Gradcu s pravno in medicinsko fakulteto, nedvomno v zvezi tudi podobna prizadevanja v Ljubljani. Zanimiv dokaz za to se nam je ohranil v semeniški knjižnici: osnutek proračuna za univerzo na treh lističih Janeza Gregorja Dolničarja.⁶ Dokler ni bila organizirana fakulteta, so si pomagali ne samo v Gradcu, temveč tudi drugod, z zasebnimi predavanji, ki jih je oblast priznala in podpirala. Podoben poskus je znan tudi iz Ljubljane, ko je leta 1710 odprl zasebna juridična predavanja (predaval je »Instituta«) vicedomov tajnik in fiskal Franc Kristof Bogataj (Wogathai).⁷ Ali so se ta predavanja kasneje nadaljevala, ni znano. V prizadevanjih, da bi izpopolnili filozofski študij, so mecenari prispevali večje zneske.⁸

Prvič v zgodovinskem razvoju so se v Ljubljani pokazali ugodni pogoji za organizacijo

popolne univerze na prelomu XVII. v XVIII. stoletje. Na tako možnost kažejo nekateri kulturni pojavi in prizadevanja določenega kroga znanstvenikov. Premagane so bile težke posledice tridesetletne vojne, politično razdrobljena, gospodarsko in kulturno omrtvela Nemčija ne vpliva več na naše dežele. Pokaže se vpliv bližnje Italije; pri nas zmaguje baročna smer v umetnosti in v življenju. Meščanska in plemiška plast je zaradi zvez z Italijo že tri leta po ustanovitvi rimske Arkadije presadila to ustanovo na naša tla kot Akademijo operosorum (1695). V njej se uveljavlja pesništvo, še bolj pa znanost. Najznamenitejši člani so bili Janez Krstnik Prešeren (1656—1704) iz Hraš pri Lescah, stolni prošt v Ljubljani, pobudnik in prvi predsednik Akademije; Janez Gregor Dolničar (Thalnitscher) (1655—1719) iz Ljubljane, mestni sindik; Ivan Štefan Florjančič (1665—1709), odvetnik deželnih stanov, sloveč jurist in numizmatik; Marko Grbec (1658—1718) iz Št. Vida pri Stični, deželni fizik in znanstvenik. Vsi navedeni so v latinščini pisali razna znanstvena dela in razprave. Od leta 1698 obstaja v Ljubljani Collegium juridicum Labacense. Člani kolegija so obhajali spomin zaščitnika juristov sv. Ivona še leta 1710. Ustanovnik kolegija je bil Janez Andrej Mu-

TENTAMEN PUBLICUM
EX
LINGUÆ HEBRÆÆ
RUDIMENTIS,
QUOD
IN CÆS. REGIA ACADEMIA LABACENSIS
EX PRAELECTIONIBUS
JACOBI SORTSCHAN, Presbyteri Sæcularis,
SS. Theologiæ Doctoris, & Cæs. Regii Linguarum orientali-
taliæ, & Hermeneutices Sæcriæ Professoris publ. & ord.
SUBIBUNT
Reverenti, Eruditi, ac Fidei Dediti
BARTHOLOMÆUS BASTIANTSCHITSCH,
Carn. Mofehnachenfis.
LUCAS GERIOL, Carn. Pillichgraz.
VALENTINUS TERBOSCHECK, Styr. Oberb.
MATTHÆUS WOLFF, Carn. Rathmonfhorf.
CLERICI DIOECESEOS LABACENSIS, HISTORIÆ
ECCLESIASTICÆ, & LINGUARUM ORIENTA-
LIUM AUDITORES.
ANNO M. DCC. LXXVII. Die JUNII.
LABACI,
TYTIS JOANNIS FRIDERICI EGER.

Naslovna stran tiskane teze za disputacijo o hebrejščini (ljubljanški tisk, 1777)

gerle, pomemben član pa je bil tudi I. Š. Florjančič. Operoz Janez Bertold Höffern je leta 1701 ustanovil *Academia philharmoniconum*, istega leta pa se omenja tudi risarsko društvo, *Academia incultorum*. Prava podružnica rimske Arkadije, *Academia Emonia* nastane leta 1709, pobudo zanjo pa je dal Aleš Sigmund Dolničar, sin Gregorja Dolničarja. Njen predsednik je postal kanonik Franc Gotfrid Billichgraz. Od leta 1678 ima Ljubljana zopet svojo tiskarno. Nenavadno živa kulturna dejavnost te generacije po Schönlebnu in Valvasorju spominja, v skromnejši meri seveda, na protestantsko generacijo pred dobrimi sto leti, ki pa je za razliko od te generacije jemala pobude iz severne nemške reformacije. Jezuiti so bili kot odločilni kulturni faktor v avstrijskih deželah tem prizadevanjem nasprotni. Splošnemu razvoju in želji ugodijo le toliko, da razširijo filozofske in teološke študije, ki so slej ko prej še monopol reda. Od leta 1705 dalje uvajajo logiko in cerkveno pravo, nato fiziko in metafiziko, tako da konča leta 1707 prvi triletni kurz filozofije. Tega leta imajo jezuiti na zavodu 795 učencev, od tega 247 na višji šoli.⁹ Leta 1712 se omenjajo na kolegiju naslednji profesorji: rektor Andrej Mögerl; »*praefectus altiorum scholarum*« in profesor kanonskega prava C. Enders; »*praefectus inferiorum scholarum*« in profesor kazuistike W. Lewenberg; profesor kazuistike J. Kappus; profesor metafizike J. Teiss; profesor fizike F. Rain; profesor logike in matheze J. Leger. »*Auditores philosophiae*« se dele v »*auditores in primi*« ali »*secundi anni*« in v »*auditores matheseos*«.¹⁰

Rezultat in trajnejša pridobitev vseh teh prizadevanj sta torej triletna filozofska in izpopolnjena teološka fakulteta. Za vse te študije pa je značilen konservativizem, ki je načrtan v *Ratio atque institutio studiorum S. J.* in daje karakteristiko šolstva do razpusta reda.

Težnjam časa so jezuiti neradi popuščali in le počasi uvajali realije v svoje šole. Kljub temu so sredi XVIII. stoletja predavali trije pomembni profesorji za realije: Franc Ks. Wulfen (1728—1805), profesor logike, metafizike in matematike, je prvi v Ljubljani predaval o Newtonovi fiziki in sodeloval s Scopolijem pri raziskovanju rastlinstva; Gabriel Gruber (1740—1806), po rodu Dunajčan, profesor za geometrijo, fiziko in risanje; Jožef Maffei (1742—1807) iz Gorice, matematik in stavbenik. Vzgojili so slavnega slovenskega matematika, fizika in topničarja Jurija Vego (1754—1802). Gruber in Maffei pa sta zasebno poučevala nekaj časa tudi prosvetljenca Žigo Zoisa.

V navadi so bile javne disputacije iz pomeznih znanosti po tiskanih tezah. Navajam dva njihova naslova:

1. *Tentamen publicum ex linguae hebraeae rudimentis, quod in Caes. Regia Academia Labacensi ex praelectionibus Jacobi Sortschan, Presbyteri Saecularis, SS. Theologiae Doctoris, & Caes. Regii Linguarum orientalium, & Heremeneutices Sacrae Professoris publ. & ord. subibunt. Reverendi, Eruditi, ac Perdocti Domini Bartholomaeus Bastianschitsch, Carn. Möschnachensis. Lucas Geriol, Carn. Pillichgraz. Valentinus Terboscheck, Styr. Oberb. Matthaeus Wolff, Carn. Rathmonstorf. Clerici dioeceseos labacensis, historiae ecclesiasticae, & linguarum orientalium auditores. Anno M. DCC. LXXVII. Die Junii.*

2. *Tentamen physicum ex astronomia physica quod in aula academica archiducalis Societatis Jesu collegii Labaci anno M. DCC. LXXIII. Ex praelectionibus R. P. Gregor. Schöttl e Soc. Jesu Phys. Prof. Publ. & Ord. subibunt. Perdoct. D. Joann. Bonnes, Carn. Tolmin. Perdoct. D. Ant. Prevodnig, Carn. Möschn. Perdoct. D. Thom. Sedey, Civ. Carn. Labac. Perdoct. D. Jos. Verwega, Austr. Vienn. Philosophiae in 2dum annum Auditores.*

Ob razpustu reda leta 1773 so bile v Ljubljani tele stolice višjega študija: rektor kolegija Kristijan Rieger, prefekt filozofskega študija Ignac Rasp, za logiko in metafiziko Bernard grof Hohenwart, za moralno teologijo Ignac Rosenberger, za cerkveno pravo Jožef Dollhopff, za mehaniko Gabriel Gruber, za fiziko in moralno filozofijo Jurij Schöttl, za matematiko in zgodovino Jožef Maffei, za poljedelstvo (*agraria ars*) Janez Giell.¹¹

Po ukinitvi reda prideta filozofska in teološka fakulteta pod neposredno državno upravo in se preosnujeta v smislu novih stremljenj. Vodstvo fakultet prevzame študijska komisija, sestojeca se iz dveh svetnikov deželnega glavarstva in direktorja teoloških študij, eksjezuiti pa še deloma ostanejo kot nepogrešljive učne moči. Študijsko komisijo leta 1779 sestavljajo: Alojz Adolf grof Auersperg, svetnik; Franc Jožef grof Wurmbrand, svetnik; Jožef Jurij Lenaz, direktor teološke fakultete in Jožef Hübner. Gimnazijska in študijska komisija sta bili leta 1781 združeni.

Učno osebje obeh fakultet leta 1779:

Teološka fakulteta: direktor Jožef Jurij Lenaz, profesor dogmatike; Franc Ziegler, profesor moralne teologije, patristike in pastoralike; Franc Pogačnik, profesor kanonskega prava in cerkvene zgodovine; Jakob Sorčan, profesor orientalskih jezikov in hermenevtike.

Filozofska fakulteta: direktor Jožef Jurij Lenaz; Anton Ambschel, profesor fizike; Anton Tschokel, profesor logike (leta 1780

pa Andrej Novak); Martin Jell, profesor matematike.¹²

Vlada je priključila leta 1782 filozofskemu študiju medikokirurški učni zavod, ki pa leta 1785 ni bil razpuščen kakor filozofska fakulteta. Učni jezik je bil prvotno latinski, od leta 1784 pa nemški. V šolo so lahko stopili tisti, ki so služili tri leta pri kakem ranocelniku za vajuca. Tečaj je trajal prvotno dve leti, ko pa so leta 1784 dovolili vstop tudi absolventom normalke, je trajal tečaj tri leta. Gojenci so morali opraviti semestralne in letne izpite, po drugem letniku pa izpit pred komisijo. Učni načrt je vseboval pouk botanike, nekaj kemije in pouk o notranjih boleznih, kar je poučeval doktor medicine; drug profesor pa je poučeval anatomijo, rnarstvo in porodništvo; ta je dobil leta 1786 asistenta, ki je poučeval anatomijo. Od leta 1794 poučuje še tretji profesor živinozdravništvo. Večjo razširitev učnega načrta so dobile kirurške šole leta 1810. V Ljubljani je bila vpeljana ta študijska reforma seveda šele po avstrijski restavraciji. Profesorji so bili prvotno doktorji medicine ali magistri kirurgije, ki so imeli dober sloves, kasneje pa so morali kandidati za profesuro predložiti še po tri znanstvene razprave. Vodstvo zavoda je bilo poverjeno ravnatelju, ki je bil običajno protomedik province. V prvi dobi sta poučevala na ljubljanski šoli dva svetovno znana profesorja Baltazar Hacquet in Vinko Kern ter porodničar Anton Makovic, ki je za nas odličen kulturni pionir.¹³

Jožef II. je leta 1783 ukinil bogoslovne študije v posameznih škofijah. Za svetni in redovni duhovniški naraščaj so bila osnovana generalna semenišča na Dunaju, v Innsbrucku in Gradcu; študij je bil urejen kakor na univerzi. Teološka fakulteta v Ljubljani je bila razpuščena, profesorji Lenaz, Ziegler, Pogačnik in Sorčan pa so bili premeščeni v Innsbruck.¹⁴

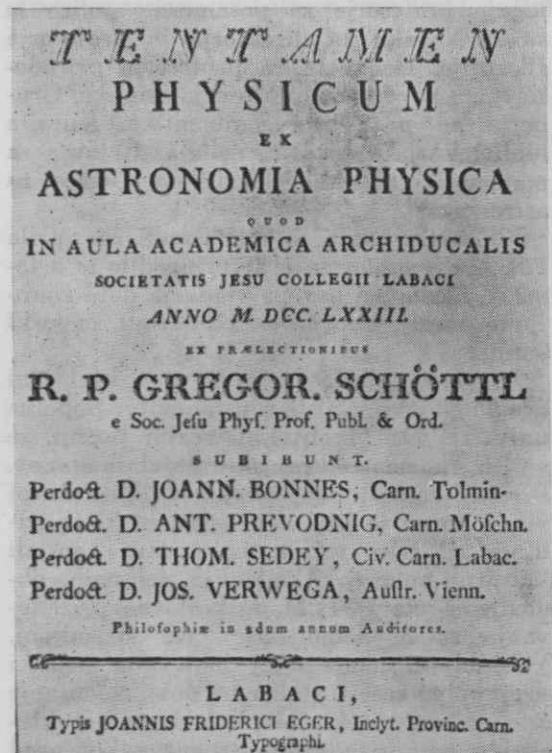
Z dvornim dekretom 20. oktobra 1785 je bila filozofska fakulteta ukinjena z motivacijo, da ne ustreza zahtevanim osnovnim principom. Neposredni povod za ukinitve pa je bila afera profesorja logike Andreja Novaka. V svojih predavanjih je izražal svobodomiselnost svoje dobe, o čemer je direktor filozofskega študija, bivši jezuit Ambschel poročal vladi. Gubernij je Novaka suspendiral, dvorna študijska komisija pa je odstranila Ambschla in nastavila Novaka na dunajskem Terezijanišču ter fakulteto razpustila.¹⁵

Po sto letih je ostala Ljubljana zdaj brez višjih šol. Škof Karel Herberstein je v skrbi, da ne bi ostala škofija brez duhovniškega naraščaja, vložil 7. aprila 1787 pritožbo na

notranjeavstrijski gubernij v Gradcu; kranjski deželni stanovi pa so v dveh vlogah, 27. maja 1786 in 20. aprila 1787, prosili cesarja ne samo, da se spet uvede filozofski študij po starem sistemu, temveč da se organizira po zgledu preosnovane dunajske univerze nova podobna ustanova. Stanovska spomenica je zaradi svoje motivacije in logične ostrine kulturnozgodovinsko zanimiva in karakteristična za stremljenja tega razdobja. Stanovi takole utemeljujejo potrebo po visoki šoli v Ljubljani:

1. vzpostavitev filozofskega študija popolnoma ustreza načelom vladarja, ker je vzgoja razuma osnova človeške sreče, iz katere izhaja čistost vere, dobre nravi, poznanje moralnih in fizičnih pojavov, vodstvo javnih opravil, ubogljivost najvišjim ukazom; torej vsi interesi države in religije. Tako umsko izobrazbo pa daje samo filozofski študij;

2. namen vladajočega šolskega sistema je ne samo razširiti prosvetljenstvo v vseh deželah, temveč tudi odpraviti povsod škodljive predsodke. Lega pokrajine najbolj ustreza namenu, čim uspešneje razširiti te ideje. Dunajske univerze ne more vsakdo posečati, najbližji liceji pa so v Gradcu, Cellovcu, Zagrebu in Padovi. Ljubljana ima s tega stališča najugodnejše pogoje za ustanovitev filozofske šole ne le za Kranjsko, tem-

Naslovna stran tiskane teze za disputacijo o astronomski fiziki (ljubljski tisk, 1775)

več tudi za sosednje dežele: Hrvaško, Furlanijo, Dalmacijo, avstrijsko obalo in beneško kopnino (terra ferma);

3. v pošte v pride tudi gojitev deželnega jezika. Ker pridejo v tujini študirajoči Slovenci v nevarnost, da pozabijo svoj materni jezik, jih je zato težko uporabiti v domovini kot učitelje, duhovnike in civilne uradnike;

4. živosrebrni rudnik Idrija, fužine, tovarne v Ljubljani, Trstu, Gorici in Reki, trgovina preko Trsta in do Beograda tudi zahtevajo svojo višjo šolo;

5. kirurško-anatomska šola potrebuje kot svojo predstopnjo filozofski študij;

6. ustanovitev takega zavoda je tudi v interesu kmetijske družbe;

7. za organizacijo takega študija ima Kranjska nekatere posebne prednosti, kakor biblioteke, zbirke (numizmatične, Hacquetova zbirka naturalij), vse potrebne instrumente za mehaniko, kemijo in ladjedelništvo. Zagotovljena so finančna sredstva iz dotacij, sredstva za znanstvena potovanja učiteljev o počitnicah, obstaja še kapital 22.110 fl iz leta 1704 nekaterih deželanov, namenjen za ureditev univerze, z letnimi obrestmi 884 fl 24 kr. Stanovi so ponudili prazni frančiškanski samostan za normalko, gimnazijo in filozofijo in so ga pripravljene urediti do jeseni leta 1787. Pripravljene so tudi prostore za zvezdarno. Gredo pa še dalje in celo predlagajo profesorje za posamezne stolice in sicer: Novaka za direktorja in profesorja filozofije, Hacqueta za profesorja prirodoslovja, Knaverja za profesorja estetike, Gruberja za profesorja matematike, Kuralta bibliotekarja v Lwowu, Zella iz Celovca za matematiko in Michelazzija iz Gorice za astronomijo.¹⁶

Filozofski študij so spet uvedli 24. aprila 1788. Želji stanov se je torej ugodilo le deloma. Z nastopom novega vladarja dobi Ljubljana nazaj 10. junija 1791 tudi teološki študij.

Za vlade Jožefa II. se torej v Ljubljani drugič pojavijo misli o ustanovitvi popolne univerze. Da so obstajali realni pogoji, se vidi iz spomenice kranjskih deželnih stanov. Prosvetlensko gibanje doseže v tej dobi svoj višek, zopet se pojavi generacija, ki jo odlikuje aktivna težnja, spremeniti zaostali kulturni položaj. Akademija delavnih, obnovljena leta 1781, in jezikoslovna prizadevanja so le delno odsev teh stremeljenj. V Ljubljani deluje v tej dobi vrsta mož, ki so sposobni zasesti stolice na novi, moderneje organizirani visoki šoli. Vendar je karakteristika teh prizadevanj drugačna kot pred osemdesetimi leti, ko se še ni pojavil narodnostni in jezikovni moment. Nova generacija

pa stremi hkrati s sprejemanjem prosvetlenskih idej tudi za spremembo jezikovno-kulturne prakse. Zato začno prosvetljenci z dejavnostjo na slovenskem jezikovnem področju. Zaradi slovenskega kulturnega zamudništva pa je bilo treba začeti z delom pri temeljih. Tudi stremeljenja vladarjev niso šla v smeri razširjanja visokega šolstva. Že Marija Terezija je proti preštevilnim gimnazijam v nekaterih deželah, ostreje pa se pokaže to za Jožefa II., ki osredotoči bogoslovni študij, preosnuje celo univerzi v Gradcu in Innsbrucku v navadne liceje, skrajša študijsko dobo in sploh gleda na šolstvo le z vidika neposrednih praktičnih koristi.

Za vlade Leopolda II. in Franca I. se šolstvo nadalje reorganizira, spremembe pa so bolj upravno-organizacijskega značaja. Z dvornim dekretom 20. aprila 1792 na kranjsko deželno glavarstvo, je ustanovljen na liceju študijski konses, ki začne delovati 16. julija 1792. Študijski konses iz leta 1792 je sestavljen takole: rektor Franc Pogačnik, profesor cerkvene zgodovine; asesorji: s teološke fakultete Martin Koben, profesor orientalskih jezikov; s filozofsko-kirurške fakultete Apfalterer, eksjezuit, bivši učitelj matematike; z gimnazije Florijan Tanhauser, prefekt; iz normalke Anton Mulič, direktor; iz biblioteke Franc Wilde, bibliotekar in profesor filozofije.¹⁷

Vrstni red predsednikov kranjskega študijskega konsesa in obenem rektorjev ljubljanskega liceja: Tomaž Franc Pogačnik, 1792, Franc Wilde, 1792, Jožef Hänle, profesor moralne teologije, 1793, Jurij Grossauer, profesor cerkvenega prava, 1794—1796, Jožef Hänle, 1797, Peter Ferdinand Terler, profesor hermenevtike in novega testameta, 1798, Janez Friderik Kastelic, svetnik deželnega glavarstva in kameralni prokurator, 1799—1801, Jožef Walland, profesor moralne in pastoralne teologije, 1802.¹⁸

Člani učiteljske skupščine leta 1792 so: s teološke fakultete: Janez Tretter, profesor dogmatike, Jožef Hänle, profesor moralne teologije, Kajetan Graf, profesor pastoralne teologije, Peter Terler, profesor hermenevtike in novega testameta; s filozofsko-kirurške fakultete: Anton Gruber, eksjezuit, profesor matematike, Jernej Schaller, eksjezuit, profesor fizike, Jakob Kachelmayer, profesor kirurgije in babištva, (stolica za živinozdravstvo je vakantna), Franc Wilde, bibliotekar in profesor filozofije, Anton Makovic, izredni profesor babištva in slovenskega jezika.¹⁹

Dvorni dekret z dne 29. aprila 1802 imenuje zopet direktorje, nov dekret z dne 22. oktobra 1802 pa ukine študijske konsese. Za

direktorja teološke fakultete je imenovan Jožef Walland, za direktorja kirurško-medicinske fakultete Anton Jelovšek, protomedik, in za direktorja filozofske fakultete Franc Wilde.²⁰

Nekatere oblike višjih šol so bile na slovenskem ozemlju tudi v Celovcu, Gorici in Trstu. Podobno kakor v Ljubljani pa so se višje šole sistematično gradile le v Celovcu.

CELOVEC — Jezuitska gimnazija je popolna leta 1611, leta 1617 pa prideta profesorja za moralno teologijo in dialektiko.²¹ Leta 1652 omogoči ustanova kanclerja Leonharda Schererja v znesku 50.000 fl (za 1 profesorja cerkvenega prava, 2 profesorja moralke in 5 profesorjev filozofije) organizacijo popolnega filozofskega in teološkega kurza. Predavanja se začnejo naslednje leto. Od leta 1655 se predavata tudi etika in matematika, ter pride še nov profesor filozofije, zato je naslednje leto popolni kurz filozofije s 24 študenti prvič končan. Isto leto je prva javna disputacija iz cerkvenega prava po tiskanih tezah. Koroški deželni stanovi dovolijo leta 1678 letno vsoto za tisk in opremo tez devetih najboljših disputantov. Leta 1665 je na moralki 25, metafiziki 35, fiziki 39 in logiki 69 študentov.²² Leta 1765 štejejo višje šole 102 študenta. Ob ukinitvi reda so na filozofski in teološki fakulteti predavali: 1 profesor cerkveno pravo, 2 profesorja moralno teologijo, 2 filozofijo, 1 etiko in 1 matematiko z mehaniko.²³

Celovške višje šole so v naslednjih letih doživljale iste reforme, kakor drugi podobni zavodi v Avstriji. Leta 1782 je dobil Celovec mediko-kirurški študij, podobno organiziran kot v Ljubljani, bogoslovna fakulteta pa je bila naslednje leto razpuščena.

Skromni so podatki za razvoj višjega šolstva na Goriškem in v Trstu.

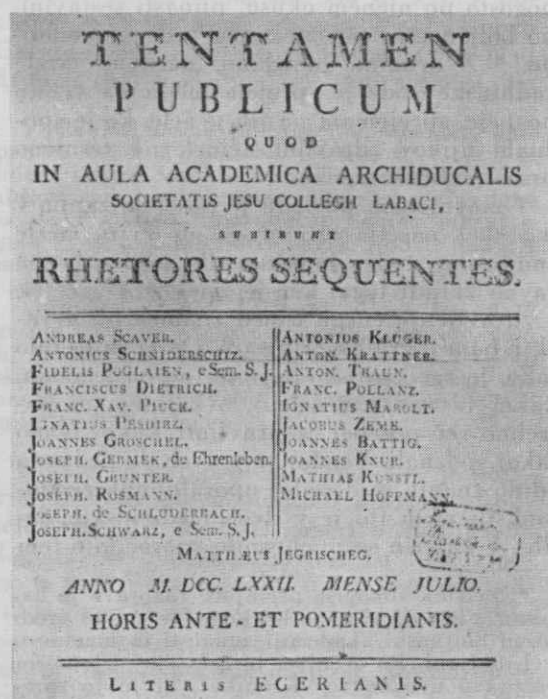
GORICA — Predavanja iz moralke se začno leta 1639, iz logike pa 1650.²⁴ Sredi XVII. stoletja je imela Gorica torej le dveletni kurz filozofije; predavala sta 2 profesorja moralke in 1 filozofijo. Od leta 1697 sta za filozofijo 2 profesorja,²⁵ leta 1700 se začne poučevati tudi fizika, leta 1760 pa še matematika. Leta 1665 je poslušalo moralke 38, filozofijo 25 in dialektiko 27 študentov. Leta 1768 je 161 študentov na višjih študijah.²⁶ Po ukinitvi reda so gimnazijo prevzeli pijaristi.²⁷

TRST — Kvantitativno se šolstvo v Trstu ni moglo prav razviti. Število učencev nikdar ne preseže stotice. Ko se leta 1706 na jezuitski gimnaziji uvede logika in leta 1718 na

željo meščanstva tudi fizika, dobi mesto s tem popoln filozofski kurz. Od leta 1754 se predava po ukazu cesarice navtika in leta 1768 se uvede v vseh razredih aritmetika.²⁸ Teološkega kurza Trst ni imel, le leta 1647 se na željo škofa predava moralke za kler tržaške škofije.²⁹ Po razpustu reda učijo na gimnaziji posvetni učitelji, leta 1792 pa prevzamejo šolo frančiškani.³⁰

OPOMBE

Literatura: Janko Polec, Ljubljansko višje šolstvo v preteklosti in borba za slovensko univerzo. (Zgodovina slovenske univerze v Ljubljani od leta 1929.) Ljubljana 1929. — Bernhard Duhr, Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge. I-IV. Freiburg im Breisgau (idr.) 1907—1928. — Fridrich Paulsen, Das deutsche Bildungswesen in seiner geschichtlichen Entwicklung. (Aus Natur und Geisteswelt, 100) Leipzig 1912. — Adolf Ficker, Geschichte, Organisation und Statistik des österr. Unterrichtswesens. (Bericht über österreichisches Unterrichtswesen.) Wien 1875. — K. A. Schmid, Enzyklopädie des gesamten Erziehungs- und Unterrichtswesens. V. Gotha 1866. — Gustav Strakosch-Grassmann, Bibliographie zur Geschichte des österreichischen Unterrichtswesens. II. Wien 1902. — Wilhelm Böhm, Die Wiener Universität. Wien 1952. — Johann Nečásek, Geschichte des Laibacher Gymnasiums. (Programm und Jahresbericht des k. k. Obergymnasiums zu Laibach 1860, 1861.) — Mat-

Naslovna stran tiskane teze za disputacijo z navedbo govornikov (Ljubljanski tisk, 1772)

thäus Klimesch, Zur Geschichte des Laibacher Gymnasiums, (Jahresbericht des k. k. Staats-Obergymnasiums zu Laibach 1896.) — Norbert Lebinger, Die Reformation und Gegenreformation in Klagenfurt. (Programm des Staats-Obergymnasiums zu Klagenfurt, 1867, 1868.) — Ivan Pintar, Mediko-kirurški učni zavod v Ljubljani, njegov nastanek, razmah in konec. Ljubljana 1939. — Viktor Steska, Dolničarjeva ljubljanska kronika od l. 1660 do l. 1718. IMDK XI, 1901. — Josip Gruden, Zgodovina slovenskega naroda. Celje 1912—1916. — Simon Rutar, Samosvoje mesto Trst in mejna grofija Istra. (Slovenska zemlja. 2.) Ljubljana 1896.

Opombe: 1. Polec, Lj. višje šolstvo, 5. — 2. Nečasek, G. d. Laibacher Gymn., Programm 1860, 6. — 3. Duhr, G. d. Jesuiten III, 206. — 4. Nečasek, G. d. Laibacher Gymn., Programm 1860, 6. — 5. prav tam. — 6. Polec, Lj. višje šolstvo, 10. — 7. Steska, Dolničarjeva lj. kronika, 165. — 8. Polec, Lj. višje šolstvo, 9. — 9. Duhr,

G. d. Jesuiten IV/1, 395. — 10. Nečasek, G. d. Laibacher Gymn., Programm 1860, 6. — 11. Nečasek, G. d. Laibacher Gymn., Programm 1860, 12. — 12. Nečasek, G. d. Laibacher Gymn., Programm 1861, 4. — 13. Pintar, Mediko-kirurški zavod, 9 sl. — 14. Polec, Lj. višje šolstvo, 15. — 15. Polec, Lj. višje šolstvo, 16. — 16. Nečasek, G. d. Laibacher Gymn., Programm 1861, 6-8. — 17. Nečasek, G. d. Laibacher Gymn., Programm 1861, 12. — 18. Klimesch, G. d. Laibacher Gymn., Jahresbericht 1896, 20. — 19. Nečasek, G. d. Laibacher Gymn. Programm 1861, 12. — 20. Klimesch, G. d. Laibacher Gymn., Jahresbericht 1896, 25. — 21. Duhr, G. d. Jesuiten II/1, 341. — 22. Duhr, G. d. Jesuiten III, 205. — 23. Duhr, G. d. Jesuiten IV/1, 396. — 24. Duhr, G. d. Jesuiten II/1, 348. — 25. Duhr, G. d. Jesuiten III, 207. — 26. Duhr, G. d. Jesuiten IV/1, 399. — 27. Gruden, Zg. slov. naroda, 970. — 28. Duhr, G. d. Jesuiten IV/1, 397, 398. — 29. Duhr, G. d. Jesuiten II/1, 350. — 30. Rutar, Samosvoje mesto Trst, 129.

ROGAŠKA SLATINA IN ZRINJSKI*

ADOLF REZEK (ZAGREB)

Pojavi naselij-zdravilišč pri izvirih mrzlih rudninskih voda so časovno vsekakor mlajši kot pojavi pri izvirih naravnih toplih voda, da si je človek poznal in lahko razlikoval tudi mrzlo rudninsko vodo od navadne vode pogosto po njenem okusu, plinasti sestavini, po bolj nemirnem iztekanju vode in podobno.^{1,2} Z drugimi besedami, naravne mrzle rudninske vode je sprejela medicina veliko pozneje, sprejemala pa jih je šele, ko je spoznala njihov zdravilni učinek na resnično prav različne načine.

V omenjenem pogledu je posebno zanimiv nastanek naselja-zdravilišča ob izviru mrzle rudninske vode današnje Rogaške Slatine ravno zaradi tega, ker je imel svoj začetek v zdravljenju enega izmed znamenitih hrvaških banov, grofov Zrinjskih. Da je zares bilo tako, je zgodovinsko dejstvo (ne pa legenda, kakor bi nekateri želeli), o katerem ni potrebno več posebej razpravljati, kakor bomo takoj spoznali. Vendar se v dveh do nedavno edino znanih in dosedaj uporabljenih zgodovinskih virih (to je v dveh medicinskih delih), v katerih se je ohranilo sporočilo o tem

* Izvirnik rokopisa pričujoče razprave je napisan v hrvaščini in je bil konec leta 1960 predložen Slovenski akademiji znanosti in umetnosti v Ljubljani. Po ocenitvi je bilo opozorjeno na razpravo uredništvo »Kronike«, ki jo je sprejelo v objavo in to, po sporazumu z avtorjem, v nekoliko skrajšani obliki ter v slovenskem prevodu (prevedel dr. Ljubo D. Jurkovič).

znamenitem dogodku, izrecno ne govori ne o imenu Zrinjskega (o banih Petru oziroma Nikoli), niti o letu, ko se je to dogodilo. V obeh virih so misli v tekstih neizražene in meglene ter se vlečejo take tudi skozi literaturo vse do naših dni. Čeprav je literatura o Rogaški Slatini izredno obsežna,^{3,4,5} sta nam vendarle znana le dva poskusa, da se vsaj kolikor toliko razjasni nejasnost okrog imena Zrinjskega in okoli letnice dogodka. Prvi je izvirno pisal o tem zdravnik dr. E. H. Frölich v svojih monografijah o Rogaški Slatini pred več kot stodvajset leti kot edini med bivšimi avstrijskimi pisci. Kakor bomo kmalu videli, se je, ne da bi navedel razloge, nagibal k mišljenju, da je to bil hrvaški ban grof Nikola Zrinjski. Polnih sto let pozneje pa je — leta 1936 — načel ta vprašanja, posebno o letnici dogodka, prof. F. Kidrič (s pomočjo prof. F. Šišića), je pa obdelavo opustil s pripombo, da se ta vprašanja po tekstih do tedaj znanih virov ne morejo rešiti. In tako je ostalo oboje še naprej nepojasneno.

Ker sem se pobilže zanimal za življenje in delo starih slatinskih zdravnikov, sem opazil razlike v tekstih posameznih izdaj omenjene monografije dr. Frölicha. Iskanje razlogov, zaradi katerih je ta raziskovavec slatinske zgodovine napisal o Zrinjskem neprimerno več in drugače od vseh drugih svojih sonarodnjakov in piscev, in to nenadoma in ravno

v II. izdaji (leta 1851), t. j. v svoji moški dobi, me je znova privedlo na vprašanje o osebi Zrinjskega, preko tega pa tudi na letnico dogodka. Sprva sem nameraval le nekako dopolniti tisto, kar sem bil o tem že napisal v svoji monografiji o Rogaški Slatini iz leta 1937,³ vendar sta mi temeljitejše poznavanje pretežnega dela literature in arhivskega gradiva, kakor tudi znatno povečanje vsega, kar sem si pridobil v času od omenjenega leta sem, dovolila, da si obe vprašanji ogledam tudi s popolnoma nove plati. To delo sem opravil in to, kar sem mogel ugotoviti, podajam v pričujoči razpravi. Seveda si ne bi upal trditi, da sem delo končal popolnoma brez pomanjkljivosti, vendar pa menim, da bo moja razlaga tega znamenitega dogodka vsekakor za daljši čas izpopolnila dosedanjo znatno vrzel ne le v zgodovini Rogaške Slatine, temveč nasploh.

Za boljše razumevanje razlage dogodkov bo najprej koristno spoznati kratko razdelitev zgodovine Rogaške Slatine, potem pa še najstarejša poročila o izviru (vodi), dokler ob njem še ni bilo nobenega naselja. Preteklost Rogaške Slatine (naselja-zdravilišča) je treba razdeliti v glavnem v pet obdobj: 1. od najstarejših časov pa preko prvih pisanih poročil do obiska enega od hrvaških banov Zrinjskih, oziroma do pojava prve hiše-prenočišča ob samem izviru (l. 1676). To je doba t. im. prve »kmečke« Slatine; 2. od obiska Zrinjskega preko leta 1676 dalje — najprej do leta 1721, t. j. do dneva, ko je izključno pravico do izkoriščanja izvira ali natančneje rečeno pravico do razpečavanja vode kot koncesijo dobila »Družba enajstih dunajskih lekarnarjev«, potem pa dalje do leta 1782, t. j. do časa, ko so dunajski lekarnarji to koncesijo izgubili. Oboje pomeni dobo t. im. »fevdalne« Slatine oziroma Slatine »koncesij«; 3. od l. 1782 do leta 1801, t. j. do časa, ko izvir preide v last države (»štajerskih stanov«). To je doba t. im. druge »kmečke« Slatine; 4. od leta 1801 nekako do leta 1860, t. j. od časa, ko so podrli prvi slatinski »Zdraviliški dom« in dve — tri okoliške stavbe. To je doba t. im. »stanovske« Slatine (deloma pa tudi že »meščanske«, ker se je začela izgradnja že okrog leta 1840) ter 5. od leta 1860 dalje prav do naših dni. To je doba t. im. »meščanske« Rogaške Slatine. Razumljivo je, da je razdelitev drugačna, če se postavi njeno težišče pretežno na razvoj izvira.³

Najstarejše danes znano izročilo, za katero se domneva, da bi se lahko nanašalo na rogaške rudninske vode, izvira iz leta 1142. Stoji v listini o zamenjavi posestva, dogovorjeni med rodbino Sounek (od leta 1341 dalje grofov Celjskih) in salzburškega škofa Konrada, v kateri pa se kot mejnik omenja tudi s kamenjem obzidan studenec, in sicer v občini »Cezt« (leži v neposredni bližini Rogaške Slatine še danes). V slatinsko literaturo je vnesel ta podatek dr. A. Schlossar leta 1904⁶ prav gotovo iz ene od razprav K. Tangla,⁷ ki je prvi poskušal določiti položaj omenjenega posestva ter obenem opozoriti na možno zvezo z rogaškimi izviri. Bolj natančno in kritično je obdelal ta zapisek F. Kovačič v razpravi iz leta 1915⁸ z zaključkom, da je omenjeni »s kamenjem obzidani studenec« pripadal nekdam rogaškemu izviru.

Nadaljnji podatek iz nejasne preteklosti Rogaške Slatine, o katerem se tudi s pravico sodi, da se nanaša na rogaško vodo, izvira že iz dobe tiska, in to iz časa alkemije. Podatek — to je pravzaprav prva »kemična analiza« rogaške vode — je zapisan leta 1572 v znamenitem delu Paracelsovega privrženca, alkimista, zdravnika in rudarja L. Thurneysera,⁹ ki je deloval tudi v teh krajih.¹⁰ Ne polnih deset let kasneje, t. j. leta 1581, pa se omenja »en izvir slatine na Štajerskem« (»Sawerbrunn«) tudi v delu nemškega zdravnika J. T. Tabernaemontanus.¹¹

In končno je znana tudi zgodba o dozdevnem »prvem bolniku«, ki je obiskal rogaški izvir leta 1594. To je zapisano v kroniki, objavljeni osem let pozneje, t. j. leta 1602.¹² Pisec kronike pravi, da se je grof Wolf Ungnad učil v Strassburgu, veliko potoval in zbolel ter po dolgem bolehanju umrl leta 1594 v mestu »Sawern-Brun« v grofiji celjski (lahko je spoznati, da se je to zgodilo 13 let po objavi dela Tabernaemontanus, ki »mesto« imenuje z istim imenom kot kronist). Če se ta podatek zares nanaša na Rogaško Slatino, kar je zelo verjetno, potem bi bil omenjeni Ungnad resnično prvi bolnik, o katerem je iz literature znano, da je obiskal rogaški izvir, in to pred več kot 365 leti.

Kakor je malo poprej povedano, se Zrinjski omenja v zvezi z Rogaško Slatino v dveh tehničnih medicinskih delih, ki je obe napisal sodobnik.

Prvo, starejše delo — »Praxis medicae...« — je iz leta 1680,¹³ napisal pa ga je tedaj znameniti zdravnik dr. P. Sorbait, nekdanji profesor medicine na Dunaju in nekaj časa osebni zdravnik avstrijske cesarice Eleonore, žene cesarja Leopolda I. V tej priročni medicinski knjigi se na str. 534 in 535, v poglavju pod napisom: »Caput X. De Colicâ Curatâ«, bere (str. 534 — stolpec prvi) med drugim tudi naslednje (gl. tudi sliko št. 1):

»Acidulae autem fuerunt Roidschenses, ante paucos annos à Zrinianis Comitibus, forsan, ut bitem, contra Serenissimam Domum Austriacam absque causâ incrementem diluerent, ex antiquo sambuci arboris tronco scaturientes inventae, quae ex ultimis inferioris Styriae finibus quatuor milliariibus infra Petavium...«,

ali v prevodu:

»Rogaške slatine so pred nekaj leti našli grofje Zrinjski, morda zato, da izperejo žolč, ki je brez razloga rasel proti presvitli avstrijski hiši, in so izvrale iz starega bezgovega panja, od končne meje Spodnje Štajerske štiri milje pod Ptujem...«

Kmalu po knjigi prof. Sorbaita se je pojavilo tudi drugo medicinsko delo — »Roitschoerene...«, ki tudi govori o omenjenem dogodku ob rogaškem izviru. To delo je obenem tudi prva monografija o rogaški vodi (tudi danes še najbolj obsežno), po starosti in pomenu pa ena od ne ravno številnih takšnih medicinskih knjig nasploh. Napisal jo je zdravnik in prirodoslovec dr. J. B. Gründel, tedaj mariborski fizik, in objavil v dveh izdajah: prvo leta 1685 v latinščini (tiskana na

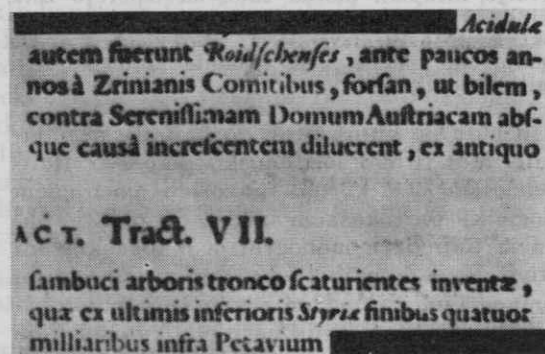
Dunaju),¹⁴ drugo pa leta 1687 v nemščini (tiskana v Gradcu).¹⁵ Omenjenemu je treba takoj dodati, da pripoveduje dr. Gründel o dogodku samo v drugi, t. j. nemški izdaji svoje monografije — v prvi, latinski izdaji pa tega sploh ne omenja. Ta, pravzaprav edina razlika v tekstih omenjenih, tako rekoč zaporednih dveh izdaj je eden od ključnih podatkov za rešitev obeh nakazanih vprašanj. Na pomembnost tega podatka v slatinski literaturi se dosedaj nihče ni oziral, čeprav je gotovo prepolna pripovedovanja o dr. Gründlu, je z maloštevilnimi izjemami in vedno istim obnavljanjem že zdavnaj vražje slabo čtivo.

Poglejmo, kaj je leta 1687 v nemški izdaji »Roitschocrene« (str. 11 in 12) zapisal o dogodku dr. Gründel (gl. tudi sliko št. 2):

»Was die Zeit anbelangt / da diser Sauerbrunn hat anfangen zu floriren / soll sich über die 40. Jahr nicht erstecken / so vil ich von glaubwürdigen Männern hab erfahren können; wie mir der berühmte Professor Herr Doctor Sorbait mündlichen erzehlet / soll ein Graff Zrin diesen Brunnen auff der Jagd ohnegefahr haben angetroffen / und weillen er damahlen mit der schwarzen Gelbsucht überladen / auch Leber und Miltz hart gewesen / hat er angefangen selbigen zu trincken / und dardurch die völlige Gesundheit erhalten / dahero solches in der Nachbarschafft / und auch zu Wienn erschallen / wo gedachter Herr Sorbait hat vil Flaschen bringen lassen / in vilen Curen mit grossen Nutzen probirt / in Welschland und andere Oerther recommendiret / ...«

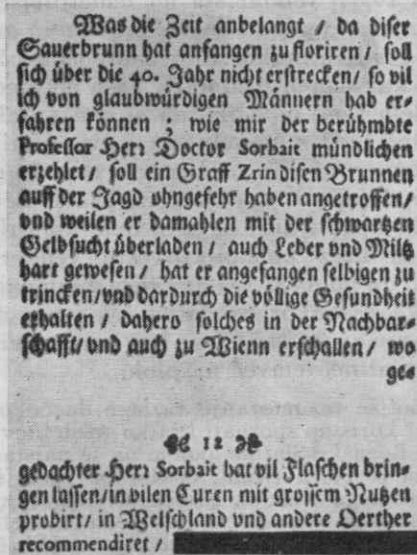
ali v prostem prevodu:

»Kar zadeva čas, ko se je ta Slatina začela razvijati, kolikor sem lahko zvedel od verodostojnih ljudi, najbrž ne presega štiridesetih let, kakor mi je ustno pripovedoval sloviti profesor gospod doktor Sorbait, je na ta izvir slučajno naletel pri lovu neki grof Zrinjski. Ker je bohehal tedaj na hudi zlatenici, otrdela pa so mu jetra in vranica, ga je začel piti ter potem popolnoma ozdravel. To se je zvedelo v sosedstvu in na Dunaju, kamor je omenjeni gospod Sorbait dal poslati veliko steklenic in je z velikim uspehom preizkusil to vodo pri mnogem zdravljenju, ter jo priporočil v Italiji in v drugih krajih...«

Sl. 1. Leto 1680: odlomek iz knjige dunajskega zdravnika prof. P. Sorbaita (loc. cit. 15, str. 534), v katerem je govora o odkritju rogaške vode in o Zrinjskih

Ko smo tako spoznali predmetne tekste iz obeh do zdaj izključno uporabljenih zgodovinskih virov za opis znamenitega dogodka, lahko ponovno trdimo, da je bivanje in zdravljenje enega od Zrinjskih pri rogaškem

Sl. 2. Leto 1687: odlomek iz druge (nemške) izdaje monografije mariborskega zdravnika dr. J. B. Gründla o rogaški vodi (loc. cit. 15, str. 11 in 12), kjer se govori o odkritju vode in o Zrinjskem

izviru popolnoma utemeljena zgodovinska resnica. Tiče se predvsem podatka iz knjige prof. Sorbaita, in ta podatek sam nedvomno dovolj podpre trditev o absolutni resničnosti dogodka. Sicer je ta podatek označen kot tak po vsej pravici v trenutku, ko je prvič stopil v izrazito literaturo o Rogaški Slatini — za čuda šele leta 1838. To je storil dr. E. H. Frölich že v prvi izdaji svoje monografije o Rogaški Slatini.^{16*} Do tega časa pa so se opirala prikazovanja dogodka le na podatek iz nemške izdaje dr. Gründla, latinske izdaje pa, kot rečeno, slatinski pisci niso pogledali.

Ko že govorimo o dr. E. H. Frölichu in o doslej najbolj dragocenem prispevku, ki se je ravno po njegovi zaslugi našel in prenesel v slatinsko literaturo, nam je dana priložnost, da pokažemo tudi njegov opis znamenitega dogodka ob rogaškem izviru, pri tem pa poskusimo razjasniti tudi razlike v tekstu njegovih monografij, ki so me, kot sem omenil v uvodnem delu, neposredno spod-

* Dr. Frölich citata iz knjige prof. Sorbaita ni točno prenesel. Že v I. izdaji (tudi če se ne bi ozirali na točen prenos interpunkcije, akcentov, velikih črk in nekaterih očitnih tiskovnih napak), je izpustil besede: autem fuerunt (iz začetne besede in). Citat je ostal nespremenjen tudi v vseh drugih izdajah.

budile k obdelavi načete tematike. Hkrati je tu priložnost, da nekaj več povemo o omenjenem prizadevanju prof. Kidriča, da reši vprašanje letnice dogodka. Oboje bo omogočilo, da se potem natančneje, kritično in primerjalno bolj izčrpno pretehtajo tudi malo prej prikazani teksti iz knjig prof. Sorbaita in dr. Gründla.

Omenjenega leta, t. j. 1838, je bil dr. Frölich star 27 let^{17,18} in je že istega leta (torej malo po končanem študiju na Dunaju), objavil tudi omenjeno prvo izdajo dobro napisane monografije o Rogaški Slatini,¹⁶ eno leto prej pa tudi bolj obširen članek v strokovnem časopisu¹⁹ ter nato še v nekaj drugih, v glavnem polemičnih spisih.²⁰⁻²⁴ Vendar je šele polnih trinajst let pozneje, t. j. leta 1851, objavil drugo izdajo,²⁵ in nato še nadaljnje tri izdaje, tretjo leta 1856,²⁶ četrto leto 1857²⁷ in peto, zadnjo, leta 1865.²⁸ Primerki teh izdaj so danes precejšnje redkosti, posebno druga izdaja (izvod v Univerzitetni knjižnici v Zagrebu), a ravno v tej izdaji je dr. Frölich prvič, torej že v svojih zrelih letih, opisal dogodek pri rogaškem izviru popolnoma drugače kot v prvi izdaji. Pišoč tu zelo obširno, toda ne tudi kritično in utemeljeno, je nenadoma ugotovil, da se je zdravil z rogaško vodo hrvaški ban grof Nikola Zrinjski. Tako je napisal o banu Nikolu gotovo več, kakor lahko beremo v šolskih zgodovinskih knjigah; ni pozabil niti njegovega literarnega udejstvovanja, a pri njegovih telesnih in duševnih naporih je poiskal celo tudi vzroke za omenjeno bolezen. Vsekakor se je bilo treba vprašati, kaj ga je moglo spodbuditi, da je šele 13 let po I. izdaji navedel ime Zrinjskega, in to ravno Nikole, čeprav mu je moglo biti bolj pri roki, ko se je že odločil za navedbo imena, da po zajedljivih besedah prof. Sorbaita sprejme mnenje, da je to bil ban Peter Zrinjski. Ker pa sploh ni razpravljal o letnici dogodka (pa tudi ne o tistem, ki ga nudi dr. Gründel — navajajoč enostavno, da se je zgodil »okoli leta 1640«), je malo verjetno, da se je odločil za bana Nikolo zato, ker je, recimo, vedel za njegovo stalno bivanje v Čakovcu. Bliže je resnici, če povemo, da se je dr. Frölich pesniško izražal. To najbolj dokazuje neskladnost med omenjenim vzrokom boleznin in omenjenim letom dogodka. Če bi namreč resnično bilo tako, kakor je izpričal dr. Frölich, tedaj bi se vsi neugodni pripetljaji v življenju bana Nikole, ki pa jih dr. Frölich označuje kot vzroke boleznin, morali dogoditi po vrsti pred letom 1640, ker se je okrog tega leta že zdravil zaradi njihovih posledic. Kakšna nelogičnost zaradi Gründlove neprimerne navedbe časa! Po mojem je bana Ni-

kola omenil na hitro in samo zato, da bi o Zrinjskem sploh lahko pisal, in to vsekakor več, kakor se je tedaj v slatinski literaturi pisalo. Pisalo pa se je šele tu in tam in razume se, nikakor ne posebej o banu Petru, ki je avstrijskim slatinskim piscem bil oziroma moral biti še vedno nekako pohujšljiv. To je morda tudi razlog, zakaj se nobeden od njih (npr. že omenjeni dr. A. Schlossar, potem dolgoletni slatinski zdravnik dr. J. Hoisel, kakor tudi drugi)²⁹ niso lotili dela in poskusili razvozlati vprašanja o imenu in letnici dogodka. Tega niso storili niti ob proslavi stoletnice podržavljenja nekdanje druge »kmečke« Rogaške Slatine (leta 1801—1901), še manj pa leta 1913, ko so nabavili za novo razkošno zdraviliško dvorano štiri alegorične slike o važnejših dogodkih iz preteklosti Slatine (avstrijskega slikarja A. Schrötterja³⁰), med katerimi ena, začuda, prikazuje »nekega Zrinjskega« na rogaškem izviru, druga pa, omenjeni ravno nasproti, bivanje avstrijskega cesarja Franca Jožefa I. v Rogaški Slatini (leta 1882). Dr. Frölich je vsekakor imel posebne razloge, da je postopal drugače. Gotovo je, da je za sestavo takšnega čtiva morala obstajati — posebno če se upošteva tedanje družbeno-politične razmere — tudi določen politični pogum, zanj pa tudi neki znatnejši notranji nagib in to zares popolnoma drugačen od tistega, ki bi sicer zadoščal, da se napiše tudi dober prikaz, a le zaradi koristi zdravilišča. Kot sin prvega stalnega slatinskega zdravnika in obenem ravnatelja zdravilišča dr. J. Fröhlicha (kakor vidimo, je oče pisal priimek Fröhlich, tako se je pisal tudi sin Ernst Hilarij, toda le do I. izdaje svoje monografije o Rogaški Slatini, t. j. do leta 1838, dalje pa Frölich),* je nameraval na tem položaju slediti svojemu očetu ter je gotovo tudi zaradi tega napisal omenjeno monografijo in pri tem tudi izkoristil gradivo iz ordinacije svojega očeta,¹⁶ (Predgovor — oče, dr. J. Fröhlich, ni pisal o Rogaški Slatini). A ker mu to ni uspelo — o razlogih homo takoj zvedeli —, je želo naperil v prvi vrsti na novega ravnatelja, vladnega pristaša in svojega tekmeča dr. J. Socka, preko njega pa tudi na tiste v Gradcu in na Dunaju, ki so mu to nasledstvo onemogočili in je ostal proti njim skoraj v trajni opoziciji. Lahko bi se dalje reklo, da je dr. Frölich vnesel v II. izdajo svoje monografije obsežni odstavek o Zrinjskem (čeprav tudi samo o banu Nikolu) zato, da je na neki način dal duška svojemu (in oče-

* Prof. Kidrič ni zapazil ali pa je spregledal to vsekakor pomembno razliko ter je zaradi tega v svoji razpravi iz leta 1937¹⁷ za oba uporabljal priimek Fröhlich.

tovemu) vsekakor zelo težkemu, da ne rečem usodnemu življenjskemu neuspehu.* Za to pa bi se mogel najti globlji in bolj neposreden razlog, iz katerega so gotovo tudi izvirale vse zadrege. Morda je bil dr. E. H. Frölich, čeprav po poreklu Nемеc, pristaš ilirskega gibanja. Po vsej verjetnosti je postal to tudi pod neposrednim vplivom samega dr. Lj. Gaja. Saj je bil Gajev oče lekarnar v sosednji Krapini, oče dr. E. H. Frölicha pa 32 let zdravnik v Rogaški Slatini in domači zdravnik Gajevih.³² Pozneje je deloval v Slatini tudi sin Hilarij; otroci, t. j. dr. Lj. Gaj in dr. E. H. Frölich, so bili vrstniki, oba sta se šolala v Avstriji, kamor je mladega Gaja peljala pot preko Rogaške Slatine itd. Sicer je na naklonjenost dr. E. H. Frölicha »ilirskemu preporoditeljskemu gibanju« namignil tudi prof. Kidrič v svoji žal edini razpravi o Rogaški Slatini,¹⁷ sklepajoč to po tem, da je dr. Frölich ob priliki prepeval z domačini slovenske pesmi ter da je imetju svojega očeta dal ime »Jankomir« — ne pa »Johannsruhe«.^{**} Če upoštevamo, da sta bila tedanja Rogaška Slatina kakor tudi sosednji Rogatec posebno oporišče za germanizacijo, se ne smemo čuditi, da »poslovenjeni« ali »ilirizirani« Nемеc ni mogel zasesti mesta zdravnika-ravnatelja. Potemtakem torej moramo sprejeti mnenje, da dr. Frölich ni pisal tako obširno o Zrinjskem samo zaradi duška, temveč tudi zato, ker je, čeprav po poreklu Nемеc, kulturno in politično neprikrito čutil in mislil vsekakor drugače od tistega, kar je najmanj zahtevala tedanja dunajska vlada od svojih uslužbencev, povrh še na tako izpostavljenem položaju. To je obenem tudi pravi vzrok njegovega neuspeha v Rogaški Slatini.

O drugem pa, tudi že na kratko omenjenem poskusu prof. Kidriča iz leta 1937, da reši načeta vprašanja, je treba tukaj omeniti še naslednje. Prof. Kidrič je pravzaprav prvi med slatinskimi pisci, ki se je lotil točne

* Vedeti moramo, da je oče, dr. J. Fröhlich (rojen v Celju leta 1771, umrl na Dunaju 20. X. 1850),²⁹ pridobil za svojega službovanja znatno zemljiško posest v Rogaški Slatini, računajoč, da se mu bo rod gotovo trajneje zadrževal v tem kraju. Toda po upokojitvi je zapustil Rogaško Slatino, del posestva pa kmalu potem ponudil zdravilišču v nakup, ostalo pa so od tužili dediči — do leta 1895.^{29, 31}

** Popraviti oziroma dopolniti je treba podatek iz razprave prof. Kidriča: »... ker je (dr. E. H. Fröhlich) slatinskemu posestvu in vili svojega očeta Johana iz otroške pietete dal ime Jankomir...« (17, str. 165). Vila »Jankomir« namreč ni pripadala posestvu družine Fröhlich-Fröhlich, niti je ni dr. J. Fröhlich zidal²⁹ — zadnji je za vsega svojega službovanja stanoval v državni stavbi, enako tudi sin za svojega samo sezonskega bivanja v Rogaški Slatini.³³

letnice, prizadevajoč si, da bi po njej dobil odgovor na vprašanje o imenu Zrinjskega (3 — Ob zgodovinpisju Rogaške Slatine). Da bi določil letnico, se je opiral izključno na podatek iz knjige dr. Gründla, da bi pa ta podatek popolnoma zanesljivo razvozljaj, se je obrnil za pomoč tudi na zagrebškega zgodovinarja prof. F. Šišića.³⁴ Prof. Kidrič seveda ni mogel sprejeti podatkov o času dogodka in spraviti v sklad s pripovedovanjem dr. Gründla, po katerem bi se morala, kakor je razvidno, letnica dogodkov ugotoviti neke v širokem razdobju, t. j. med leti 1640 in 1664 (če bi šlo za bana Nikolo), oziroma leta 1671 (če bi šlo za bana Petra). Razen tega je nastala posebna zadrega, ko je poizvedoval o resnosti bolezni Zrinjskega, ker je s pomikanjem letnice dogodka bliže letu 1640 kazalo, da se je bolezen pojavila že v zelo mladih letih, o tem pa po sebi tudi malo verjetnem ni bilo dokaza. Zaradi tega je odnehal od nadaljnje obdelave in mi je prepustil omenjeno pismo prof. Šišića s pripombo, da se vprašanje o Zrinjskem po njegovem mišljenju ne more določiti po zapisku dr. Gründla.

Vrnimo se sedaj na bolj podrobno razlago tistega, kar sta o dogodku napisala prof. Sorbait in dr. Gründel.

Kakor smo videli, je prof. Sorbait, sodobnik obeh bratov Zrinjskih, »odkritje« rogaške vode pripisal »Zrinjskima« (morda se je tako izrazil, da bi se izognil navedbi imena), potem imenuje vodo po sosednjem mestu Rogatec (to je prvič, da je voda poimenovana s tem imenom),²⁹ pove vsaj nekaj o legi in videzu izvira, celo tudi o lastnosti vode, da »izpira« žolč. Iz tega prvega poročila o znamenitem dogodku se morajo izločiti mnoga kar po vrsti zanimiva vprašanja, poleg naših že omenjenih, t. j. o letnici in o imenu, še naslednja: kako je dogodek potekal — čigav je bil v tem času izvir — od kod je izvedel prof. Sorbait za dogodek Zrinjskega (kolikor se je dogodek pripetil prej kot leta 1652, tedaj je o njem lahko zvedel le posredno) — kaj se mora razumeti pod »odkritjem« — ali je tudi drugemu in kateremu tedanjemu zdravniku tudi pred prof. Sorbaitom bila znana rogaška voda — ali je kateri od tedanjih zdravnikov celo pisal o rogaški vodi pred prof. Sorbaitom — kaj so z rogaško vodo delali zdravniki v Gradcu (in na Dunaju) — kaj se je dogajalo pri rogaškem izviru pred obiskom enega od banov Zrinjskih in več ali manj neposredno po njem itd. Razumljivo je, da bi nekatera teh vprašanj zaslužila tudi posebno obdelavo, toda to je treba prepustiti času in morda drugemu peresu. Za razmišljanje ob tej priložnosti

— tu pa je treba osvetliti dogodek, ki je velikanskega pomena v preteklosti Rogaške Slatine, t. j. vstop rogaške vode v tedanjo »službeno« medicino oziroma ustanovitev naselja-zdravilišča — je vredno, da najprej razložimo pomen »odkritja«. Ne moremo sprejeti, da je eden izmed Zrinjskih našel ali odkril rogaško vodo (ali izvir) sploh, toda treba je sprejeti ali razumeti, da jo je zanemarjeno odkril ali natančneje povedano, da je na svoj način le znova potrdil njene že prej znane zdravilne lastnosti. Rogaška voda je bila gotovo znana tudi že prej, a sveto-kriški domačini so gotovo hranili vsaj kakršnokoli poznavanje njene zdravilnosti — saj je tudi samo to lahko napotilo alkimista Thurneysera na sled rogaški vodi, ko se je zadrževal v teh krajih. Če ne bi bilo tako, bi se morali vprašati, kdo je Zrinjskega, ko je že prišel ter izvir baje odkril, napotil, da je rogaško vodo tudi pil. Ko ga je že napotil tja, je moral od nekod vedeti ne samo, da je zdravilna, temveč tudi da je Zrinjski bolan itd. Razen tega je izvir (zemljišče) moral komu tudi pripadati; od prej prav gotovo ni pripadalo fevdalcu baronu Courtyju v sosednjem Rogatcu, ker bi ga dunajski cesar ne bil tako lahko odstranil s posestva. Fevdalec se je pojavil kot lastnik šele po smrti Zrinjskega (bana Petra), cesar pa mu je to prilastitev samo kasneje odklonil in preklical. Morda je najbliže resnici domneva, da je bil izvir na posestvu Zrinjskega in si ga je po smrti bana Petra, opirajoč se najbrž na sodbo, potem na primeru drugih in na pravice močnejšega, prilastil najprej fevdalec, potem pa tudi sam cesar, ki ga je nato prepustil, kot je znano, izkoriščanju privilegiranecem. Da so Zrinjski imeli posestva tudi v teh krajih, je že omenil tudi dr. E. H. Frölich, toda samo v I. izdaji svoje monografije (16, str. 21). Dalje ni v zapisku prof. Sorbaita opore za odgovor na vprašanje o načinu, kako je Zrinjski izvedel za zdravilnost vode (kakor tudi za izvir — po dr. Gründlu se je to pripetilo »slučajno«) ter se zato v sili mora sprejeti, da je izvedel za to od domačinov (kmetov). Takšno mišljenje se je udomačilo tudi v slatinski literaturi, posebno v izrazito reklamni. Toda če se upošteva, da so mnoge evropske tople in rudninske vode že precej vzbudile pozornost tedanje medicine (sodeč po delih Thurneysera, Tabernaemontanusa in drugih), bi lahko domnevali, da so bolnega Zrinjskega že vnaprej opozorili na rogaško vodo morda ravno njegovi zdravniki. Tako mnenje izključuje neprimerno slučajnost in posredovanje domačinov, dovoljuje pa celo tudi misel, da se je ban Peter Zrinjski preselil iz Ozlja v Čakovec prav zaradi zdrav-

ljenja — tu je mogel biti bliže zdravnikom (Maribor, Gradec!). Seveda med temi zdravniki ni potrebno iskati tudi prof. Sorbaita. Kajti če bi on imel priložnost opozoriti »Zrinjske« na rogaško vodo, bi tedaj težišče omenjenega odlomka iz njegove knjige ne bilo prav v trditvi o »odkritju«. Gotovo pa je, da je prof. Sorbait vedel za dogodek »Zrinjskih« (vseeno iz čigavih ust), ter da je dobro ocenil njegov medicinski pomen, tako da ga zaradi tega tudi ni mogel enostavno zamolčati, kakor ga, kot je znano, tudi ni zamolčal. Enako je gotovo, da je o vsem tem, posebno o osebi in o bolezni, vedel nekaj več. Drugo vprašanje pa je, zakaj se ni o celotnem dogodku izrazil bolj jasno, posebno pa o letnici in o imenu. Toda tudi to je lahko doumeti, če upoštevamo, kaj vse je storila tedanja leopoldovska Avstrija, da bi uničila Zrinjske — celo spomin nanje. Gotovo so bile tudi možnosti prof. Sorbaita, čeprav je bil dvorjan, s te plati omejene. Ni treba pa dvomiti, da mu je kot znamenitemu zdravniku in povrh izrednemu in nadvse vztrajnemu poborniku uporabe rogaške vode moralo biti in je tudi bilo zelo do tega, da opiše v svojem delu tudi medicinski primer, povezan z znamenitim in slavnim, v tedanji Evropi na daleč znanim imenom Zrinjskih. Storil je to, in to je treba priznati, zelo spretno — zavil je primer v pikro pripombo, s katero je seveda meril na bana Petra. Ni pa težko razbrati, če bi se izključno po tej pripombi lahko sklevalo, čeprav je pripisana na splošno, t. j. »Zrinjskima«, da se je zdravil z rogaško vodo ban Peter. Možna je namreč domneva, da se je prof. Sorbait tako izrazil ravno zato, da bi pri opisu »odkritja« vendarle nekako omenil tudi ime tistega, ki je odkril.

Oglejmo si sedaj še od blizu, kaj je pravzaprav napisal o dogodku dr. Gründel leta 1687, torej sedem let po zapisku profesorja Sorbaita. Vsebina prikazanega odlomka iz Gründlove monografije o Rogaški Slatini je posebno zanimiva. Sestavljena je tako, kakor da izvira vse, kar je v njej povedanega, iz druge roke. Toda tako je samo na prvi pogled. Niti trenutek ni treba dvomiti, da je vedel tudi dr. Gründel (kakor tudi prof. Sorbait) o doživljaju Zrinjskega gotovo več od tistega, kar je vnesel v prikazani odlomek, posebno kar zadeva osebe in bolezen. Verjetno je vedel tudi več od samega prof. Sorbaita, ker je kot sodobnik živel in deloval ne le na Dunaju, temveč tudi v Mariboru ter neposredno tudi ob samem rogaškem izviru. Sicer ga je že samo zbiranje snovi za obsežno monografijo privedlo v tem pogledu v izjemen položaj. Toda pri obdelavi snovi

je moral tudi on že iz podložniških pogledov biti oprezen — vsekakor bolj kot prof. Sorbait — posebno ker je vedel, da mu bo rokopis pregledala tudi posebna cenzura. V potrditev povedanega je dovolj omeniti, da je podatek o Zrinjskem (o enem, ne pa o »Zrinjskih«, kakor je napisal prof. Sorbait) izrečno položil na jezik prof. Sorbaitu, čeprav bi se lahko enostavno skliceval na znani odlomek iz njegove knjige, katere se je obilno posluževal pri svojem delu »Roitschoerene« in ki jo je tako tudi prvi vnesel v slatinsko literaturo (to je privedlo na sled tej knjigi tudi dr. Frölicha). Komaj pa bi človek mislil, da nekdo sestavlja monografijo, ne da bi pri tem, ko se že poslužuje določenega dela, in to dela dozdevnega začetnika tematike, zapazil v tem delu ravno tistega »glavnega«. K temu je treba dodati, da bi dr. Gründel, če ne bi slučajno poznal dela prof. Sorbaita, pri sestavljanju rokopisa za I. izdajo svoje monografije o rogaški vodi, gotovo o njem izvedel iz pisma katerega svojih kolegov v Gradcu, o čemer bomo takoj govorili. Toda obstaja še drugo potrdilo, da so možnosti za prikaz »primera Zrinjski« bile zares zelo omejene ter da je pravo čudo, da se je o tem dogodku, kar so napisali sodobniki, ohranilo vsaj toliko. To potrjuje razlika v ustreznem tekstu (latinskem) in drugem (nemškem) izdaje Gründlove monografije in sem o tej razliki že govoril. V prvi izdaji je govor na ustreznem mestu (Cap. 8, str. 8) samo naslednje (gl. tudi sliko št. 3):

»Tempus, quo acidulae istae florere inceperunt, ultra quadraginta annos, quantum à viris fide dignis expiscari potui, vix se extendet (tu je izpuščen odlomek: »...kakor mi je ustno povedal... ter potem popolnoma ozdravil...« — prim. s tekstom na str. 174); attamen prius in alio loco quinquaginta circiter passibus à moderna scaturigine distantes scaturiebant, ubi spontaneè disparuerunt, et nulla defacto restant indicia, ...«.

ali v prevodu:

»Čas, odkar so te slatine začele napredovati, kolikor sem zvedel od verodostojnih ljudi, komaj da presega nekaj več od štirideset let (gl. tudi zgoraj); vendar so prej izvirale na drugem mestu, oddaljenem okrog petdeset korakov od sedanjega izvira, kjer so pravzaprav izginile same od sebe brez sledu...«.

Komaj bi bil potreben boljši dokaz, kako pisec ni imel pravice, da bi po lastni volji obširno opisal dogodek, ki ga je, lahko se reče, celo spodbudil, da je napisal obsežno monografijo o rogaški vodi (tedaj tako rekoč iz izvira-barjavca). Vendar je treba povedati tudi nekaj o tem, kako je to bilo mogoče, da je II. izdaja dopolnjena z omenjenim odlomkom o Zrinjskem. Morda je prof. Sorbait

po pregledu latinske izdaje nasvetoval dr. Gründlu, naj v nemško izdajo vendarle vnese vsaj nekaj tudi o tem dogodku. Od tod tudi pravi pomen oznake v Gründlovem tekstu o »ustnem« pripovedovanju. Ne bo odveč, če dodamo še tudi nekaj o razlogu,

Tempus, quo acidulae istae florere inceperunt, ultra quadraginta annos, quantum à viris fide dignis expiscari potui, vix se extendet; attamen prius in alio loco quinquaginta circiter passibus à moderna scaturigine distantes scaturiebant, ubi spontaneè disparuerunt, & nulla defacto restant indicia, ■

Sl. 3. Leto 1685: odlomek iz prve (latinske) izdaje monografije mariborskega zdravnika dr. J. B. Gründla (loc. cit. 14, str. 8), kjer se poroča o odkritju vode, toda ne tudi o Zrinjskem

zaradi katerega bolj resni slatinski pisci niso zapazili omenjene razlike (to se nanaša posebno na dr. Frölicha). Razlog je resnično enostaven: pri opisovanju tega dogodka so se v glavnem kot znamenite zgodovinske resnice posluževali le nemške izdaje, ki jim je bila poleg drugega bolj dostopna.

Poglejmo sedaj Gründlovo navedbo letnice dogodka. Predvsem se je izrazil drugače o času, kdaj se je dogodek »mogel« pripetiti — različno od prof. Sorbaita, ki je napisal leta 1680, da se je to pripetilo »pred nekaj leti« (to »nekaj« bi bilo za bana Nikola najmanj 16 let, za bana Petra pa najmanj 9 let). Čeprav dr. Gründel ni izrečno povedal točne letnice, ampak le dogodek postavil v široko razdobje, zasluži njegov podatek za nekaj časa vendarle pozornost, ker nekako utemeljuje vsaj letnico za spodnjo mejo razdobja, t. j. letnico 1640, pred katero se ta dogodek, kakor je povedal, ni mogel pripetiti.* Kolikor bi se torej sprejel Gründlov podatek (do nedavnega pa, kakor bomo kmalu videli, ni bil zapažen kak drug), tedaj bi se moralo povedati, da se je eden od grofov Zrinjskih zdravil z rogaško vodo: nekje v času od leta 1640 dalje sem — nikakor pa ne »okrog leta 1640 ali 1645«, kakor se je ukoreninilo v slatinski literaturi. Toliko za sedaj o sami letnici dogodka po zapisku dr. Gründla.

* Po Gründlovem zapisku sta se vrinili v slatinsko literaturo za ta dogodek dve nekaj (in ne bistveno) različni letnici, in sicer leto 1640 in 1645, zadnja — tako tudi v moji monografiji iz leta 1937 (3) — gotovo zaradi neustrezne razlage izreke: »...über die 40. Jahr...« (ta številka se namreč ni prebrala kot vrstilni številnik, letnica 1645 pa se je dobila po odšteju od letnice latinske izdaje »Roitschoerene«).

Dalje pravi dr. Gründel, da je bil na rogaškem izviru »neki (en) grof Zrinjski«, toda o osebi Zrinjskega nas tudi on zapušča v dvo-
mu. Ob tem opazimo tu, da izhajata od prof. Sorbaita pravzaprav dve verziji, ker govori v svoji knjigi o »grofih Zrinjskih«. Vendar je možno, da se po zapisku dr. Gründla v tem primeru doseže vsaj tisto (in za sedaj) najbolj verjetno — poglejmo kako. Če namreč verjamemo, da je imel dr. Gründel razlog, da ravno leto 1640 naznači kot spodnjo mejo razdobja, v katerem se je pripetil ta dogodek, tedaj se za zgornjo mejo (dokler mislimo na oba brata) mora sprejeti prva letnica 1664 (do tega leta je živel ban Nikola), potem pa letnica 1670, t. j. nekaj pred tragedijo bana Petra. Potemtakem bi vprašanje o osebi ostalo trajno nejasno do leta 1664, t. j. dokler sta še živela oba brata, toda Peter v Ozlju. Kolikor pa bi se ugotovilo, da se je pripetil dogodek po tem letu, tedaj bi bil pri izviri lahko seveda samo ban Peter († leta 1671). Ni težko opaziti, da se je dogodek, če računamo po Gründlovi spodnji časovni meji, moral pripetiti v dobi 24 let (kolikor bi se nanašalo na bana Nikolo), oziroma v dobi kakih 30 let (kolikor bi to bil ban Peter). Toda če se upošteva, kaj je o času dogodka povedal leta 1680 prof. Sorbait, t. j. da so rogaške slatine našli »pred nekaj leti«, a to bi bila pravzaprav nekakšna označba zgornje meje za omenjeno Gründlovo razdobje, tudi ni težko opaziti, da se tisto »nekaj« mora časovno nanašati bolj na bana Petra kakor na Nikola (za prvega, kakor je že povedano, znaša najmanj 9 let, za drugega pa najmanj 16 let).

Preostaja še eno zanimivo mesto v tekstu dr. Gründla, ki se mora razložiti, toda pri tem se ne sme pozabiti na dejstvo, da se je pojavilo živo zanimanje za rogaško vodo pri doslej omenjenih zdravnikih (prof. Sorbaitu in dr. Gründlu, kakor bomo videli pa tudi drugih) prav gotovo šele po dogodku enega od banov Zrinjskih. To je odlomek: »... to pa se je razvedlo pri sosedih in na Dunaju...«. Kaj je dr. Gründel mogel misliti pod »sosedih« — gotovo mesta medicinskega pomena, t. j. v prvi vrsti Maribor in Gradec (nekaj pozneje bi bilo prav vključiti tudi Ljubljano),³⁵⁻³⁸ to pa so mesta, skozi katera se je s področja Rogaške Slatine potovalo in se potuje na Dunaj (ki ga dr. Gründel izrecno izloča, gotovo iz posebnih ozirov proti prof. Sorbaitu), ter je iz teh mest, po doživljaju Zrinjskega, gotovo prišlo tudi sporočilo o zdravniki rogaške vode. K temu je treba dodati, da sta obe mesti (kakor tudi sam rogaški izvir) nekako enako oddaljeni od Čakovca, bivališča Zrinjskih. Če se opusti možnost, da je prof. Sorbait zvedel o

dogodku neposredno od samega Zrinjskega (kar bi lahko tudi bilo), bi se komaj moglo verjeti, da je sporočilo, ko je šlo po omenjeni poti, prodrlo do zdravnikov na Dunaju, da pa o dogodku (»odkritju«) ne bi zvedel tudi kateri izmed zdravnikov v omenjeni sosesčini — v prvi vrsti seveda v Gradcu. Razumljivo je, da je slatinskim piscem, začenši od leta 1801 in dalje, zelo ugajalo v vsakem oziru, da so prvo medicinsko uporabo rogaške rudninske vode lahko povezali ne le s tedaj znamenitim in uglednim medicinskim središčem, t. j. z Dunajem, temveč tudi s tedaj znamenitim in uglednim zdravnikom, t. j. prof. Sorbaitom — a so pri tem mnogi obžalovali, da je to gibanje povzročila oseba, t. j. znameniti bolnik Zrinjski, ki ni primeren za pripovedovanje. Na ta način se je sčasoma oblikovalo mišljenje, da sta prof. Sorbait in po njem dr. Gründel (kakor to sklepajo nekateri slatinski pisci), ki ju je spodbudil doživljaj enega Zrinjskih, postala in v slatinski literaturi ostala utemeljitelja »slatinske medicine«, po zabeležbi dr. Gründla pa je bilo sprejeto leto 1640, ki ga je on izračunal kot letnico, okrog katere se je baje pripetil doživljaj Zrinjskega.

In vendar se dasta oba podrobno razložena zapiska, t. j. Sorbaitov in dr. Gründlov (posebno njegova letnica) tudi popolnoma drugače razvozlati, kolikor se osvetlita in dopolnita še z nekimi drugimi, doslej neopaženimi podatki iz stare (tudi slatinske) literature. Sicer je bilo razvidno tudi iz dosedanje razlage, da je ne le potrebno, temveč tudi možno opustiti shematizirano prikazovanje zanimive slatinske zgodovinske snovi ter kar najmanj dati mesta za vstavljanje dodatka, ki bo dovoljeval popolnoma zanesljive odgovore tudi na obe naši vprašanji, razen tega pa prispevati k boljšemu razločevanju nedvomno velikih zaslug omenjenih zdravnikov za medicinsko uveljavljanje rogaške vode.

Predvsem dobiva Gründlov podatek o letnici 1640 (po našem kot spodnja meja za razdobje, v katerem se je doživljaj lahko dogodil) drugačen pomen (a ga lahko celo zanemarimo), če se primerja z nekim drugim podatkom tudi iz Gründlove monografije o rogaški vodi, ki govori o času, ko se je rogaška voda pravzaprav prvokrat medicinsko uporabila, in to ravno v Gradcu. Dr. Gründel je namreč objavil v svoji monografiji (v I. izdaji na začetku, v II. izdaji ob koncu knjige — str. 381—387) tudi nekaj pisem svojih kolegov, v katerih mu ti (gotovo že po prebranju samega rokopisa) izražajo svojo sodbo o njegovem delu, sporočajo svoje izkušnje, čestitajo itd. Tako mu je med drugim pisal obširno pismo tudi dr. J. B. Wagner, tedaj

štajerski fizik in praktični zdravnik v Gradcu. V tem dr. Wagnerjevem pismu je rečeno med drugim tudi naslednje (gl. sliko št. 4):

»Ego de omnibus hisce gratulor ac gaudeo Excellentissimum Dominum Collegam rebus talibus esse occupatum, quae ante plurimos annos jam dudum valde fuerunt desideratae. Experimenta medica circa has acidulas, viginti, et ultra annis à me observata, pauca communicabo: solum ea, quae Magnificus Dominus Sorbait, Professor noster colendissimus, Medic. pract. tract. 7. cap. 10. adnotaverit, et plurimorum exemplis comprobaverit, confirmare cogor, modum tantum exhibendi perscribam, quo in diversis affectibus usus sum.«

ali v prevodu:

»Za vse to Vam čestitam in me veseli, da se vzvišeni gospod kolega ukvarja z rečmi, ki so že pred mnogimi leti bile zelo zaželene. Poročal bom o medicinskih raziskovanjih teh slatin, ki sem jih opravljal dvajset in več let: moram potrditi tisto, kar je velezmožni gospod Sorbait, naš zelo spoštovani profesor, zapisal v Med. pract. tract. 7, cap. 10 in dokazal s primeri mnogih, a bom navedel le način uporabe, ki je v navadi pri različnih boleznih.«

Ego de omnibus hisce gratulor ac gaudeo Excellentissimum Dominum Collegam rebus talibus esse occupatum, quae ante plurimos annos jam dudum valde fuerunt desideratae. Experimenta medica circa has acidulas, viginti, & ultra annis à me observata, pauca communicabo: solum ea, quae Magnificus Dominus Sorbait, Professor noster colendissimus, Medic. pract. tract. 7. cap. 10. adnotaverit, & plurimorum exemplis comprobaverit, confirmare cogor, modum tantum exhibendi perscribam, quo in diversis affectibus usus sum.

Sl. 4. Leto 1685: odlomek iz pisma graškega zdravnika dr. J. B. Wagnerja mariborskemu zdravniku dr. J. B. Gründlu (loc. cit. 15, str. 381), kjer omenja, da je uporabljal rogaško vodo že (pred) »dvajsetimi in več leti«

Dr. Wagner torej pravi, da je pred dvajset in več leti pri svojih medicinskih poskusih uporabil rogaško rudninsko vodo. Če se dopušča, da tisto »več« označuje največ pet let (ko bi se moralo označiti več, bi se gotovo reklo: pred petindvajsetimi leti ali več kot petindvajset let — tako se pravi tudi takrat, ko se pozabi točno število let), izhaja (če štejemo seveda od leta 1685, ko je bilo napisano omenjeno pismo), da so potekala omenjena medicinska raziskovanja nekje med letom 1660 in 1665, toda vsekakor bliže zadnjemu letu, t. j. nekje okrog leta 1665 ali še bolj natančno, ne pred letom 1665 (tisto »pred nekaj leti« v zapisku prof. Sorbaita znaša v takšnem primeru največ 6 let). Če se pri tem

upoštevata še tisto, kar pravi dr. Wagner v svojem pismu z izbranimi, toda umerjenimi besedami o delu prof. Sorbaita, potem pa dejstva: da je prof. Sorbait prišel na Dunaj le osem let pred tem, da je začel delovati kot profesor medicine le pet let pred tem, da je šele dvajset let po prihodu na Dunaj objavil svojo prvo razpravo o rogaški vodi, t. j. leta 1672,³⁹ šele dvajset let po prihodu na Dunaj pa omenjeno delo,¹³ tedaj moramo sprejeti, da dr. Wagner z veliko obzirnostjo tudi ne pove drugega, kakor da je pravzaprav on prvi medicinsko uporabil rogaško vodo. A naj bo že kakor hoče, dr. Wagnerja je treba po pravici imeti za prvega pisca do zdaj najstarejše »zdravniške izjave« o medicinski uporabi rogaške vode, čeprav je objavljena pozneje (t. j. po polnih dvajsetih letih) in ne v obliki, ki je v navadi za razprave. Kot prva v tisku objavljena razprava o rogaški vodi, kolikor je to tukaj potrebno poudariti, slovi za zdaj in v bodoče tudi malo prej omenjena razprava prof. Sorbaita iz leta 1672.³⁹ Pripovedovanje dr. Wagnerja o času, ko je zdravnik v tisti dobi prvič uporabil rogaško rudninsko vodo, t. j. okrog leta 1665, oziroma ne pred tem letom, lahko prenese vsako preizkušnjo ter mu zato pritiče označba popolnoma zanesljivega podatka o preteklosti Rogoške Slatine. Sicer pa bo točnost tega podatka kmalu na svoj način potrjena z druge plati.

Posebnega pomena je, da se tudi dr. Wagner v svojem pismu sklicuje na delo prof. Sorbaita in to ravno na tisto poglavje, v katerem se govori o »Zrinjskih« in o zdravilnosti rogaške vode. To sklicevanje namreč dokazuje: prvič, da je tudi dr. Wagner vedel za znamenito doživetje pri rogaškem izviru, t. j. za zdravljenje enega od grofov Zrinjskih z rogaško vodo, in drugič, da je za ta dogodek gotovo moral vedeti tudi dr. Gründel že pri sestavljanju latinske izdaje monografije »Roitschocrene«, ker je Wagnerjevo pismo vnesel tudi v to izdajo in ga je pri tem gotovo tudi prebral. Morda je tudi Wagner, navajajoč v pismu delo prof. Sorbaita, na neki način želel opozoriti dr. Gründla, da v rokopisu za I. izdajo ni vnesel podatka o Zrinjskem. Iz vsega pa prav tako neizpodbitno sledi, da je dr. Gründel pri sestavljanju prve (latinske) izdaje svoje monografije resnično hote in namenoma izpustil podatek o »Zrinjskih«, gotovo pa ne manj hote obšel tudi letnico dogodka. Kmalu bomo videli, da je točno vedel ne samo, na katerega Zrinjskega se to nanaša, temveč je podrobno vedel tudi za njegovo bolezen.

Omenjeno pripovedovanje dr. Wagnerja, po katerem je v tistem času pravzaprav prvi

vnesel rogaško vodo v medicinsko prakso, zahteva — kakor bi se lahko uporabilo tudi pri nadaljnem razmišljanju — določeno dopolnilo in to posebej v zvezi z Gründlovo letnico 1640, oziroma z letnico 1665, vzeto iz podatka dr. Wagnerjevega pisma. Postaviti moramo namreč vprašanje: kaj je moglo vzbuditi zanimanje dr. Wagnerja za rogaško vodo, oziroma od kod mu sporočilo o izviru in o zdravilnosti vode? Glede na to, da se ni mogel o tem poučiti iz literature (ker je prva razprava prof. Sorbaita bila objavljena 12 let, omenjena knjiga pa celo 20 let pozneje), preostaja mnenje, da je o tem zvedel — enako kakor tudi prof. Sorbait in dr. Gründel — na kak drug način. Toda o tem primeru tudi ni nujno razmišljati o nekaterih možnostih, ki so morda same zase zanimive, temveč bo zadostovalo, da se samo ena izmed njih popolnoma izključi. Poglejmo zakaj. Če se najprej vprašamo, kakšno je bilo sporočilo, ki je o rogaški vodi dospelo do dr. Wagnerja, moramo priznati, da je bilo gotovo zanimivo podano, na vsekakor medicinsko privlačen način in sposobno vzbuditi pozornost zdravnika, oziroma, da ga je izzvalo na akcijo — kakša pa je akcija dr. Wagnerja bila, vemo neposredno od njega samega. Oboje pa, t. j. maloprej opisani pomen sporočila o rogaški vodi ter na to sporočilo vezano delovanje dr. Wagnerja prav gotovo nalagata popolno izključitev možnosti, po kateri bi od časa, ko je dr. Wagner zvedel za rogaško vodo pa do dne, ko jo je začel uporabljati, preteklo več časa od — recimo — enega ali dveh let (ali toliko, kolikor je bilo potrebno, da uredi dostavo vode). Z drugimi besedami, dr. Wagner gotovo ni izgubljal dosti časa, ampak je takoj, kakor hitro je zvedel za rogaško vodo, šel na delo in jo je uvedel v medicinsko prakso. Če je bilo tako, in komaj bi bil dosegljiv kak razlog za dvom, da je bilo drugače, tedaj se oba dogodka, t. j. sprejem vesti o rogaški vodi in označeni čas, ko jo je dr. Wagner začel uporabljati (t. j. ne pred letom 1665), časovno ne razhajata preveč. Če še upoštevamo, da dr. Wagner ni mogel prejeti zastarelega sporočila t. j. sporočila, ki bi bilo z začetkom kroženja nekako okoli leta 1640 (to je Gründlova spodnja časovna meja za dogodek na rogaškem izviru) dospelo do dr. Wagnerja šele po dvajsetih letih blodenja (ali, kar bi bilo isto, da je sporočilo prejel pravzaprav že prej, vendar je dolgo čakal do začetka svoje akcije), se vendarle lahko trdi, da od nastanka vesti pa do njenega prihoda v Gradec ni moglo preteči dosti časa. Sicer pa že bližina Gradca in rogaškega izvira zadošča, da popolnoma izključimo nasprotno možnost, celo tedaj, če bi ravno mo-

rali sprejeti mišljenje, da je sporočilo blodilo sem in tja celo dve ali tri leta. Končno pa, ker dr. Wagner nič ne govori o pobudi, ki ga je napotila, da se je ukvarjal z rogaško vodo, kakor tudi ne o izvoru sporočila (čeprav bi mu bilo za tako pripovedovanje moglo dobro služiti prav pismo, vendar je moral računati, da bo dr. Gründel pismo objavil) je to prav tako eden od dokazov, da se je moral takim podatkom izogniti — morda iz popolnoma zdravniških razlogov, kakor se bo to obenem v hipu tudi potrdilo.

Kakor smo torej doslej mogli videti, nudi kritična razlaga tekstov iz dveh do pred kratkim znanih in uporabljenih virov (iz dela prof. Sorbaita in dr. Gründla), zraven pa še izredni podatki, vzeti iz pisma dr. Wagnerja in pravkar razloženi, sami po sebi dovolj zanesljivosti, da se najprej popolnoma zanesljivo razreši vprašanje letnice dogodka na rogaškem izviru in se po njem odgovori tudi na drugo vprašanje o osebi Zrinjskega. Po tej razlagi je treba torej sprejeti za popolnoma zanesljivo dejstvo, da se omenjeni dogodek na rogaškem izviru ni odigral pred letom 1665 (to je resnična spodnja časovna meja), in da se je z rogaško vodo mogel zdraviti samo grof Peter Zrinjski. Kar pa se tiče posebej imena, bi se zanesljiveje dalo slutiti že po znani pikri opazki v beležki prof. Sorbaita.

Ostaja nam še pretehtanje enega samega in to pred kratkim sprejetega dodatka, po katerem se, kakor bomo kmalu videli, popolnoma zanesljivo razreši vprašanje imena Zrinjskega, in se po njem zopet potrjuje tudi točnost izpeljane letnice dogodka.

Ta novi in nadvse zanimivi zgodovinski vir je pismo dr. J. B. Gründla iz njegovega dopisovanja z dr. R. Lentiliusom, zdravnikom v Nördlingenu (Nemčija),* napisano v Mariboru 3. XII. 1686, a kot odgovor na pismo dr. Lentiliusa od 1. VIII. istega leta. Napisano je torej v času, ko je bil dr. Gründel že objavil latinsko izdajo svoje monografije o rogaški vodi in pravkar pripravljal nemško izdajo, kakor to tudi sam govori v imenovanem pismu. Izrazito strokovna vsebina tega Gründlovega pisma, v katerem je težišče prav »medicinski primer Zrinjski« (v izvorniku je seveda bolnik omenjen anonimno, t. j. kot »primer grofa N«), je bil morda eden glavnih razlogov, zaradi katerega je dr. Lentilius to pismo objavil v celoti (ni

* Dr. Rosinus Lentilius (* 1657, † 1733) je zvedel za rogaško vodo verjetno iz monografije dr. Gründla, torej na popolnoma sodoben način, t. j. iz literature. Po pripovedovanju dr. Gründla (15, str. 141), je tudi dr. Lentilius zdravil z rogaško vodo.

dvoma, da je to napisal s piščevim pristankom). Objavil ga je v svojem delu o praktični medicini leta 1698,⁴⁰ in se je tako pismo ohranilo — vendar ga je vsekakor bilo treba najti.* Pismo je natisnjeno na str. 477—479 pod naslovom: »De acidulis Roitschen-sibus epistola Excellentiss. Dn. D. Gründelii, Marburgensis in Styria Medicis. Tu je prva kratka vsebina nebitvenega dela v tekstu, ki je sicer dolgo pismo. V medsebojnem dopisovanju razpravljata oba zdravnika (dr. Gründel se pri tem močno sklicuje na mišljenja drugih tedaj znamenitih zdravnikov, od katerih so nekateri prav tako zdravili z rogaško vodo) v glavnem o vprašanju, ali so v rogaški vodi »zlato«, »živo srebro« in »arzen« ali ne. Dr. Gründel v rogaški vodi ni našel takih sestavin; ne omenja jih v latinski izdaji svoje monografije, a jo je bral in se po njej ravnal njegov sobesednik dr. Lentilius. Dr. Lentilius pa mu je priporočil (v omenjenem pismu od 1. VIII. 1686), naj te sestavine poskuša ugotoviti, ker se je po mišljenju dr. A. Pozzisa (cesarjevega telesnega zdravnika in morda tudi zdravnika katerega Zrinjskih), neki grof N (to pa je, kakor bomo kmalu videli, grof Peter Zrinjski) pozdravil z rogaško vodo zato, ker so v tej vodi te sestavine. Toda dr. Gründel, ki je posumil, da bi to ozdravljenje bilo popolno, ker da so morda, kakor pravi, znaki bolezni samo pustili, se je izrazil o tem primeru takole (gl. tudi sliko št. 5):

»...Ob es aber Bestand gehabt [und ob es eine Fundamental-Cur gewesen sey] hätte man allererst mit der Zeit erfahren können [wann nicht gedachter Graf] wegen seiner gegen Ihre Majestät begangenen Untreu [bald darauf wäre enthauptet worden].«

ali v prevodu:

»...Vendar bi se moglo izvedeti, če je bilo to ozdravljenje trajno oziroma temeljito, vsekakor šele s časom, če ne bi bili imenovanemu grofu zaradi njegove nezvestobe do veličanstva kmalu potem vzeli glavo.«

Po tem torej ne more biti več dvoma, da se je z rogaško vodo v resnici zdravil Peter Zrinjski. Bolj zanesljivega dokaza si ne mo-

* Ko sem zbiral gradivo o življenju in delu zlasti starih slatinskih zdravnikov, sem sistematično zasledoval tudi delo vseh tistih zdravnikov in prirodoslovcev, ki jih dr. Gründel omenja v svoji monografiji. Pri tem delu me je prijetno presenetilo tovariško obvestilo dr. M. D. Grmeka, da je videl eno od del dr. Lentiliusa, v katerem je natisnjena tudi neka »epistola« dr. Gründla. Kmalu potem sem po zaslugi in pomoči dr. M. Uršičeve, sodelavke Slovenske akademije, dobil na razpolago prepis te znamenite »epistole« in posebne dodatke h gradivu o slatinski zgodovini. Na tem mestu se tudi zahvaljujem kolegu dr. Grmeku in dr. M. Uršičevi.

remo želeti, toliko bolj, ker podatek iz pisma dr. Gründla potrjuje tudi točnost sklepanja o imenu in ta sklep se more tudi opirati samo na rezultate kritične razlage tiste opombe iz knjige prof. Sorbaita in dr. Gründla ter pisma dr. Wagnerja. Razen tega rešuje ta tako popolni in končno zanesljivi podatek o imenu sam po sebi tudi drugo vprašanje, t. j. vprašanje o letu dogodka. Ključ za to rešitev je v pomenu Gründlovega izraza: »kmalu nato«, po katerem bi bolnik moral poseči po rogaški vodi nekje v času po svojem prihodu v Čakovec leta 1665 in nekako proti koncu leta 1670. Ni torej težko opaziti, da tudi s te plati (kakor tudi po ugotovitvi iz podatka v pismu dr. Wagnerja) gotovo pridemo do trditve, da se je dogodek pripetil po letu 1665, kakor tudi do potrditve, da ima Gründlov izraz »kmalu nato« z izrazom prof. Sorbaita »pred nekaj leti« isti pomen, kolikor drugemu s pravico še dodamo: od smrti Petra Zrinjskega. In ob koncu — kakšna je razlika med pripovedjo dr. Gründla v njegovem ravnokar prikazanem pismu in tistim, kar je v teku dogodka in o imenu Zrinjskega, prav gotovo pa o bolezni in ozdravljenju megleno povedal samo leto kasneje v nemški izdaji svoje monogra-

den / wo folgende die Symptomata haben nachgelassen. Ob es aber Bestand gehabt / und ob es eine Fundamental-Cur gewesen sey / hätte man allererst mit der Zeit erfahren können / wann nicht gedachter Graf / wegen seiner gegen Ihre Majestät begangenen Untreu / bald darauf wäre enthauptet worden. Am übrigen haben andere auch /

Sl. 5. Leto 1686: odlomek iz pisma mariborskega zdravnika dr. J. B. Gründla zdravniku dr. R. Lentiliusu (Nördlingen, Nemčija) o »primeru Zrinjski« (loc. cit. 40)

fije, t. j. v javnem tisku. Boljšega potrdila za trditve, da se je točnemu izražanju spretno izmikal (enako kot tudi prof. Sorbait) iz podložniških, a morda tudi, kot smo že rekli, iz zdravniških ozirov, si ne moremo želeti niti iskati.

Z ravnokar dokončanim prikazovanjem pisma dr. J. B. Gründla iz l. 1686 kot zadnjim od štirih danes znanih zgodovinskih virov za rešitev dveh v začetku načetih vprašanj iz preteklosti Rogaške Slatine moramo to razpravo tudi končati. S temeljito razlago in kritičnim vzporejanjem podatkov iz tekstov teh štirih zgodovinskih virov — dveh prej znanih in dveh novih — smo dobili temelj, na katerega se po pravici lahko opira ta moja, ni dvoma, popolnoma zanesljiva rešitev obeh načetih vprašanj, t. j. tistega o letu dogodka kot onega o imenu Zrinjskega, ki se je zdravil z rogaško vodo, in je ta rešitev bistveno drugačna od tiste, ki jo je glede tega nudila dosedanja literatura. Jedrnat in končni odgovor na obe vprašanji je takle:

z rogaško vodo se je zdravil — ali je bil zdravljen — hrvaški ban grof Peter Zrinjski, ta znameniti dogodek v zgodovini Rogoške Slatine pa se je odigral neposredno po njegovi preselitvi iz Ozlja v sosednji Čakovec, t. j. leta 1665 ali le malo za tem.

In ob koncu: z zdravljenjem bana Petra Zrinjskega, ki je potekalo pred skoraj polnimi tri sto leti, se je začela slatinska medicina XVII. stoletja, dogodek sam pa je bil neposreden povod tudi za ustanovitev današnjega naselja-zdravilišča. Ko je medicina tistega časa izvedela prav za »primer Zrinjski«, se je takoj spravila nad rogaške vrelce in je po pravici ostala tu vse do naših dni.

OPOMBE

1. Mayer, A.: Iasi. Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb, 1935, n. s. XVI, str. 69. — 2. Bolta, L.: Ilirska naselbina na Rifniku pri Sentjurju. Celjski zbornik. Celje, 1959, str. 258. — 3. Režek, A.: Iz prošlosti vrele mineralnih voda Rogoške Slatine (z uvodno razpravo dr. Fr. Kidriča: »Ob zgodovini opisju Rogoške Slatine«). Celje, 1957. — 4. Režek, A.: Prilog poznavanju mineralnih voda Rogoške Slatine. Popis literature II. Liječnički vjesnik (Zagreb), 1943, št. 6. — 5. Režek, A.: Rogoška Slatina 1572.—1950. Bibliografska i arhivska građa s popratnim tekstovima. (Rokopis.) — 6. Schlossar, A.: Geschichtliches über Rohitsch-Sauerbrunn. Steiermärkische Landes-Kuranstalt Rohitsch-Sauerbrunn (reklamna brošura), Graz, 1904. — 7. Tangl, K.: Über den angeblichen Markgrafen Poppo-Starchand von Soune. Mittheil. des Histor. Vereines für Steiermark (Graz), 1853, str. 91. — 8. Kovačič, F.: Posestvo »Cezt« v listini l. 1141. in njega lastniki. Časopis za zgodovino in narodopisje (Maribor), 1915, str. 12. — 9. Thurneysser, L.: Pison. Das erst Theil von kalten (warmen) minerischen und metalischen Wassern... Franckfurt a. O., 1572. — 10. Glesinger, L.: Paracelsus in Slovenija. Zdravstveni vestnik (Ljubljana), 1958, št. 12. — 11. Tabernaemontanus, J. T.: Neuw Wasser-schatz... Franckfurt a. M., 1581. — 12. Dresser, M.: Ungnadische Chronica... (von 1147—1601). Leipzig, 1602. — 13. Sorbait P.: Praxios medicae, auctae, et à plurimis typi mendis, ab ipso auctore, castigatae... Auctore Paolo de Sorbait, Belgâ, Philosophiae et Medicinae Doctore, Praxios Medicae, 24 Annis Professore primario, Sacrae Imperatricis Eleonore Viduae Personae et Aulae Medico, ab Excelso Regimine Sanitatis Consiliario, Superintendente et Inquisitore, nec non Regni Equite, etc. Anno (Viennae) 1680. — 14. Gründel, J. B.: ROITSCHOCRENE SEU SCRUTINIUM PHYSICO-MEDICO-CHYMICUM IN QUO ACIDULARUM ROITSCHENSIVM MINERALIA CHYMICE, ET MECHANICE EXAMINANTUR, PROPRIETATES DETEGUNTUR, TANDEMQUE PER VARIAS CAUTIONES, ANIMADVERSIONES, DECISIONES, ET OBSERVATIONES, MORBIS JUX-

TA VETERUM RETENTIORUMQUE PRINCIPIA ACCOMMODANTUR CUM LEGITIMA ADHIBENDI METHODO, ET DIAETA CUNGRUA, QUANDO SILLICET, QUAM DIU, QUOMODO, ET QUANTUM BIBENDUM? ET QUA DENUM RATIONE SYMPTOMATIBUS IN IPSA POTATIONE SUPERVENIENTIBUS, CHIRURGICE, PHARMACEUTICE, ET DI-AETETICE SUCCURENDAM, AD NORMAM, ET FORMAM SAC. ROM. IMP. ACADEMIAE NATURAE CURIOSORUM DIRECTA AUTHORE JOANNE BENEDICTO GRÜNDEL, PHILOSOPHIAE ET MEDICINAE DOCTORE, SAC. ROM. IMP. NATURAE CURIOSORUM ACADEMICO, INCLYTORUM, STYRIAE STATUUM PHYSICO, AC MARPURGI PRACTICO. VIENNAE AUSTRIAE, SUMPTIBUS AUTHORIS, TYPIS LEOPOLDI VOIGT, ANNO 1685. — 15. Gründel, J. B.: Roitschocrene, Das ist Ausführliche Beschreibung Des in Unter-Steier weit-berühmten Roitschen Sauerbrunn, in welcher Alle, und jede Mineralien, Eigenschafften und Wirkungen, nach Galenischer und Chymischer Lehr examinirt, und mit Auflösung viler nothwendigen Fragen entdecket werden, sambt einem nützlichen Bericht, wie, wann, wie lang und in was für Zuständen diser Brunn äusserlich und innerlich sey zugebrauchen, auch wie man sich im diät, und Kranckheiten Zufällen verhalten soll. Erstlichen in Lateinischer, jetzo aber in Teutscher Sprach, mit unterschiedlichen neuen Anmerkungen, und viler hochgelehrten Männer Erfahrungn vermehret in Druck gegeben. Von Joanne Benedicto Gründel, Phil. et Med. Doctore, Sac. Rom. Imp. Academiae Naturae Curiosorum Collega, einer Hochloblichen Landschaft in Steyer Physico ordinario zu Marburg. Gedruckt zu Grätz, bey denen Widmanstetterischen Erben zu finden bey Johann Cristoph Erhardt, Buchführer allda Anno 1687. — 16. Fröhlich, E. H.: Die Sauerbrunnen bei Rohitsch in Steiermark. Mit besonderer Rücksicht auf die dortige ständische Heilanstalt, nebst Anleitung zum Kurbgebrauche. Von Ernst Hilar Fröhlich, Doctor der Heilkunde, öffentl. angestellt. Armenarzte des P. Bezirkes Raindorf und wirkl. Mitglieder der med. Fakultät zu Wien. Mit einer lithographirten Ansicht der Heilanstalt, Wien. Auf Kosten des Verfassers. 1858. — 17. Kidrič, F.: Rogoška Slatina 1801—1814. v slikah, értežih in memoarih. Časopis za zgodovino in narodopisje (Maribor), 1957, zv. 1/4. — 18. Sock, J.: (Poročilo višji oblasti ob zahtevi dr. E. H. Frölicha, da se mu prizna naslov »II. slatinskega zdravnik«.) Reg. — Prot. 1823—1911, leta 1852, spis št. 235. — 19. Fröhlich, E. H.: Die Sauerbrunnen bei Rohitsch in Steiermark. Gesundheits-Zeitung (Wien), 1837, št. 61 in 66. — 20. Frölich, E. H.: Schilderung der Steiermärkisch-ständischen Kuranstalt Sauerbrunn bei Rohitsch und Vorschläge zur Abstellung der dort herrschenden Übelstände. (Frölich: Ref. 5: Handschrift »im Archive eines hohen Dikasterialgebäudes der innerenstadt Wien«.) Wien, 1855. — 21. Frölich, E. H.: Das Gebiet der Mineralquellen von Rohitsch. Jahrbuch d. k. k. geolog. Reichsanstalt (Wien), 1855. — 22. Frölich, E. H.: Roitscherbriefe. Oesterreich. Zeitung (Wien), 1860, št. 8 in 9. — 23. Frölich, E. H.: Reformen für Bad Rohitsch. Wien, 1861. — 24. Frölich, E. H.: Antwort an die Betrachtungen eines Anonymus über meine Broschüre: Reformen für Bad Rohitsch, Wien, 1861.

— 25. Frölich, E. H.: Die Sauerbrunnen bei Rohitsch. Monographie von Dr. Ernst Hilarius Frölich, praktischem Arzte und wirkl. Mitgliede der med. Fakultät zu Wien, des Vereines homöopathischer Aerzte Österreichs für physiologische Arzneiprüfung und des geognostisch-montanistischen Vereines für Steiermark. Zweite umgearbeitete Auflage. Mit einer in Stahl gestochenen Ansicht des Kurortes. Auf Kosten des Verfassers. Wien. In Commission bei J. G. Heubner 1851. — 26. Frölich, E. H.: Die Sauerbrunnen bei Rohitsch. Monographie von Dr. Ernst Hilarius Frölich, praktischem Arzte und wirkl. Mitgliede der mediz. Facultät und des Vereines homöopathischer Aerzte Österreichs für physiologische Arzneiprüfung zu Wien, correspondirendem Mitgliede des Centralvereines für Homöopathie in Deutschland und des geognostisch-montanistischen Vereines für Steiermark. Dritte vermehrte Auflage. Wien. Verlag von L. C. Zamarski. 1856. — 27. Frölich, E. H.: Die Sauerbrunnen bei Rohitsch. Monographie... (dalje kot v 3. izd.). Vierte Auflage. Wien. Verlag von L. C. Zamarski. 1857. — 28. Frölich, E. H.: Bad Rohitsch und die Rohitscher Sauerbrunnen von Dr. Ernst Hilarius Frölich praktischem Arzte und wirkl. Mitgliede des Doktoren-Kollegiums der Med. Facultät, des Vereines homöopathischer Aerzte Oesterreichs für physiologische Arzneiprüfung, des geognostisch-montanistischen Vereines für Steiermark und corresp. Mitgliede der k. k. geolog. Reichsanstalt zu Wien. Fünfte umgearbeitete Auflage. Wien 1865. Wilhelm Braumüller k. k. Hof- und Universitätsbuchhändler. — 29. Režek, A.: Rogaška

Slatina po starim slikama, fotografijama, zemljovidnim kartama, spomenicima i čašama. Zagreb, 1959. (Rokopis.) — 30. Die Schrötterschen Wandbilder für Rohitsch-Sauerbrunn. Tagespost (Graz), 1916, št. 223. — 31. (Pregled spisov v zvezi s posestvom »Jankomir«.) Reg. — Prot. 1823—1911, leta 1887, spis št. 182. — 32. Horvath, J.: Pisma Julijane Gaj 1806 (1830) — (1831) 1939. (Pisma sinu Ljudevitu, Krapina, 28. IX. 1829, marca 1830 in Ptuj, 11. VI. 1830.) Zagreb, 1957. (Rokopis.) — 33. (O stanovanju dr. E. H. Frölicha v Rogaški Slatini.) Reg. Prot. 1823—1911, leta 1852, spis šte. 226 — 1853, spis šte. 17 — 1857, spis šte. 304 — 1858, spis šte. 256 — 1860, spis šte. 160, 163 in 174 — 1864, spis šte. 51 — 1879, spis šte. 282 — 1893, spis šte. 94. — 34. Šišić, F.: Pismo prof. dr. F. Kidriču, Ljubljana. Zagreb, 3. XII. 1936. — 35. Gerbezius, M.: De fomentationum evaporationum et stillicidiorum in tumore uteri regionem occupante usu. *Miscellanea Acad. nat. curios.*, 1691, dec. II, anno 8, obs. 69. — 36. Gerbezius, M.: De Acidularum Roitschensium in Colica biliosa et contracture metu, singulari virtute. *Miscellanea Acad. nat. curios.*, 1694, dec. III, anno I, obs. 78, str. 118. — 37. Gerbezius, M.: De singultu potu acidularum exitato. *Ephemerides Acad. nat. curios.*, 1717., cent. 5—6, obs. 46. — 38. Gerbezius, M.: *Chronologia medica*. Labaci, 1699 in dalje. — 39. Sorbait, P.: De dysenteria acidulis curata. *Miscellanea Acad. nat. curios.*, 1672, dec. I, anno III, obs. 272, str. 486. — 40. Rosini Lentilii, *Miscellaneorum medico-practicorum tripartitorum Pars II...* Ulmae, ... Anno MDCXCVIII.

AGITACIJA »NOVIC« ZA PRESELJEVANJE SLOVENCEV V SRBIJO
V LETU 1865 IN 1866

OLGA JANSA

Propadanje slovenskega kmeta, ki se je v večjem obsegu pričelo že v dobi Bachovega absolutizma, se je v 60. letih XIX. stoletja še stopnjevalo. Kmetov položaj se je poslabšal predvsem zaradi prodiranja kapitalističnih odnosov na vas pa tudi zaradi visokih davkov, odškodnine za zemljiško odvezo in slabih letin. Kmet se je zadolževal ali pa prodajal dele svoje zemlje, ki so jo kupovali razni vaški mogotci in posledica tega je bila, da se je kmečka posest manjšala, večala pa se je veleposest. Po drugi strani je industrijska proizvodnja uničevala važen vir kmetovih dohodkov — domačo obrt, z uvedbo železniškega prometa pa je odpadel tudi dohodek tistih ljudi, ki so se ukvarjali s prevozništvom. Ker v Sloveniji ni bilo zaslužka, so ga mali kmetje in kajzarji iskali drugod; nekateri so odhajali na sezonsko delo v slavonske gozdove, vedno več pa jih je mislilo na izselitev v tujino.

Tudi Bleiweisove »Novice«, sredi 60. let še vedno vodilni slovenski časnik, so posebno v letih 1865 in 1866 posvetile precej prostora problemu izseljevanja Slovencev. Tako so objavljale 1865 vrsto pisem iz Mehike, kamor je odšlo veliko Slovencev braniti novega mehiškega vladarja Maksimiljana Habsburškega. Ti tako imenovani meksikajnarji so, kot lahko sklepamo iz pisem Franca Kastelica, povéčini nameravali ostati v Mehiki. (Novice 1865, str. 384.)

V splošnem pa so bile »Novice« proti preseljevanju v Ameriko, ker je bilo to povezano z velikimi stroški in ker je bila vrnitev malo verjetna, pač pa dajejo vrsto predlogov za naselitev v Rusiji, Banatu in Srbiji. Ker je nastalo posebno za razmere v Srbiji med Slovenci veliko zanimanje, so »Novicam« prišli zelo prav prispevki, ki jih je pošiljal vojaški zdravnik dr. Janez Kovač-Podliščekov. Ta je namreč že od 1861. leta živel v Srbiji, kjer mu je bilo zelo všeč in je že kmalu po svojem prihodu preko »Novic« vabil v Srbijo mlade slovenske zdravnike in živinozdravnike (Novice 1861, str. 262, 295). 1865. so prinašale »Novice« poleg njegovih »Pisem iz Srbije«, v katerih je seznanjal bralce s srbskimi navadami in načinom življenja, še vrsto dopisov, s katerimi je odgovarjal na številna pisma tistih Slovencev, ki so se zanimali za pogoje naselitve v Srbiji.

Vprašanje preseljevanja v Srbijo je načel v »Novicah« urednik sam. Ob nekem dopisu iz bohinjske doline, kjer se pisec pritožuje

zaradi denarne stiske in visokih davkov in pravi, da se bo treba preseliti v Ameriko, je urednik zapisal svoje mišljenje. Priznava, da so težki časi, toda odsvetuje Ameriko, češ da že potni stroški za enega človeka znašajo okrog 240 goldinarjev, s tem denarjem pa lahko živi majhna družina eno leto, »saj imamo, predno bi moral kdo doma od lakote umreti v našem cesarstvu kraje, kjer sprejemajo naselnike, tako na Ogrskem. Saj bližnja Srbija po najnovejši postavi bolje ponuja priselnikom, kakor Amerika. Srbija ni daleč od nas in preselnik ako se doma zboljšajo časi in mu tam ne dopada, pride lahko nazaj domu« (Novice 1865, 195).

Na to urednikovo opombo se je kmalu oglasil neki dopisnik iz konjiške okolice na Štajerskem in želel izvedeti, kakšni so konkretni pogoji za naselitev v Srbiji in Banatu. Tudi tokrat je odgovorilo uredništvo. Dopis in odgovor uredništva sta bila objavljena na naslovni strani z velikim naslovom »O preseljevanju Slovencev v ptuje dežele«, kar kaže, da je bil problem res aktualen. Glede pogojev v Srbiji je urednik obljubil odgovor dr. Kovača, glede Ogrske, Hrvaške, Slavonije, Vojvodine, Tamiškega Banata in Erdelja pa je odgovoril sam. Za te dežele je veljalo za nove kmečke naseljence naselno pravo od 25. XII. 1858 in sicer, če se priseli toliko ljudi, da ustanovijo novo sosesko, so 6 let prosti zemljiškega davka, 15 let pa hišnega in vseh drugih davkov. Posamezni naseljenci so 5 leta prosti zemljiškega davka in 6 let drugih davkov. Dr. Bleiweis najbolj priporoča Banat in južnodonavske kraje onstran Tise, opozarja pa, da mora vsak, ki se misli preseliti tja, imeti sam nekaj denarja, da si kupi vsaj 8 oralov zemlje in sezida hišo (Novice 1865, str. 237, 238).

Nekoliko kasneje je o pogojih za naselitev v Srbiji pisal dr. Kovač. »Novice« so celo objavile njegov prevod novih srbskih zakonov o naseljevanju tujcev od 10. februarja 1865 (Novice 1865, str. 273, 281). Pogoji so bili brez dvoma precej ugodni in Podliščekov, ki se je tega zavedal, je zelo propagiral naselitev v Srbiji ter ji dajal prednost pred Ogrsko, od koder pravi, da se še vsako leto v Srbijo preseli veliko ljudi; Ameriko pa je sploh odsvetoval. Obljubil je tudi, da bo pri finančnem ministru skušal dobiti nova denarna sredstva za naselitev Slovencev.

Velike prednosti naselitve v Srbiji so bile namreč v tem, da jih je srbska vlada finanč-

no podpirala. Kdor si sam ni mogel kupiti zemlje, živine in poljedelskih pripomočkov, je dobil državno pomoč in sicer 3 orale obdelovalne zemlje in 3 orale neobdelane zemlje, pašnikov in gozdov in še hišo, zgrajeno na države stroške, potrebno živino, živež in poljedelsko orodje. Teh stvari naseljenci niso smeli prodati, niti se nanje zadolžiti, le s prirejeno živino so smeli delati po lastni volji. Po 15 letih pa bi postalo vse njihova last. Poleg tega so bili za 5 let osvobojeni vseh državljanskih dolžnosti, vojaške službe v stalni vojski za 10 let, v narodni vojski pa za 5 let, razen če bi jih država v stiski potrebovala. Privlačno je bilo dalje tudi dejstvo, da bi bilo v Srbiji mogoče naseliti cele slovenske vasi in končno, da je Srbija tako blizu, pot do nje po Savi pa še cenejša.

Na številna pisma interesentov, kateri kraji bi bili najbolj ugodni za naselitev, Podliščekov sicer ni mogel svetovati nekega določenega kraja, vendar je na splošno priporočal desni breg Save od Drine do Beograda (Mačvo) in dolino Morave (Novice, 1866, str. 185).

Sicer pa niso imeli ne vem kakšne izbire, zakaj kdor je prišel na državne stroške v Srbijo, so ga poslali tja, kjer so bili naseljenci najbolj potrebni.

Kljub tem ugodnim pogojem in velikemu zanimanju so se pojavili v »Novicah« tudi ugovori proti naselitvi v Srbiji in še novi predlogi. Nekdo iz Dolenjske je bil odločno proti preseljevanju v Banat in Srbijo in je predlagal preselitev na Kavkaz (Novice, 1865, str. 381, 390, 405, 414, 423). Proti naselitvi v Banatu je bil zato, ker je tam že primanjkovalo zemlje, ker ni bilo tekoče vode in ne lesa za gradnjo hiš in kurjavo. Proti Srbiji pa, kjer ni bilo teh problemov, navaja druge razloge in sicer, da so Srbi pravoslavne vere in je zato dežela bolj ugodna za naselitev Bolgarov in Bosancev, za Slovence bi prišla v poštev le, če bi se mogli naseliti v večjem številu skupaj, tako da bi imeli posebne cerkve in posebne šole. Taka naselitev kar celih občin pa je po mnenju dopisnika mogoča le na Kavkazu, od koder so se preselili mohamedanski Čerkezi v Turčijo. Dopisnik pripominja, da je ruska vlada že pričela nabirati naseljence iz Bosne in Bolgarije (Novice, 1865, str. 390).

Toda kaže, da bravci »Novic« niso bili nič kaj navdušeni za novi predlog, vsaj nihče ni nič spraševal, medtem ko je zanimanje za Srbijo še vedno naraščalo in je Podliščekov odgovarjal na številna pisma kar preko »Novic«. Hvalil je rodovitno srbsko zemljo, ki je še dovolj naprodaj, in je zato propagiral predvsem naselitev kmečkega prebivavstva.

Kdor bi se želel ukvarjati s trgovino, mu svetuje naselitev v Beogradu, kjer pravi, da bodo v kratkem prodali hiše izgnanih Turkov. Ker je bil to čas, ko so pripravljali Moravo za paroplovbo, po dolini Lepenice in Morave pa naj bi kmalu stekla železnica, priporoča naselitev blizu Smedereva, Kragujevca, Čuprije in Paračina. Tu bi po njegovem mnenju posebno uspevali nekateri obrtniki kot mlinarji, usnarji in klobučarji, zakaj doslej v Srbiji še ni srečal usnarja in klobučarja, medtem ko je videl le dva dobra mlinarja in to v Beogradu in Požarevcu, »da bi tudi tretji lahko živel, se ve, posebno ako bi si pri mlinu valjano žago napravil, ktere še v Srbiji nikjer videl nisem« (Novice, 1866, str. 5).

Zelo dragi so bili po pisanju dr. Kovača mizarji, tesarji in zidarji, ker jih je bilo tako malo in še ti so bili tujci, Bolgari ali Cincari. Posebno težko pa je bilo v Srbiji dobiti hlapce, dekline in dninarje (Novice, 1866, str. 184), kar je razumljivo, ker je bilo dovolj zemlje za naselitev.

Medtem ko je po eni strani nekaterih obrtnikov primanjkovalo, pa je bilo drugih dovolj, saj je dr. Kovač velikokrat hvalil, kako lepo znajo Srbi delati lončeno posodo, orožje, gosli, sukno in platno (Novice, 1866, str. 170, 177). Tudi uradnikov je bilo dovolj in zato tem nikakor ne priporoča, da bi se selili v Srbijo, ker jih bo tu kmalu še preveč, »ako se Srbija čez Drino, Timok in Kosovo polje ne razširi« (Novice, 1866, str. 5).

Te vrste dopisi so med bravci »Novic« še povečali zanimanje za razmere v Srbiji, posebno za stanje obrti, kajti po izselitvi Turkov so nekatere obrti propadle, s prodorom evropske mode v srbska mesta pa so nastajale nove obrti. Zato nas vprašanje bravca iz Gorenjske, koliko se v Srbiji letno proda klobukov in koliko je razširjena trgovina z usnjem v primeri s slovenskimi deželami (Novice, 1866, str. 85), nič ne preseneča. Prav klobučarstvo in čevljarstvo je bilo v Srbiji še zelo malo razvito ter so le bogatejši ljudje nosili čevlje in klobuke, vsekakor pa sta imeli obe obrti bodočnost in je imel dr. Kovač prav, ko ju je priporočal.

Tudi na razne formalnosti ob preselitvi so »Novice« opozarjale, predvsem na to, da mora vsakdo notranjemu ministru poslati prošnjo za srbsko državljanstvo. Prošnja naj bi bila po možnosti pisana v srbskem jeziku, če pa to ne bi bilo mogoče, v slovenskem ali nemškem jeziku (Novice, 1866, str. 185).

Ker bi se v primeru večjega izseljevanja Slovencev v Srbijo preselilo največ kmečkega prebivavstva, je Podliščekov njim v svojih člankih posvetil največjo pozornost.

Zlasti jih je opozarjal, naj se ravnajo po že omenjenih srbskih zakonih, če se mislijo naseliti na državne stroške. Tistim pa, ki znajo kako obrt, ali si sami mislijo kupiti zemljo, se ni treba držati teh zakonov in jim je dovolj potni list njihove dežele. Kmečkim priseljencem je svetoval, naj se naseli več slovenskih družin skupaj, da bi lahko druga drugi pomagale graditi značilne slovenske hiše, kozolce, kašče, hleve, čebelnjake in naj v novem okolju prav tako gojijo deteljo, repo, korenje, proso in ajdo, česar Srbi še nimajo, a jim bo gotovo všeč (Novice, 1866, 185).

Zadnjikrat so »Novice« pisale o preseljevanju v Srbijo 13. junija 1866, ko je Podliščekov še enkrat opozoril, da je učitelj in uradnikov v Srbiji dovolj, potem pa o tem problemu niso več razpravljali.

Iz vsega navedenega se vidi, da so bile »Novice« v letih 1865 in 1866 izseljevanju v Srbijo zelo naklonjene in čeprav do tega v takem obsegu, kot so pričakovali, ni prišlo, ker bi sicer v naslednjih letih kaj pisali o tem, ni izključeno, da so se posamezniki prav po zaslugi agitacije »Novic« napotili namesto v Ameriko v Srbijo.

NOVO ODKRITI SPOMENIK RIMSKEGA MATERINSKEGA BOŽANSTVA V PTUJU

IVA MIKL

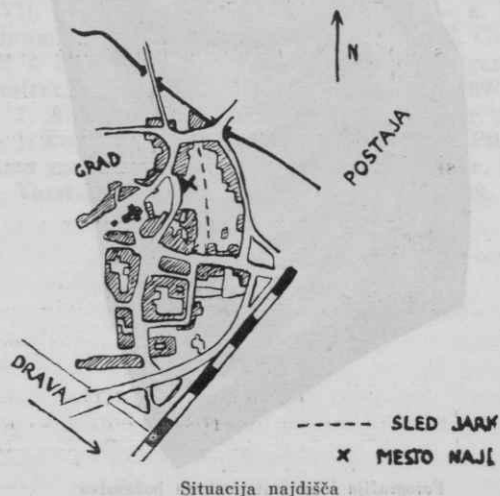
Sredi poletja 1960 so pripravljali v Ptuj na Titovem trgu (parc. 48 k. o. Ptuj) prostor za novo gradnjo. Ko so kopali za temelje, je bilo v zemeljskih plasteh možno tik ob cesti ugotoviti ruševinske in humozne plasti, ki so se tvorile ob srednjeveški in poznejši naselitvi. Med njimi je bilo do globine nekako 3 m mogoče opaziti tudi temeljne zidove stavb iz tega časa in v ilovici okrog 4 m globoko tudi leseno oblogo okroglega vodnjaka. Proti vzhodu, to se pravi, v mestni jarek, ki ga je napajala Grajena, pa je izmed teh ruševin tekkel delno ohranjen visok obokan kanal.

Slika plasti je bila v vzhodnem delu parcele znatno drugačna. Tu so ruševine in novejši sip segali samo 1 m globoko. Pod tem je bila mogočna, do 0,9 m debela plast sterilne ilovice. Pod njo pa se je začel prod, kjer smo našli primešanih nekaj drobcev od vode povsem izlizanih tegul. Taka slika nam potrjuje, kar vemo o toku Grajene. Danes, ko je regulirana, teče znatno bolj južno. V antiki in pozneje ves srednji vek je tekla le nekaj metrov stran od vzhodnega roba naše parcele in napajala mestni jarek, ki ga še danes delno jasno vidimo. (Glej priloženo situacijsko skico!) Grajena je gotovo tudi poplavljalna, zlasti kadar je poplavljalna Drava in ji zapirala izliv. To je moralo biti na predelu, kjer je današnji južni del mesta, zelo občutno, če upoštevamo, da je Drava tekla tedaj vzhodneje in se je Grajena izlivala vanjo nekje tam, kjer je danes minoritski samostan. Pogled v plasti na parc. 48 nam torej zanimivo osvetljuje rob srednjeveškega mesta ob jarku.

Rimski čas na tej parceli gradbenih sledov sicer ni zapustil, med srednjeveškimi ruševinami, ki smo o njih govorili, pa so našli

nekaj rimskih marmornih spomenikov. Enemu izmed njih naj zaradi posebne zanimivosti velja glavna naša pozornost v tem članku. Ti marmorni spomeniki so morali biti prineseni od drugod in so bili uporabljeni kot gradivo za temelje poznejšim stavbam. Med njimi je bil razbit oltar iz I. stoletja, drobci nekaj kipov in razmeroma dobro ohranjen kip na prestolu sedeče žene (slika 2).

Ta kip sedeče žene je bil najzanimivejša najdba. Glava in desnica sta postavi odbiti, poškodovan je tudi rob stola in podstavka. Delo je iz zrnatega, belega pohorskega marmora. Visoko je 0,76 m in do 0,45 m široko. Stol, na katerem žena sedi, ima še preko višine ramen segajoče naslonjalo, ki tvori v enotnem loku, le da se zniža, tudi oporo za roke. Iz česa naj bi stol bil, na površini ni videti, vendar oblika močno spominja na pletene naslanjače na reliefih iz rimske Galije in Germanije.¹ Žena je oblečena v dolgo

Situacija najdišča

prepasano in nagubano obleko z rokavi do komolca, nosi ovratnico in dve okrogli ploščati fibuli na ramenu. Na stolu sedi sproščeno, le desno nogo je pomaknila malce nazaj. Z obema rokama drži v naročju veliko, čisto plitvo košarico s hlebčki kruha ali verjetneje sadeži. Glava je žal odbita, vendar je jasno videti, da lasje ženi niso padali ne na ramena ne na hrbet.

Kip je zelo dobro klesan, čeprav so gube na prsih in ob strani krila nekoliko nenaravno shematizirane in robate. Mnogokatera pomanjkljivost gre gotovo na rovaš zrnatega marmora. Lepo pa so izklesane sprednje gube na krilu in laketi ohranjene roke. Glede na stil z datiranih reliefov, zlasti posvetilnih reliefov Nutric, bi kip stavili nekako v polno II. stoletje.

Vprašujemo se, koga naj kip predstavlja. V naših krajih kipu podobnega ni moč zaslediti, zato se je pri interpretaciji težko odločiti. Če pa pogledamo plastične spomenike po rimskem imperiju, nam je takoj jasno, da atribut sedeče žene, košarica s sadjem, označuje kip kot upodobitev božanstva. Sadeži so namreč pridatek raznih božanstev rodovitnosti in sreče, kakor so npr. Pomona, Priap, Epona, Fortuna, Matres ali Matronae itd.² Da najdemo pridatke božanstva rodovitnosti ravno pri ženskem božanstvu, nas ne bo niti malo presenetilo, saj vemo, da je čaščenje rodovitnosti v ženskih božanstvih prastaro in razširjeno po vsem svetu od davnine.

Fotografija kipa materinskega božanstva

Toda, če pregledamo upodobitve božanstev iz časa rimskega imperija, ugotovimo še drugo zanimivost. Našemu kipu moremo najti presenetljivo podobne vzorce v zahodnoevropskih rimskih provincah (Galija, Germanija, zlasti provinca Belgica), še več, upodobitve porenskih materinskih božanstev so našemu kipu večkrat popolnoma enake.³

Med kraji, kjer so v upodobitvah sedečih žena častili domača keltska materinska božanstva še v rimskem času, in Ptujem je ogromen prostor, kjer srečamo v bogočastju sicer sem in tja sorodne pojave, a enakih upodobitev ne moremo zaslediti. Zato bi bilo povsem zgrešeno, če bi naš kip zaradi podobnosti preprosto povezali z upodobitvami Matron, božanskih mater v Porenju in ga tako razlagali. A vendar je dejstvo, da smo našli kip, ki je povsem enak upodobitvam galskih materinskih božanstev, ravno v Ptuj, v starem Poetoviu, nenavadno zanimivo.

Nekako od devetdesetih let prejšnjega stoletja vemo po prvih Gurlittovih najdbah za izredno zanimiv kult v Poetoviu. Ta je častil, kot pričajo napisi, božanske dojnice, Nutrices Augustae, torej tudi materinska božanstva, ki se kot pred rimska materinska božanstva v drugih provincah pojavljajo v množini, verjetno v trojici.⁴ V Ptuj, so nato konec prejšnjega in v začetku tega stoletja pri izkopavanjih zbrali celo vrsto spomenikov tega kulta. Na Sp. Hajdini so med ruševinami rimskega mesta nedaleč med svetiščno četrtjo, malim trgom in skladišči ilirske carine (na parc. 1078/1 k. o. Hajdina) odkrili ostanke majhnega svetišča, ki bi moglo biti posvečeno Nutricam. Zaradi množine gradiva je moglo biti podobno svetišče tudi na Zg. Bregu blizu 5. mitreja in gotovo tudi na Panorami.⁵ Med ruševinami teh kulturnih stavbic je zlasti dosti posvetilnih reliefov, ki nosijo vedno enako ali skoraj enako upodobitev in napis, ki govori v običajnih formulah o imenu darovavca in o njegovem namenu. Ob strani naj omenimo, da so reliefe običajno darovali moški in sicer za blagor svojih žena in otrok. Božanske dojnice so bile zaščitnice otrok in ob tem verjetno tudi porodnic. Na reliefih so običajno upodobljene tri žene. Ena sedi na prestolu in doji otroka, drugi dve pa ji prinašata otroke in darove na oltar pred njo.

O verstvu so že precej pisali in razpravljali v podrobnostih o pomenu posameznih upodobljenih figur.⁶ Razpravljali so predvsem o odnosu sedeče Nutrix do drugih dveh upodobljenih žena in o odnosu imena, ki je vedno v množini s številom upodobljenih žena na reliefih. Toda ta neskladja v mnenjih posameznih avtorjev ne spremenijo osnovnih ugotovitev v zvezi s kultom. Jasno

je, da so pred nami neka materinska božanstva izrazito krajevnega značaja, saj moremo čaščenje v taki obliki med vsemi arheološkimi najdišči v nekdanji rimski državi zaslediti samo v Ptuju. Ker se na posvetilu pojavlja ime Nutrices vedno v množini, moremo po primerjavi z raznimi, a pretežno predrimskimi božanskimi skupinami po Evropi, tudi pri Nutricah soditi, da je pred nami božanska trojica. Najvažnejša pa je ugotovitev, da je čaščenje te božanske materinske trojice še predrimskega izvora. Kot rečeno, neposredne zveze z drugimi verstvi po rimski državi, ki smo jih v primerjavi omenili, nima, pa vendar so našim Nutricam vsa materinska božanstva, kakor se od Galije do severne Italije imenujejo, v osnovi le neke sorodna. Ta pojav nam je pomagal še do enega sklepa: vsa omenjena materinska božanstva se pojavljajo v pokrajinah, kjer je v sestavu prebivavstva močan keltski element. Ta pa je bil važen sestavni del prebivavstva na Dravskem polju in v Poetoviu, saj nam to pričajo latenske najdbe iz Skorbe, Formina, Brstja ter samega Ptuja, pa tudi razni pojavi v materialni in duhovni kulturi rimskega Poetovia.⁷

Ko smo tako povzeli vse, kar vemo o čaščenju domačih materinskih božanstev v Poetoviu, vidimo, da je kip, ki je upodobitvam galskih materinskih božanstev tako podoben, med najdbami v Ptuju zelo zanimiv. Seveda se nam vsiljuje ob njegovem pojavu vrsta vprašanj, ki nanje ne moremo takoj odgovoriti. Kako to, da je kip tako enak upodobitvam krajevnih božanstev zelo oddaljenih pokrajin? V kakšnem odnosu je do čaščenja Nutric? V kakšnem odnosu so potem Nutrices in Matres ali Matronae iz Porenja? Na to zadnje vprašanje moremo odgovoriti, da direktne zveze ne more biti. Sicer pa bodo morda nekega dne le nove najdbe pomagale pojasniti ta zapletena vprašanja.

Kot smo omenili, je naš kip zlasti upodobitvam iz Triera tako soroden, da ne rečemo enak (ženina obleka, naslanjač, celo ploščata fibula na ramenu, ki jih je v naše kraje razširila trgovina iz Porenja), da bi bili skoraj te misli, da je klesar kipa sam poznal upodobitve Matron iz Porenja. To bi ne bilo iz-

ključeno, saj je bilo II. stoletje čas, ko je trgovina s Porenjem cvetela in so bile sploh zveze med Panonijo, Germanijami in Galijo zelo žive. Enako pa najdemo pravkar omenjene detajle tudi na ptujskih reliefih Nutric. Spremljevalka, ki nosi na teh reliefih košarico s sadjem, je ponavadi enako prepasana kot sedeča žena, naš kip; Nutrix, ki doji, pa pogosto sedi na enakem stolu, ki spominja na pletene naslanjače.

Kot rečeno, te podobnosti na eni in drugi strani danes lahko samo opažamo, ne moremo pa jim pripisati še nobenega pomena, čeprav si težko zamišljamo, da bi bile vse nastale čisto slučajno. Vsekakor pa moremo že sedaj reči, da je kip pred nami zelo verjetno spomenik domačih poetovijskih materinskih božanstev in kot tak spomenik predrimskega predstavnega sveta, ki se je dedoval iz roda v rod. Plastično upodobitev je pa ta odsev predstavnega sveta dobil v času polnega razvoja rimske kulture pri nas in je dobil svojo dokončno podobo tudi pod vplivom raznih kulturnih zamenjav iz drugih, včasih zelo oddaljenih pokrajin.

OPOMBE

1. E. Espérandieu, Recueil général des Bas-reliefs, statues et bustes de la Gaule Romaine. Paris 1915. VI str. 345, VII str. 154. — 2. S. Reinach, Répertoire, Tome I-II. Paris 1897, 1898 glej Pomona, Priap, Fortuna, Epona, Matres. — 3. Schleiermacher, Studien an Göttertypen der röm. Rheinprovinzen, BRGK 25, 1935, str. 109 sl. — Ihm, Der Mütter oder Matronenkultus, Jhbh. d. Vereins v. Altertumsfr. im Rheinl. LXXXIII. str. 1. sl. — Loeschke, Tempelbezirk im Altbachtale zu Trier, Berlin, 1928, str. 26. — Espérandieu, o. c. V str. 368; XIII. suppl. Poitiers str. 8148. — 4. W. Gurlitt, Pettauer Antike, AEM XIX str. 1—25. — 5. W. Schmid, ČZN XXX 1935, str. 136 sl. — Hoffiller-Saria AIJ I, Zagreb 1958 str. 154. — M. Abramić, Jahreshefte d. Oesterr. Archäol. Inst. XVII, Wien 1914, Beiblatt str. 57—135. — 6. M. Abramić, Poetovio, Ptuj 1925, str. 38. — W. Gurlitt l. c. — Hoffiller-Saria l. c. — K. Wigand, Oesterr. Jahrehefte XVIII 1915 Beibl. str. 189 sl. — 7. A. Smodič ČZN XXXV, 1—2, 1940 str. 14. — J. Korošec, Prazgodovinska naselbina na Ptujskem gradu, Dela SAZU 6, Ljubljana 1951 str. 17. — Varstvo spomenikov, poročilo za leto 1959.

OB SEDEMDESETLETNICI AKADEMIKA MILKA KOSA

Sredi dela in v ospredju snovanja slovenske zgodovinske znanosti praznuje sedemdesetletnico zgodovinar, univerzitetni profesor in akademik dr. Milko Kos.

Rodil se je 12. decembra 1892 v Gorici in se je že kot gimnazijec odločil za študij zgodovine; tedaj je tudi že napisal svoje prvo znanstveno delo. Po visokošolskem študiju na Dunaju in promociji se je še posebej posvetil pomožnim zgodovinskim vedam in se na tem področju izpopolnjeval v obeh najpomembnejših središčih za tovrstni študij: na Dunaju in v Parizu. S kariero akademskega učitelja je začel v Beogradu in nato preko Zagreba prišel v Ljubljano, kjer je leta 1926 postal izredni, leta 1934 pa redni profesor za občo zgodovino srednjega veka in pomožnih zgodovinskih ved. Predaval pa je vse do leta 1937 tudi vso, a do leta 1946 le srednjeveško slovensko zgodovino. Postal je član mnogih znanstvenih društev, institucij in akademij doma in na tujem. Od imenovanja prvih članov Akademije znanosti in umetnosti, sedaj SAZU, je njen redni član in že več kakor deset let tudi njen generalni tajnik in upravnik Inštituta za zgodovino pri SAZU.

Za svojega delovanja na univerzi je ponovno opravljal razne funkcije in je bil tudi dolgoletni rektor.

Ob več kakor polstoletnem znanstvenem delu si je akademik Kos osvojil ogromno znanja, naravnost izredno je njegovo poznavanje virov za srednjeveško, še posebej za slovensko zgodovino. Zato je njegov opus ne samo po obsegu ogromen — saj presega njegova bibliografija čez 300 števil — in zelo raznovrsten, marveč tudi znanstveno visoko kvaliteten. Zajema publiciranje virov (listin, urbarjev, historiografskih del), ki jih je opremil z neverjetno temeljitimi komentarji in uvodi, ki znatno presegajo njihovo običajno vsebino, dalje vprašanja s področja zgodovinskih pomožnih ved, zlasti diplomatiko, področje slovenske historiografije, srednjeveško agrarno zgodovino in zlasti obsežni ter po problematiki zamršen kompleks kolonizacije, prav tako pa tudi razna področja politične in kulturne zgodovine, pri čemer je posegel tudi izven srednjeveškega obdobja. Veliko dela je opravil v zvezi s pripravami izdaje zgodovinske topograf. leksikona slovenskega ozemlja in enciklopedije slovenske gospodarske in socialne zgodovine, ki jo po njegovi iniciativi in pod njegovim vodstvom pripravlja Inštitut za zgodovino pri SAZU. Njegovo najpomembnejše delo pa je prva znanstvena sinteza slovenske srednjeveške zgodovine do reformacije, ki je postala temelj za nadaljnje proučevanje slovenske zgodovine tega obdobja in ki je v svoji drugi, izpopolnjeni izdaji s srbskim prevodom dobila tudi širšo jugoslovansko publiciteto.

Ob življenjskem — a tudi delovnem — jubileju najvidnejšega slovenskega zgodovinarja, katerega objavljena dela so mnogostransko obogatila slovensko kulturo, pa je treba poudariti tudi vso tisto njegovo dejavnost, ki je zabeležena le v skopih uredniških beležkah, v raznih priporočilih in poročilih ter kratkih noticah v seznamih predavanj na fakulteti, a ji je profesor Kos posvetil veliko svojega časa. Gre za delo v uredništvih zgodovinskih časopisov in drugih publikacij, pri organizaciji slovenskega zgodovinopisja, pri skrbi za arhive in arhivske fonde ter končno za odgovorno delo akademskega učitelja, ki ga je opravljal z veliko ljubeznijo, neizmerno prizadetostjo in vestnostjo.

Celim generacijam slovenskih zgodovinarjev je profesor Kos odpiral pota v zgodovinsko znanost in jih seznanjal tudi s slovensko zgodovino v času, ko na filozofski fakulteti

Ljubljanske univerze ni bilo stolice zanjo. Mnoge svoje učence je navdušil in pripravil za znanstveno delo. Ni mogoče pozabiti seminarjev in predavanj, kjer so zajemali iz njegove bogate zakladnice znanja. Prav tako ne more zbledeti spomin na toplo človečnost, ki jo je čutil do svojih študentov in s katero se je skušal in znal približati vsakemu izmed njih, jih vodil in jim pomagal v času študija in tudi še potem, ko so kot diplomanti stopali v poklice ali se podajali na pot znanstvenega raziskovanja. Za vsakega, ki je prišel k njemu s tako ali drugačno željo ali prošnjo, je našel čas kljub ogromnemu delu.

Ko danes čestitamo profesorju in akademiku Kosu ob njegovem življenjskem jubileju, se čustvom spoštovanja pridružuje še prisrčna hvaležnost za vse, kar je v svojem poklicnem delu in poleg njega storil za rast slovenske univerze in kulture. Isto hvaležnost smo mu dolžni še posebej tudi v imenu slovenske zgodovinske znanosti, ki jo je s svojim delom odločno dvigal iz njenih temeljev. Želimo mu, da bi še dolgo vrsto let uspešno delal na svojem pedagoškem in znanstvenem področju, da bi dokončal zaključna dela svojega proučevanja in tako s svojimi izsledki še naprej bogatil naše zgodovinopisje.

Ferdo Gestrin

ZGODOVINSKO BRANJE

Laura Kraker, L'attività giornalistica di Domenico de Manzoni. Izdal Istituto per la storia del Giornalismo, Trieste, 1962, 23 str.

Prvi zvezek prve serije publikacij pred kratkim ustanovljenega inštituta za zgodovino časnikarstva v Trstu je manjša razprava »Časnikarska dejavnost Domenica de Manzoni« dr. Laure Krakerjeve, asistentke volonterja za zgodovino časnikarstva na tržaški univerzi. S tem prihaja razprava že drugič v javnost, saj je svojo prvo izdajo doživela lansko leto v časopisu »Pagine Istriane«. Ker zajema delo problem iz zgodovine italijanstva na naših tleh, je prav, da si ga v poročilu nekoliko pobliže ogledamo in tudi primerne ocenimo.

Domenico de Manzoni je bil Koprčan in je še kot študent pričel leta 1874 izdajati v Koprju štirinajstdnevnik »L'Unione«, zavedajoč se pomena časopisa za tedanje iredentistično gibanje. Časnik ni bil prvi poskus in primer iredentističnega tiska avstrijskih Italijanov, zakaj avtorica je to prvenstvo pripisala reški publikaciji »Gazzetta di Fiume« in tržaškemu »Tempus«. Pri svojem razglabljanju o teh zadevah je navedla napačno dejstvo, da je bilo Reka pridružena Hrvatski leta 1848; v resnici se je to zgodilo že leta 1822. Razprava že takoj na začetku ne pozabi poudariti tesne vezi Istre z Italijo in italijanstvom. Prav to poudarjanje je vodilo Manzoni pri izdajanju časnika, ki mu je bil sam vodja in urednik. Manzoni jeva stremjenja so dajala listu močno italijansko noto, ki jo je list vseh sedem let svojega obstoja skrivoma propagiral. Kot avtorica z zadovoljstvom ugotavlja, je znal urednik italijansko propagando previdno in spretno prekriti, saj je bil časnik v vseh teh letih le trikrat zaplenjen. Vzrok

eni od konfiskacij je bila objava znanih verzov iz Dantejevega »Pekla«, kjer pesnik govori o vzhodnih mejah Italije (»si com'a Pola presso Quarnaro, che Italia chiude e suoi termini bagna«). Veliko prostora je časnik posvečal italijanskim zadevam; tako je bila npr. vest o smrti kralja Viktorja Emanuela II. objavljena čez celotno prvo stran.

Zanimivo bi si bilo ogledati tiste številke »L'Unione«, ki so izšle v času berlinskega kongresa. V nekaj nadaljevanjih je izšla takrat zgodovina Srbije, ki je v tistem času postajala neodvisna. Manzoni jo je smatral za voditeljico in osvoboditeljico tistih narodov, nad katerimi je še vedno vladala Turčija. »L'Unione« se je tudi spoprijemala z razmerami v avstrijskem cesarstvu; delovala je proti preveliki uporabi nemščine, sklicujoč se na člen 19 decembrske ustave iz 1867. leta, kjer je govora o enakopravnem položaju in uporabi jezikov avstrijskih narodov. Člen 19 se v razpravi morda zaradi tiskarskega škrata napačno beleži s številko 9.

Leta 1881 je »L'Unione« prenehala izhajati. Avtorica navaja o tem razne vzroke. List je ukinil Manzoni prostovoljno, ker mu je zmanjkalo sredstev za nadaljnje izdajanje lista. Drugi moment, ki je tudi vplival na njegovo prenehanje, pa pripisuje Krakerjeva predvidevanju Manzoni jevega političnega duha. Na vidiku je bila namreč sklenitev trozveze in Italija je bila s pristopom k tej zvezi prisiljena prenehati s podpiranjem iredentističnega gibanja Italijanov v Avstriji. Manzoni je spoznal pomen tega dogodka, zato se je še pred sklenitvijo zveze umaknil s svojim listom.

Eden od številnih listov, ki so jih Italijani izdajali na ozemlju avstro-ogrske monarhije,

je s tem dobil svojo prvo, sicer zelo skromno monografijo. Sledile naj bi še druge, za izdajo katerih naj bi imel skrb navedeni inštitut; ta si je v programu svojega dela zadal nalogo obdelati zgodovino časnikarstva v vzhodnih predelih Italije. Avtorica je v zvezi s problemi okoli časnika in njegovega izdajatelja obdelala le tisto plat, ki govori o odnosih lista do Italije, o njegovem protitalijanskem propagiranju ter o odnosih do avstrijskih oblasti in do razmer v Avstriji. Nas Slovence bi seveda zanimalo stališče lista in njegovi odnosi do slovenskih sosedov, ti seveda ne bi mogli biti drugačni kot neprijateljski. Če se je pisalo prijazno o Srbiji, je bilo to predvsem zaradi vzgleda, ki ga je Srbija kot osvoboditelj zaslužjenih narodov dajala. Podobno vlogo naj bi seveda za italijanske razmere vodila kraljevina Italija. Prepričan sem, da bi se dalo o pisanju Manzoničevega časnika še več napisati. Razprava bi s tem dobila bolj zaokroženo in popolno obliko, toda hotenja in namen razprave bi splavali v drugačno, od avtoričinih namenov bolj oddaljeno smer. Sem pa mnenja, da nam bo vsaka bodoča takšna ali podobna publikacija dobrodošla, čeprav bo trpela zaradi svoje nekritičnosti in enostranosti. Opozarjala nas bo na probleme — s temi se mi zaradi pomanjkanja virov ne moremo resneje spoprijeti — in vprašanja, ki jih bo treba tudi še z naše strani obdelati, upoštevajoč pri tem tudi vsa tista merila in vidike, katerim se Italijani le preradi izogibajo.

Branko Marušič

Donge l'Isunz, nel quarantesimo anniversario della fondazione della società filologica friulana »G. I. Ascoli«, a cura del comune di Gorizia, Gorizia 1919—1959, str. 48, 4°.

Poročanje o spominski publikaciji furlanskega filološkega društva je sicer zapoznalo, toda kljub temu se je na kratkem spomnimo, če že ne zaradi ne visokega strokovnega nivoja njene vsebine, pa vsaj zaradi evidentiranja in spoznavanja živahnega tovrstnega dela onstran državne meje.

Furlansko filološko društvo, ki nosi ime po znanem goriškem jezikoslovcu Ascoliju, je bilo ustanovljeno 1919. leta z namenom, da bi proučevalo in gojilo furlansko govornico ter njeno literarno dejavnost. V teku štiridesetih let svojega obstoja je društvo odigralo

znatno vlogo v kulturnem življenju Furlanije in sosednjih pokrajin. S publiciranjem revij (Ce fastu?, Sot la nape, koledar Il strolc Furlan) in drugo knjižno dejavnostjo je najlepše kazalo in še kaže svojo dejavnost. Društvo se je sestajalo na svojih letnih zborih, od katerih je 36. po vrstnem redu proslavil štiridesetletni obstoj društva. Temu na čast je občina v Gorici izdala to publikacijo, ki nosi v slovenskem prevodu naslov »Vzdolž Soče«. Njena vsebina je pestra, od raznih poljudnoznanstvenih razprav do pesniških prispevkov v furlanščini. Zgodovinsko in zgodovini sorodno vsebino publikacije si oglejmo v naslednjem.

»Uno sguardo alla storia Goriziana« (str. 7 do 12) avtorja Mora je kratek pregled goriške zgodovine, omejen predvsem na srednjeveško obdobje in konča s sredino XVIII. stoletja. V posamezne problematično obravnavane zadeve se spričo nivoja in namena članka ne bi splačalo spuščati. Spessot je prispeval kratko poročilo »Il 'Calepinus' Goriziano in miniatura. 'Dizionario' in sette lingue ed in friulano di G. Vuk« (str. 13—15), kjer govori o slovarju goriškega duhovnika Vuka, izdanem v sredini prejšnjega stoletja. Med sedmimi jeziki, ki jih slovar obravnava, je tudi slovenščina. Barduscov članek »Centocinquant'anni di stampa periodica a Gorizia« (str. 19—21) obravnava goriško italijansko časopisje od začetkov pa do prve svetovne vojne. Njegovo nadaljevanje je Casasolovo razpravljanje »Il giornalismo Goriziano tra le due Redenzioni« (str. 23—24). Kratek kulturni pregled je Monaiev donesek »Panorama culturale di Gorizia« (str. 25—27), podoben je Joosov pregled »Panorama artistico di Gorizia« (str. 29—30). Nekaj drobnih podatkov nudi dalje tudi Bozzijev »Uno sguardo rapido alla Provincia Isontina di ieri e di oggi« (str. 33—35). Drugi prispevki, ki jih publikacija prinaša, govore o stanju kulture in kulturnih ustanov v Gorici, o gospodarskem položaju Gorice in goriške pokrajine, poseben članek pa se nanaša na furlansko folkloro. Zadnji članek, ki ga ta spominska izdaja goriške občine prinaša, obravnava zadeve Italijanov, ki so se po končani drugi svetovni vojni preselili iz Istre. Poln je strupene mržnje do naše domovine in nikakor ne govori v prid dobrim odnosom med sosednjima državama.

Branko Marušič

ZGODOVINSKI SPOMINSKI ZBORNIK

jubilejnih, slavnostnih in informativnih člankov
ter člankov z gospodarskega in kulturnozgodovinskega področja
Ljudske republike Slovenije

»Alko« V PRETEKLOSTI, SEDANJOSTI IN PRIHODNOSTI

Celotna industrijska dejavnost se deli v vseh mednarodnih klasifikacijah v ekstraktivno in predelovalno. Najvažnejša panoga v predelovalni industriji je brez dvoma živilska industrija, v okviru katere se prikazuje in analizira tudi proizvodnja alkoholnih pijač.

Zaradi različnega tehnološkega postopka se proizvodnja piva in vina prikazuje ločeno od močnih oziroma žganih alkoholnih pijač.

Proizvodnja žganih pijač, za katere je značilno, da vsebujejo najmanj 18% alkohola, se uvršča poleg proizvodnje špirta v industrijo vrenja.

V Jugoslaviji imamo skoraj šestdeset podjetij, ki se bavijo s proizvodnjo špirta in alkoholnih pijač. S proizvodnjo žganih pijač se bavi v državi 20 podjetij, na področju Slovenije pa devet. Vodilno industrijsko podjetje močnih alkoholnih pijač v LRS in drugo največje podjetje alkoholnih pijač v Jugoslaviji je »ALKO«. Vzrokov za to, da je to, po zunanjem videzu sicer majhno podjetje, doseglo tako pomembno, skoraj vodilno mesto v Jugoslaviji, je več in jih je zanimivo analizirati.

Zgodovinski začetek podjetja sega v l. 1919. Do leta 1945 je delovalo na področju Ljubljane deset različnih majhnih podjetij, ki so se bavila s proizvodnjo močnih alkoholnih pijač in ki so se v teku nacionalizacij v letih 1945—1948 združila v enotno podjetje z imenom »ALKO«, tovarna sadnih sokov in alkoholnih pijač.

Zelo zastareli obrati pa so bili že v začetku skupnega poslovanja zaradi nerentabilnosti ukinjeni.

Pospešen razvoj industrije žganih pijač v podjetju »ALKO« nastopi po letu 1950 z izvolitvijo delavskega sveta, kot centralnega samoupravnega organa v podjetju. Zgodovinski začetek upravljanja in vodenja podjetja z delavskim svetom je 9. september 1950, ko je bila sklicana prva seja delavskega sveta podjetja. Na tej seji je bil izvoljen tudi šestčlanski upravni odbor.

Ob formiranju podjetja so bile strojne naprave zelo zastarele, vendar jih je delovni kolektiv v svoji prizadevnosti še nadalje uporabljal; deloma so bili nabavljeni novi stroji, vendar je v interesu delovnega kolektiva, da preide na popolno modernizacijo in avtomatizacijo in v nove delovne prostore.

Podjetje realizira svojo celotno proizvodnjo na področju Slovenije; ima v glavnem svoje stalne odjemalce ter tako ne potrebuje posebne reklame.

Podjetje »ALKO« redno sodeluje na mednarodnem sejmu vin, sadnih sokov in žganih pijač na Gospodarskem razstavišču v Ljubljani. Vzrok za sodelovanje ni samo komercialen, delovni kolektiv je zainteresiran, da strokovno ocenjevalna komisija prizna tudi kvaliteto izdelkov. Tudi na letošnjem sejmu je strokovna komisija dodelila podjetju »ALKO« več zlatih in srebrnih medalij, s čimer je delovni kolektiv ponovno dobil priznanje za kvalitetno proizvodnjo žganih pijač.

Stanovanjski stolpič tovarne Rog

Samski dom Mestne kanalizacije v Ljubljani

GRADBENO PODJETJE »BEŽIGRAD«

se je razvilo iz nekdanjega obrtno uslužnega podjetja, ki je do leta 1959 opravljalo le razne adaptacije in popravila. Vrednost osnovnih sredstev je bila 1959. leta 16 milijonov dinarjev, sedaj pa znaša 60 milijonov. Vsa ta osnovna sredstva si je podjetje ustvarilo iz sredstev, ki jih je kolektiv sam prislužil. Podjetje se je lotilo tudi zahtevnejših stanovanjskih in industrijskih gradenj, ki jih je opravilo v splošno zadovoljstvo investitorjev.

Kolektiv se vedno močneje zaveda, da lahko le z dobrim gospodarjenjem, s povečanjem delovne storilnosti in z modernizacijo delovnega procesa vzdrži konkurenco, ki postaja iz dneva v dan hujska tudi v gradbeništvu. Zato so se člani kolektiva že lani in letos odločili, da se odrečejo izrednemu dohodku in vložijo ta denar v investicijske sklade podjetja, za nabavo mehanizacije in gradnjo samskega doma.

Podjetje, ki zaposluje okoli 200 delavcev, lahko sedaj prevzame kakršnokoli naročilo za industrijske in stanovanjske, visoke in nizke gradnje vse do kanalizacijskih in remontnih del.

Podjetje je razdeljeno na štiri ekonomske enote oziroma sektorje: ena ekonomska enota opravlja remonta in uslužnostna dela, dve ekonomski enoti izvajata nove gradnje, ena ekonomska enota pa je centralno skladišče z vsemi delavnicami in strojno bazo.

Kolektiv se ne zadovoljuje le s tem, temveč bo svoje storitve izboljšal z dopolnjevanjem strojne opreme, z gradnjo novega skladišča in razširitvijo lastnih delavnic za vzdrževanje strojev in izdelavo montažnih stropov, preklad in raznih drugih elementov, tako da se bo lahko vključil v konkurenco z drugimi večjimi podjetji.

Kolektiv pa tudi skrbi, da bo čimbolje uredil življenjske razmere svojih članov; spomladi leta 1963 bo podjetje dogradilo samski dom za 120 ljudi. S sredstvi sklada skupne porabe pa pomaga članom kolektiva, ki si gradijo hišice.

Tak obračun dela razmeroma mladega kolektiva je nedvomno njegovo najboljšo priporočilo za prihodnje.

MONTAŽNO PODJETJE

TOPLOVOD

ob petnajstletnici

Ob svojem širokem poslovnem razmahu praznuje letos podjetje »Toplovod« petnajstletnico svojega obstoja.

Petnajst let v življenju in poslovanju podjetja sicer ni ravno dolga doba, vendar pa je lahko za družbeno skupnost zelo pomembna, zlasti če podjetje lahko pokaže svoje uspehe, in te podjetje »Toplovod« tudi ima.

Ustanovljeno v dobi, ko je naša nova Jugoslavija na vseh področjih začela široko obnovo v štiriletni vojni porušene domovine, je podjetje »Toplovod« že tedaj imelo velik pomen, saj je bilo edino tovrstno podjetje v Sloveniji.

Vsak začetek pa je težak in težave tudi »Toplovod« niso prizanesle. Problemi in težave zaradi pomanjkanja materiala, orodja in ne nazadnje kadra — saj je podjetje ob ustanovitvi imelo samo 84 delavcev in uslužbencev — so zavirali normalen razvoj in napredek podjetja. Vse to je terjalo od vsega kolektiva mnogo prizadevanja, preurejanja in vzgajanja. Kolektiv je vse te začetne težave tudi premagal ter ves čas zadovoljivo izpolnjeval svoje naloge v korist družbeni skupnosti. V prvem letu obstoja je podjetje ustvarilo le 55.000.000 din celotnega dohodka. Širši in hitrejši razvoj se je začel z delavskim samoupravljanjem. V tem novem obdobju je podjetje močno razširilo svojo dejavnost. Vedno širše področje dela, hkrati pa vse večji tehnični razvoj v svetu, kateremu je moral kolektiv slediti, je zahteval od kolektiva vsestransko usposabljanje, da je lahko sledil vse večjim zahtevam montažne dejavnosti. V dobi vse širše industrializacije je podjetje »Toplovod« utrdilo svoj pomen za vso družbeno skupnost, saj skoraj ni večjega industrijskega niti družbenega objekta v Sloveniji, pri katerega gradnji podjetje »Toplovod« ne bi sodelovalo.

Danes obratuje na stotine industrijskih objektov, tovarn, bolnišnic in šol ter stanovanjskih objektov, ki so jih v teh

15 letih z raznimi instalacijami opremile roke naših monterjev. Za uspešno izvrševanje nalog, za prizadevanje in vlaganje posebnih naporov v delo je kolektiv često prejemal zaslužen priznanje in podjetje danes upravičeno uživa ugled enega najboljših in najsolidnejših podjetij.

Že v letu 1954 je bil v okviru podjetja ustanovljen projektivni biro, ki je za podjetje pomenil velik napredek. Njegova naloga je ves čas bila, da s študijem strokovne literature in strokovnim usposabljanjem posameznih projektantov v inozemstvu spoznava nove materiale, zasleduje tehnični razvoj v svetu ter na podlagi novih spoznanj izdeluje projekte za vse vrste instalacij.

Poseben pomen za podjetje pa ima tudi industrijski obrat na Trati pri Sentvidu, ki izdeluje razne vrste izdelkov za potrebe montažne dejavnosti, kakor tudi razne druge industrijske izdelke.

Danes podjetje obratuje s 1110 zaposlenimi delavci in uslužbenci in bo v letu 1962 ustvarilo 4.500.000.000 dinarjev družbenega bruto produkta.

Omeniti je treba, da je v podjetju še 15 članov kolektiva, ki že od ustanovitve zvesto vztrajajo na svojih mestih v podjetju. Vse od leta 1948 pa vodi podjetje glavni direktor Stanko Krumpak, eden izmed redkih direktorjev, ki so vzdržali na tako odgovornem mestu toliko časa. Pod njegovim vodstvom podjetje zaznamuje nenehno rast in napredek.

V zavesti, da so strokovno in kvalitetno izvršena instalacijska dela osnova uspehov, bo podjetje tudi v svojem bodočem poslovanju vse svoje prizadevanje usmerilo v to, da popolnoma zadovolji vse svoje naročnike in v čim večjo korist vse naše družbene skupnosti.

REKONSTRUKCIJA »TIKI«

150.000 električnih grelcev — bojlerjev

To je številka oziroma načrt, za katerega količino se je obvezal kolektiv podjetja »TIKI« na Trati v Sentvidu, da se mu bo skokovito približeval. Podjetje »TIKI« se je v teku nekaj let specializiralo za proizvodnjo bojlerjev, sedaj imenovanih tudi »grelniki vode«, ter do konca preteklega leta ni imelo pravih delovnih pogojev za svoj razvoj. Z večletnim trdim in vztrajnim delom in z voljo, da se povzpne na enako raven drugih kolektivov v našem gospodarstvu, mu je tudi s pomočjo pristojnih občinskih forumov uspelo skoraj z lastnimi sredstvi zagotoviti nujno potrebne investicije za izdelavo delovne hale s potrebnimi sanitarijami in drugimi napravami.

»TIKI« spada med podjetja, ki ni imelo in še sedaj nima posebnih delovnih pogojev, niti kapacitet, da bi za artikel, ki ga sedaj proizvaja še v maloserijski proizvodnji, izdeloval kompletno v svojem podjetju. Že pred leti so organi delavskega samoupravljanja in vodstveni kadri sprevideli, da je edina rešitev povečanja kapacitet — kooperacija in sen na tej baži povzpeti v čim večji meri do osvojitve kvalitete, prvenstveno na domačem, potem pa na zunanjem tržišču.

V zadnjih dveh oz. treh letih so bili dani pogoji večje akumulacije investicijskih sredstev, za katere se je kolektiv odločil, da jih uporabi v rekonstrukcijske namene. Tem sredstvom je še dodal preko 25 milijonov dinarjev od svojih osebnih prejemkov.

Tako smo lahko že v teku meseca septembra t. l. opazili na gradbišču gradbenega podjetja »Tehnika« ob Aleševčevi ulici v Šiški »smrek« kot dokaz, da so glavna gradbena dela investitorja podjetja »TIKI« na delovni hali s pripadajočimi napravami itd. skoraj gotova. V polnem teku so dela na elektroinstalacijah, napravah za ogrevanje prostorov, napeljava za komprimiran zrak in drugih obrtniških delih. Vsa dela morajo biti zaključena do 29. novembra 1962. Pričetek selitve posameznih oddelkov bi torej bil v mesecu decembru letos. V podjetju samem se na ta važni dogodek, ki je že sedaj nakazal določno perspektivo, že dalj časa pripravljajo. V teku so detaljna obravnavanja s člani delavskega samoupravljanja in kolektivom o bodočem organizacijskem poslovanju podjetja, o bodočem tehnološkem proizvodnem procesu, o komercialni politiki, politiki izvoza, servisni službi, o poglobitvi samoupravljanja, sistemov nagrajevanja in ideološko strokovnega dviga, konkretizacija preselitve oddelkov — obratov s čim manjšimi izgubami v proizvodnem procesu itd.

Znano je, da si je kolektiv zadal obvezo, oskrbeti se z rebalansom plana v tekočem letu, kar je sprejel že v mesecu marcu, zagotovitev manjkajočih investicijskih sredstev za dovršitev gradbene rekonstrukcije. Potek realizacije plana (samo bojlerjev 40.000) je zelo ugoden, saj je kolektiv pravilno računal na znatno povišanje plana, ker je znano, da je lanskoletnega že v mesecu septembru prekoratil (855 milijonov) in to kljub ponavljajočim se krajšim zastojem v proizvodnji, zaradi nepravčasnih dobav surovin, vijačne robe, delno nepravčasno izvršenih uslug na sestavnih delih itd. Vsak tak dogodek združuje kup reorganizacij v proizvodnem procesu, reklamiranja in očitkov, katerih stremjenja so pa le v tem, da se taki nedostatki v čim večji meri odpravijo.

Strokovni kadri v podjetju z zunanjimi sodelavci in institucijami imajo polne roke dela pri zboljšanju kvalitete izdelkov, ki jih podjetje že proizvaja in jih skuša spraviti nad raven inozemskih konkurentov oz. dobaviteljev, da si na ta način čimprej pridobijo »legitimacijo« za zagotovljen plasma na inozemskem tržišču.

Razne analize, narejene v zadnjih mesecih, so pokazale, da bo podjetje moglo posebno v novih pogojih dela izvažati kvalitete in tudi v ceni konkurenčne izdelke. Že v bodočem letu predvidevajo izvoz do 20% svoje realizacije.

Do sedaj je podjetje plasiralo vso proizvodnjo na domačem tržišču, ki ga kljub konkurenci domačih in tujih uvoženih izdelkov ni moglo povsem pokriti.

V preteklem letu so prvič prišli v poskusne stike glede izvoza preko poslovnega združenja »Maris« z uvozno-izvoznim podjetjem »Mašino-Impeks« iz Zagreba.

Rezultati izvoza so malenkostni: v letu 1961 za 1.400.000 dinarjev, v letu 1962 pa za 1.600.000 dinarjev.

Kolektiv se je vprašanja izvoza lotil z vso odgovornostjo in računa, da bo z zavestnim delom zamujemo dohitel in si na ta način pridobil nov pogoj za boljšo perspektivo svojega razvoja.

Posebno letošnji momenti gospodarsko političnega razvoja so vplivali na več kot 50% skok proizvodnega plana v podjetju; kot kaže, bodo spet isti momenti narekovali 50% večji plan za leto 1963 in na ta način dali pobudo, da se bo podjetje v teku drugega polletja 1963 moglo lotiti realizacije tudi nad 150.000 kosov svojih izdelkov, če bo domače ali tudi zunanje tržišče tako zahtevalo.

Nekaj pokazateljev tudi dokazuje opravičenost razvoja:

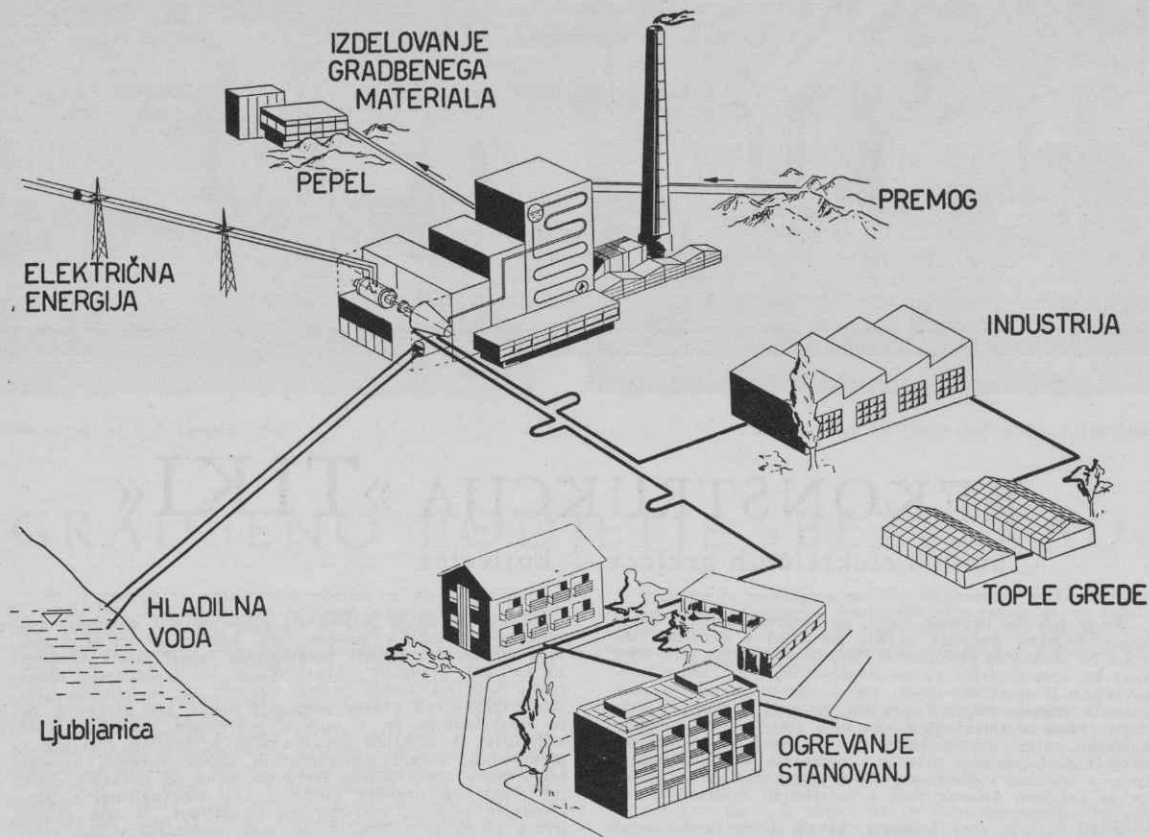
	1956	1960	Ocena 1962	Plan 1964
Celotni dohodek (v 000 din)	92.485	751.517	1.520.000	4.360.640
Narodni dohodek (v 000 din)	41.735	267.515	486.800	1.650.000
Fizični obseg proizv. na zaposlenega v 000 din	777	4.274	7.185	8.100
Indeks produktivnosti (1959 = 100)	25	159	235	264

V celotnem razvoju so v podjetju imeli poleg vodilnih kadrov še prav posebno vlogo organi družbenega samoupravljanja. Demokratičnost upravljanja se je razvijala v skladu z zrelostjo in sodelovanjem celotnega kolektiva, kar je bila tudi posledica že navedenih rezultatov in lepi uspehi dela.

S skromnimi sredstvi, ki jih je podjetje imelo na razpolago, so skušali čim bolj urediti življenje na delovnem mestu. S tega stališča so vlagali določena sredstva tudi v obrat družbene prehrane, za športno in kulturno izživljanje; v zadnjih nekaj letih so po svojih možnostih reševali najtežje primere stanovanjskih vprašanj, za kar je bilo investiranih okrog 21.600.000 dinarjev.

Skrb za delovnega človeka je bila tudi v tem, da so iz leta v leto skrbeli posebno za izpolnitev strokovnega kadra preko raznih seminarjev, tečajev, strokovnih šol, prav tako tudi za vsebinsko rast članov družbenega upravljanja itd.

V takem položaju je podjetje pričelo z rekonstrukcijo, ki predvideva, da se dokonča v gradbeno opremljen smislu v roku dveh oz. treh let v namene za specializirano industrijsko podjetje za izdelavo električnih bojlerjev — grelnikov vode, ki naj bi že v teku rekonstrukcije z novimi dodatnimi strokovnimi kadri postopoma razširjalo svoj asortima, dopolnjevalo ga z novimi, od tržišča zahtevanimi izdelki za široko potrošnjo in morebitno drugo industrijsko opremo.

TOPLARNA LJUBLJANA

prvi sodobni termoenergetski objekt za kombinirano proizvodnjo toplotne in električne energije v Sloveniji

V toplarni bosta postavljena dva parna kotla za kurjenje z manjvrednimi vrstami premoga. Zmogljivost vsakega parnega kotla bo 180 ton pare na uro, tlaka 95 atmosfer in temperature 550° Celzija.

Za pogon električnih generatorjev sta predvideni dve enaki odjemno-kondenzacijski parni turbini z močjo po 32.000 kW. Turbini sta grajeni tako, da dajeta polno moč pri čistem kondenzacijskem obratovanju oziroma pri obratovanju z maksimalnim odjemom pare za oskrbovanje potrošnikov toplotne energije. Za oskrbovanje teh potrošnikov ima vsaka turbina dva regulirana odjema kapacitete 0–100 ton pare na uro; prvega pri tlaku 7 ± 2 ata za potrebe industrijskih potrošnikov in drugega pri tlaku 1,0–2,5 ata za daljinsko ogrevanje zgradb.

Toplotna energija se bo prenaša do potrošnikov preko parnega in vročevodnega omrežja. Toplotni medij za oskrbovanje industrijskih potrošnikov bo para, za oskrbovanje ogrevalnih naprav in naprav za pripravo tople vode pa vroča voda z najvišjo temperaturo 150° C.

Kombinirana proizvodnja toplotne in električne energije v toplarni zagotavlja večji izkoristek toplote v gorivu in s tem prihranek v porabi goriva.

Z uporabo manjvrednih vrst premogov v toplarni se bodo sprostile znatne količine visokovrednih vrst goriv, ki se danes uporabljajo v individualnih kotlarnah.

Razen navedenih splošnih ekonomskih prednosti pa zagotavlja gradnja toplarne še naslednje možnosti in prednosti:

Odpade investiranje v individualne energetske objekte, kar znižuje specifične investicije.

Oskrbovanje industrije na mestnem področju s tehnološko paro daje solidno energetska bazo za razvoj obstoječe in nastanek nove industrije.

Oskrbovanje mestnega področja s toplotno energijo za ogrevanje stanovanjskih, upravnih in poslovnih zgradb iz toplarne je vsekakor rentabilnejše od individualnega, razen tega pa se lahko uporabijo prostori, namenjeni za kotlarne potrošnikov, v druge namene.

Bistveno se izboljšajo higienske razmere na oskrbovalnem območju, ker odpade kvarjenje ozračja z neočiščenimi dimnimi plini in sajami iz individualnih naprav. Prav tako odpade vsa nesnaga v zvezi z dovozom premoga in odvozom pepela. V precejšnji meri pa se s tem razbremenijo tudi mestni promet.

Zagotovi se preskrba mestnega področja z električno energijo.

*Za svoje stanovanje in za osebno rabo
izberite najboljše, kar vam nudi trg:*

blago za pohištvo, epingle, moket, posteljna pregrinjala in garniture, frotirke, tkane in bobinet zavese, umetno krzno in plišee za plašče, svilene in volnene plišee za dekoracijo,

ki jih v bogati izbiri in po zmernih cenah dobavlja

Tovarna dekorativnih tkanin

LJUBLJANA

Obiščite

našo prodajalno »BALA«, Ljubljana

CEMENTAR

LJUBLJANA

Vodovodna cesta 3 a
tel. 30-735

Vsakovrstni izdelki iz umetnega kamna. Betonske cevi in drugi betonski izdelki. Proizvaja terazzo pesek. Proizvaja vse vrste separiranih frakcij za betone. Prodaja izdelan beton

Cestno podjetje v Ljubljani

LJUBLJANA, STOLPNIŠKA ULICA

Telefoni: 33-026, 33-171, 32-351, 32-594

gradi nove in rekonstruira obstoječe ceste I., II. in III. reda, pa tudi druge ceste in ulice na svojem območju. Opravlja asfaltna dela na ulicah in pločnikih, dobavlja vse vrste kamnolomskega materiala za gradnjo cest, ulic in pločnikov ter za posipanje dvorišč in poti v parkih in drugih nasadih

JAVNA

RAZSVETLJAVA

Telefon 30-419
33-936

Specializirano
podjetje
za razsvetljavo

Ljubljana
Poljanski
nasip 42

nudi usluge podjetjem, projektivnim birojem in drugim, zlasti občinskim ljudskim odborom, pri izdelavi: projektov, gradenj, montaž; servisne službe za javno razsvetljavo cest, parkov, fasad in športnih prostorov, izložb in reklame, dalje osvetlitve spomenikov, zgradb, dvoran in vseh drugih monumentalnih objektov

Gasilska oprema

Ljubljana, Levstikov trg 7

Telefon 20-102

Nudimo: gasilske avtomobile, prevozne in prenosne gasilne aparate, spojke in prehodne komade, hidrantne nastavke, lestve in sesalne cevi, gasilske uniforme, reševalne vrvi kakor tudi električne in ročne sirene za protiletalsko zaščito ter vso opremo za gasilske edinice

Tovarna otroških vozičkov
in kovinske opreme lokalov

Ljubljana, Karlovška 4

Telefon 21-734

čestita vsem delovnim kolektivom
za dan republike
in se priporoča s svojimi izdelki

INDOS

industrija obdelovalnih strojev
LJUBLJANA-MOSTE

Kolektiv podjetja čestita vsem delovnim ljudem Jugoslavije za praznik 29. novembra

Obenem obvešča poslovne prijatelje, da nudi za mehanizacijo notranjega transporta:

*baterijske viličarje VE 600, VE 1000 in VE 1500;
diselske viličarje VD 1500, VD 2500;
ročne viličarje VR 1000*

Dalje izdeluje ekscentrične stiskalnice ES 30 in hidravlične stiskalnice HS 60 in 150 ton

Točnejši komercialni kakor tudi tehnični podatki so vam na razpolago v našem komercialnem oddelku

Priporočamo se

Splošno gradbeno podjetje Grosuplje

TELEFON 15

je med prvimi gradbenimi podjetji pri nas začelo graditi stanovanja za trg. Trenutno ima v gradnji 188 stanovanj, ki bodo gotova v l. 1965.

Za naročila se priporočamo!

Delovni kolektiv tudi čestita vsem našim ljudem za dan republike!

termika

Ljubljana, Poljanska 77

Telefoni: 30-306, 30-307, 30-308
Telegrami: TERMIKA LJUBLJANA

MONTAŽNO IN INDUSTRIJSKO PODJETJE ZA TOPLOTNE, HLADILNE IN AKUSTIČNE IZOLACIJE

Obrati:

obrat za proizvodnjo mineralne volne ŠKOFJA LOKA — BODOVLJE
obrat specialno mizarstvo POLJANE NAD ŠKOFJO LOKO

Delovišča:

RIJKA, PULA, KRALJEVICA, SPLIT, KORČULA, ZAGREB, BEOGRAD, RTANJ, KOSOVO itd.

Opravlja:

na industrijskih objektih, v hladilnicah in v gradbeništvu
montažna izolacijska dela v ladjedelništvu in proizvodnji vagonov,

Proizvaja:

mineralno volno v prostem stanju, v obliki blazin, filcev in vrvi
specialna vrata in pokrove za hladilnice

Projektira:

hladilnice za hrano in tovor na ladjah
razne izolacije v industriji
akustične in protipožarne izolacije
stanovanjske objekte
daje navodila in dobavlja material za izdelavo lahkih fasadnih sten

Specializirana dela po raznih tujih licencah

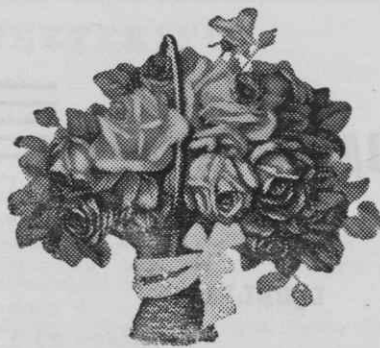
GRADBENO PODJETJE
Šentvid Telefon 51-230
 Podgora 23

Izvršuje vsa gradbena dela, visoke in nizke gradnje, gradnjo industrijskih peči in vsa v to stroko spadajoča dela
 Vsa dela izvršuje točno in solidno ter se priporoča
 Istočasno kolektiv čestita vsem delovnim ljudem za dan republike

**Splošna
 gospodarska banka
 LR Slovenije**

LJUBLJANA
 MIKLOSIČEVA 38

*Čestita vsem svojim komitentom
 za praznik
 dneva republike*

KOMUNALNO PODJETJE

Mestna vrtnarija

LJUBLJANA, CESTA NA ROŽNIK 2

- nudi najšodobnejši sortiment sobnih lončnic kot fikuse, filodendrone, ciklame, primule in kombinirane cvetlične aranžmaje v poljubni izbiri
- dekorira lokale, razstave in izposoja dekorativno zelenje za razne sprejeme ter v druge reprezentančne namene
- načrtuje in izvaja vsakovrstne zelenice, vrtove, parke, igrišča, grobove ter prevzema oskrbo nasadov
- prodaja sadike za živo mejo, lepотно drevje, vrtnice in drugo grmičevje ter cvetje
- prodaja klopi, robnike, plošče, cvetlične pladnje, montažne tople grede in vse druge parkovne elemente

DOM-EXPORT

LJUBLJANA
 Mestni trg 24

Telefoni: 21-520, 21-407,
 21-240, 20-187

Teleprinter: Domexim
 Centrala: Ljubljana,
 Mestni trg 24

Trgovine: v Ljubljani,
 Mestni trg 24, Trg
 revolucije 5, Cankarjeva 6, Titova 4, Gosposvetska 10, Vodnikov trg (»Na trgu«)
 — in sezonska trgovina na Bledu

Odkupne postaje:

*Rašica, Ziri, Sovodnj, Cerčno, Hotavlje,
 Lučine, Javorje, Poljane, Gorenja vas,
 Trebija in Sorica*

Zajema vso delavnost domače in umetne obrti Slovenije in Jugoslavije / Izdelke nudi v bogati izbiri na domačem kakor tudi na tujem tržišču

podjetje za promet z odpadki
 LJUBLJANA

*z odkupnimi postajami po vsej
 Sloveniji*

odkupi je

*vse vrste odpadkov
 po najvišjih dnevnih cenah*

»Šport oprema«

vam nudi:

telovadno orodje in kompletno opremo za nove telovadnice
razna orodja za letna igrišča in kopališča
orodja in opremo za lahko in težko atletiko
orodja in opremo za otroška igrišča
razne športne in camping opreme

Zahtevajte cenike in prospekte! Se priporoča

»ŠPORT OPREMA«

LJUBLJANA — VIŽMARJE 1

PRODAJNI SERVIS

Modna hiša

LJUBLJANA

vam nudi bogato izbiro

modnih novosti

tekstila in konfekcije

KAREL ŽUPANČIČ

kamnoseški in cementni izdelki

LJUBLJANA, MARIBORSKA ULICA 20

Telefon 31-580

Izdelujem vsa kamnoseška dela iz naravnega kamna, predvsem obloge sten v najrazličnejših marmornatih ploščah in obloge z različnimi mozaiki domačega izdelka. Ureditev lokalov, bank, kavarn, hotelov, restavracij, vestibulov, preddverij, gledališč, kinodvoran, barov, bifejev, klubskih in diplomatskih kabinetov, sejnih dvoran itd.

Izdelujem različne vaze in stebre za okraske

VELETRGOVINI

MERCATOR

Ljubljana, Aškerčeva cesta 3

so se pripojila naslednja podjetja in trgovine:

Trgovsko podjetje »Polje« s 1. 1. 1962
Trgovsko podjetje »Litija« s 1. 4. 1962
Trgovsko podjetje »Logatec« s 1. 4. 1962
Trgovsko podjetje »Specerija« s 1. 4. 1962
Trgovsko podjetje »Emona« s 1. 4. 1962
Trgovine »Center - Črnuče« s 1. 4. 1962
Trgovsko podjetje »Grmada« s 1. 7. 1962
Trgovsko podjetje »Rožnik« s 1. 7. 1962

O nadaljnjih pripojitvah, ki so v teku, bomo cenjene potrošnike in dobavitelje obvestili, brž ko bo pripojitveni postopek zaključen.

Pripojena podjetja bodo odslej poslovala kot poslovne enote veletrgovine »Mercator«, ki bodo samostojno sklepale pogodbe o nakupu in prodaji v mejah svoje poslovne dejavnosti in ob pogojih, določenih s pogodbo.

Za nadaljnje sodelovanje se priporočajo:

POSLOVNA ENOTA »POLJE« — Polje št. 70, z vsemi prodajalnami
POSLOVNA ENOTA »LITIJA« — Litija, Valvasorjev trg št. 10, z vsemi prodajalnami
POSLOVNA ENOTA »LOGATEC« — Dolenji Logatec št. 27, z vsemi prodajalnami
POSLOVNA ENOTA »SPECERIJA« — Ljubljana, Prisojna št. 7, z vsemi prodajalnami
POSLOVNA ENOTA »EMONA« — Ljubljana, Borštnikov trg 5, z vsemi prodajalnami
EKONOMSKA ENOTA »CRNUČE« — Črnuče št. 102, s prodajalno Črnuče
POSLOVNA ENOTA »GRMADA« — Ljubljana, Celovška cesta 45, z vsemi prodajalnami
POSLOVNA ENOTA »ROŽNIK« — Ljubljana, Titova cesta 18, z vsemi prodajalnami

PARKETAR

obrtna zadruga

LJUBLJANA

Jurčičev trg 3

Telefon številka 23-275

polaganje
vseh vrst parketov

»SLOVENIJA - SADJE«

EKSPORT | IMPORT

LJUBLJANA — TITOVA 19/VIII

Telefon: 23-301, 23-302, 23-305 Poštni predal 83/II

Telex: Ljubljana 05179

Trgovska predstavništva v Mariboru, Beogradu in Skopju — Skladišče v Volčji dragi in Kanalu
Hladilnica v Zalogu pri Ljubljani

Zivilski kombinat

ŽITO

L J U B L J A N A

nudi vse vrste mletskih izdelkov in žit
ter priznane testenine PEKATETE

 SATURNUS

KOVINSKO PREDELOVALNA INDUSTRIJA
/ EMBALAŽA / AVTOMOBILSKA OPREMA

INTERTRANS-GLOBUS

mednarodna špedicija, transporti in skladišča

LJUBLJANA — ŠMARTINSKA CESTA 152a

Poštni predal št. 96/II — Telefon h. c. 55-662 — Telex 05-107

Opravlja:

KVALITETNO, POCENI IN HITRO

- vse špedicijske usluge v zvezi z domačo in mednarodno blagovno menjavo ne glede na vrsto in količino blaga
- vse carinsko posredniške posle pri uvoznih in izvoznih pošiljkah
- kvalitativni in kvantitativni pregled blaga
- prevoz blaga s tovornimi avtomobili doma in v inozemstvo
- sejemske usluge z lastno mehanizacijo
- nakladanje, prekladanje, skladiščenje, hranjenje in zavarovanje blaga

INTERESENTI, zahtevajte informacije in ponudbe od centralne podjetja in podružnic: Beograd, Zagreb, Rijeka, Maribor, Celje, Jesenice, Koper, Nova Gorica, Sežana, Novi Sad, Subotica

S poslovnim sodelovanjem se boste o solidnosti opravljenih uslug sami prepričali

L J U B L J A N A

MOSTE — Ob železnici 16

Telefon 53-666

Izdeluje:

pločevinasto embalažo za prehrabeno, kemično in farmacevtsko industrijo iz črne, bele in alupločevine / izdelke široke potrošnje / kuhinjske škatle / pladnje / igrače / razpršilce itd. / dele za avtomobile in bicikle: žaromete vseh vrst in svetilke / zgoščevalke / avtomobilska ogledala / kolesarske žaromete / zvonce in zgoščevalke za bicikle / elektrotplotne aparate: kuhalnike / peči in kaloriferje / litografirane plošče in eloksirane napisne ploščice

VELETEKSTIL

LJUBLJANA — MASARYKOVA 17

Telefon 32-916, 32-887

začenja trgovino na drobno:

- poslovalnica »SVILA«, Ljubljana, Kresija (prej Trubarjeva 1)
- poslovalnica Šiška, Ljubljana, Zvezna ulica
- poslovalnica Črnomelj, Črnomelj
- Izdelava moških, ženskih in otroških oblačil po meri v polkonfekciji in konfekciji
- poslovalnica Modna krojačnica Center, Ljubljana, Tavčarjeva 1 in Šiška, Zvezna ulica

Prostori novih poslovalnic so sodobno urejeni in nudijo docela prosto izbiro blaga

Papirografika

LJUBLJANA — RESLJEVA 50

TRGOVINA S PAPIRJEM IN GRAFICNIM MATERIALOM NA VELIKO

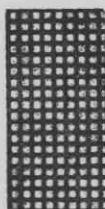
KOMUNALNA BANKA

LJUBLJANA — ŠUBIČEVA 2

in njene poslovne enote

Ljubljana:

CELOVSKA CESTA
PARMOVA ULICA
TRŽASKA CESTA
VIDE PREGARČEVE ULICA

Mestna hranilnica ljubljanska

ČOPOVA ULICA

Domžale
Grosuplje
Kočevje
Litija

Logatec
Medvode
Rakek
Vrhnika
Zagorje

Opravljaajo vse posle po žiro računih hitro in kulantno, sprejemajo vloge na hranilne knjižice in jih obrestujejo brez odpovednega roka po 5 %, z odpovednim rokom po 5 % do 6 % na leto

Silvaprodukt

LJUBLJANA, DOLENJSKA CESTA 58 — Tel. 20-504

proizvaja sredstva za enostavno in učinkovito impregnacijo lesa in lesnih izdelkov kakor tudi sredstva za zaščito kovin pred korozijo

SGP

SLOVENIJA CESTE

Ljubljana

Prezema in izvršuje:

vsa gradbena dela na objektih visoke in nizke gradnje — Specializirano podjetje za gradnjo cest z različnimi sistemi vozišč, predorov ter za asfaltna dela
Lastna mehanizacija z obrati za popravilo in izdelavo gradbenih strojev — Lastni projektivni biro — Dobava kamenih agregatov iz lastnih kamnolomov

Cosmos

INOZEMSKA ZASTOPSTVA

LJUBLJANA

CELOVSKA CESTA 54

Telefon: 23-351, 21-808

Vodenje konsignacijskih skladišč

Opravljanje servisne službe za vozila:

ALFA ROMEO — RENAULT — BERTOJA
ter za DIESEL naprave SPICA

OBRTNIK

LJUBLJANA - MASARYKOVA 54 — Telefon 31-040

Izdeluje:

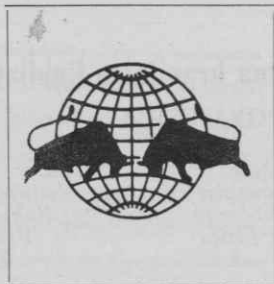
vsa moška in ženska konfekcijska oblačila, delovne zaščitne obleke, vse vrste uniform in čepic, moško in žensko perilo, moške in ženske delovne čevlje in škornje — Poslužite se naših trgovin in en gros oddelka v

LJUBLJANI - MARIBORU - NOVEM MESTU -
POSTOJNI in AJDOVŠČINI

Delovni kolektiv čestita k dnevu republike

Gruda - Živinopromet

LJUBLJANA, TITOVA 19

EKSPORT — IMPORT

TELEFON: 25-061, 20-547, 22-184

IZVAŽA:

*živa goveda in prašiče za plemo in klanje
konje za delo, plemo in klanje
perutnino živo in zaklano
sveže in zmrznjeno meso
suhomesnate proizvode
mesne konzerve
mlečne proizvode
vse vrste živalske krme*

UVAŽA:

*vse vrste živine za plemo
jajca za valjenje
krmila
Izvaža in uvaža na vsa svetovna tržišča*

Proizvajalne organizacije, obračajte se glede vseh zunanje trgovinskih poslov pisмено ali telefonično na direkcijsko podjetje:

LJUBLJANA — TITOVA 19

Delovni kolektivi centrale in podružnic

NARODNE BANKE FLRJ

v LR Sloveniji opravljajo naloge s področja

- *izvajanja splošne kreditne politike*
- *emisije denarja*
- *kreditiranja poslovnih bank*
- *plačilnega prometa doma in v tujini*
- *in poslov, ki so jim naloženi po zakonu o družbenem*
- *knjigovodstvu*

TRIGLAV FILM

podjetje za snemanje filmov

LJUBLJANA

proizvaja celovečerne igrane,
dokumentarne in lutkovne filme
ter filme po naročilu

V lanskem letu je podjetje doseglo svoj kvantitativni in kvalitativni vrhunec: proizvodnja 5 igranih filmov in 9 najvišjih priznanj v Puli

Razen tega se filmi Triglav filma
uspešno uveljavljajo tudi v inozemstvu

Prizor iz filma »Naš avto«

VELETRGOVINA

LJUBLJANA, Bežigrad 6

SPECIALIZIRANO TRGOVSKO PODJETJE

z usnjem — gumo — plastičnimi masami — čevljskimi, sedlarskimi in tapetniškimi potrebščinami ter orodjem — tehničnim tekstilom — zaščitnimi sredstvi — plastično, usnjeno in kovinsko galanterijo — bižuterijo in z igračami — vas postreže iz svojih sortiranih zalog vedno po najnižjih in konkurenčnih cenah

»ASTRA« — servis za polaganje plastičnih mas in gume — vam obloži prostore in da brezplačne strokovne nasvete

Vsa naročila: osebna, pismena ali naročila po naši potniški službi izvršujemo solidno in hitro

UPRAVA

»Astrac«, Ljubljana, Bežigrad 6
Centrala — tel. 33-394, 30-905,
32-470

Komercialni sektor
Finančno računski sektor
Splošni sektor
Direktor — tel. 33-313

SKLADIŠČA

Centralna skladišča, Šmartin-
ska c. 152/a — 30-141, 30-346
— En gros oddelek gumijevih
izdelkov — plastičnih mas
— tehničnega tekstila — za-
ščitnih sredstev — usnjene,

plastične, kovinske galante-
rije in bižuterije — 30-141,
30-346

— En gros oddelek uvoznega
blaga — 30-374
— En gros oddelek usnja, čev-
ljskih in sedlarskih po-
trebščin — Jurčičev trg 1
— 25-298

POSLOVALNICE

Ljubljana:
»Plastika in guma«, Titova 23
— 21-424
»Plastika«, Jurčičev trg 2 —
21-247
»Tehnični tekstile«, Moša Pijade
ulica 26 — 31-758

»Guma«, Trubarjeva cesta 30
— 20-101
»Zaščitna sredstva«, Trubar-
jeva cesta 25 — 31-679

POSLOVALNICE KRANJ:

»Gorenjka« — Savska cesta 18
— 941-28-42
»Gorenjka« — Prešernova c. 6

»SERVIS« — ASTRA

Ljubljana — Titova c. 23
— 21-425
Skladišče avtomobilskih gum,
Ljubljana — Titova cesta 25
(dvorišče) — 21-425

